НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

МЕЛЬНИЧУК Ольга Степанівна

УДК 340.116:(316.334.55/56+911.357)

МІСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України
ОБОРОТОВ Юрій Миколайович

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1. МІСЬКЕ ПРАВО ЯК СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ 16

1.1. Урбаністичний підхід як міждисциплінарний напрям сучасної юриспруденції 16

1.2. Правовий образ міста та його різноманіття 29

1.3. Ґенеза розуміння міського права та міської правової системи 41

1.4. Ціннісно-нормативне визначення міського права 53

1.5. Співвідношення міського та муніципального права 68

Висновки до першого розділу 79

РОЗДІЛ 2. МІСЬКЕ ПРАВО У ДЕРЖАВНОМУ ПРОСТОРІ: ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЙНІ ВІДНОСИНИ 83

2.1. Концепція центр-периферійних відносин та децентралізація державної влади в Україні 83

2.2. Міста як складові державного простору 96

2.3. Моноцентричні та поліцентричні держави: урбаністичний вимір . 106

2.4. Інституціоналізація та правове оформлення периферії в Україні .. 114

Висновки до другого розділу 121

РОЗДІЛ 3. МІСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ МІСЬКОГО ПРАВА 124

3.1. Системний підхід в утвердженні категоріального статусу міської правової системи 124

3.2. Концепт та поняття міської правової системи 141

3.3. Міський правовий простір як основа міської правової системи 157

Висновки до третього розділу 175

РОЗДІЛ 4. СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ 178

4.1. Суб’єктна складова міської правової системи 178

4.1.1. Антропологічні аспекти становлення міської правової системи 178

4.1.2. Колективні суб'єкти міської правової системи 192

4.2. Нормативне оформлення міської правової системи 211

4.3. Інституційне забезпечення міської правової системи 231

4.4. Комунікативна складова міської правової системи 255

4.5. Ідеологічні аспекти міської правової системи 268

Висновки до четвертого розділу 284

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВІ СИСТЕМИ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ 289

5.1. Місто Київ: від особливого правового режиму – до формування правової системи 289

5.2. Культурний статус міста Львова у формуванні його правової системи 301

5.3. Образ міжкультурної спадщини у формуванні правової системи міста Одеси 311

Висновки до п'ятого розділу 321

ВИСНОВКИ 324

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 338

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток сучасного українського права та держави в умовах, коли поняття децентралізації та деконцентрації державної влади вийшли на рівень актуальних політико-правових дискусій, формує нові виклики для загальнотеоретичної юриспруденції та всієї юридичної науки і практики. Проблематика формування правового та державного простору, їх структурування та організації, а так само стрижневі питання розподілу економічних, управлінських тощо ресурсів потребують комплексного розв'язання та правового оформлення. На цьому тлі загострюються проблеми місцевого самоврядування, залежність якого від державної влади на місцях з кожним роком стає усе більш помітною та тривожною. При цьому характерними стають відмінності у функціонуванні національної правової системи у різних регіонах країни. Відходить у минуле теза про те, що національний правовий простір постає як одноманітна протяжність, в якій правові норми та інститути діють однаково будь-де та щодо будь-яких суб'єктів.

Саме у такому політико-правовому та економічному контексті зараз розвиваються міста як центри концентрації людських ресурсів, правової, політичної, культурної «енергії». Урбанізація як глобальний процес є продовженням тих знакових тенденцій, які нині суттєво впливають на право та державу: індивідуалізація суспільства, розмивання державних кордонів, формування механізмів функціонування транскордонних структур тощо. Однак поки що проблематика урбанізації не розглядалася у призмі юриспруденції, тому фактично відсутні дослідження, що мали б своєю метою виявлення тенденцій та результатів впливу урбанізації на розвиток права та державності.

Тимчасом міста стають усе більш активними акторами у межах правового та державного простору. Формуючись як осередки економічного розвитку, вони поступово набувають рис самостійної правової цілісності, розвиваються як суб'єкти та творці особливої правової реальності. Їх правове становлення зумовлює утвердження особливого прошарку правового життя суспільства –

міського права. Сучасне міське право не є тотожним міському праву в його середньовічному та новочасному розумінні. Воно постає як ціннісно-нормативна система, яка формується внаслідок плюралізації правового розвитку, коли відмінності правової ментальності жителів різних міст стають основою унікальних правових інститутів, цінностей та принципів. Такі системи утворюються незалежно від держави, доповнюючи національну правову систему.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в сучасній загальнотеоретичній юриспруденції існує прогалина, яка полягає у відсутності теоретико-правового осмислення процесів урбанізації в українському суспільстві та формування міської правової системи як особливого виміру правової реальності.

Проблематика міста в його правовому вимірі загалом не є чужою для юридичної науки. Зазвичай ці проблеми розглядаються в контексті вдосконалення конституційно-правового та муніципально-правового регулювання, а також історії права. Так, серед вітчизняних і зарубіжних дослідників юридичного виміру міста та урбанізації суспільства можна виокремити таких авторів: Ю. Ю. Бальцій, В. Р. Барський, В. І. Борденюк, Ю. В. Делія, Р. А. Джабраілов, Ю. Л. Дмитришин, А. Є. Заяць, Ю. М. Кириченко, В. П. Кіселичник, М. М. Кобилецький, А. В. Корнєв, В. І. Курочкін, О. Г. Кучабський, І. Й. Магновський, Р. С. Могилевський, А. Т. Назарко, В. Г. Олюха, Я. П. Павлович-Сенета, М. О. Петришина, С. Ю. Русанова, С. Є. Сахаєнко, В. О. Семків, С. М. Стременовський, В. В. Таболін, І. Б. Усенко, М. П. Хонда, В. М. Шкабаро та ін. Проте у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції не порушувалося питання побудови цілісної загальнотеоретичної концепції міського права та міської правової системи як сучасних правових феноменів.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр.

«Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер – 0110U000671) та плану науково-дослідної роботи кафедри теорії держави і права «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України». Дисертація виконана відповідно до проекту фундаментального дослідження «Міська правова система: загальнотеоретичні, інтегративні та нормативні засади».

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є формування фундаментальної загальнотеоретичної концепції міської правової системи як особливого аспекту правової реальності сучасної України, характеристика особливостей її становлення, розвитку та нормативного забезпечення.

Досягнення цієї мети потребує розв’язання таких задач:

формування методологічних аспектів використання урбаністичного підходу в сучасній юриспруденції;

розкриття специфіки правового образу міста як основи для формування міського права;

з’ясування ґенези розуміння міського права та міської правової системи як особливих правових феноменів;

характеристика особливостей ціннісно-нормативного розуміння феномену міського права;

розкриття теоретичних та нормативних аспектів розмежування міського та муніципального права;

формування концепції центр-периферійних відносин як методології децентралізації влади у сучасній державі;

виявлення ролі міст у структурі державного простору;

розгляд специфіки організації державного простору у контексті застосування урбаністичного підходу;

характеристика центр-периферійних відносин у сучасній державі;

формування методологічних засад застосування системного підходу у дослідженні міської правової системи;

виявлення концепту і поняття міської правової системи;

обґрунтування міського правового простору як субстрату міської правової системи;

виявлення суб'єктних складових міської правової системи, зокрема, розгляд антропологічних засад інституціоналізації міського права;

характеристика нормативних засад міської правової системи;

розгляд інституційного забезпечення міської правової системи;

виявлення специфіки правових комунікацій у межах міських правових систем;

з'ясування особливостей ідеологічних засад розвитку міської правової системи;

характеристика правової системи міста Києва як столиці;

розгляд ролі правової системи міста Львова у збереженні культурної спадщини;

виявлення міжкультурної спадщини у розвитку правової системи міста Одеси.

Об'єктом дослідження є міське право як правовий феномен сучасного суспільства.

Предметом дослідження є міська правова система в Україні у аспекті загальнотеоретичної юриспруденції.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження включає в себе концептуальний та інструментальний рівні. На концептуальному рівні методології знайшли своє застосування концепції, концепти, теорії та методологічні підходи. Розроблено та обґрунтовано релевантність проблемам юриспруденції урбаністичного підходу як особливої стратегії дослідження правової реальності, спрямованої на виявлення неоднорідності правового простору та його концентрації довкола крупних урбанізованих територій (п. 1.1). Звернення до урбаністичного підходу зумовило формування загальнотеоретичної концепції просторової диференціації права, яку запропоновано використовувати поряд із концепцією галузевої та рівневої диференціації права. Антропологічний підхід дав змогу виявити,

охарактеризувати та у прикладному аспекті пояснити відмінності в формуванні та розвитку правових образів міст (п. 1.2). Ця методологічна стратегія дозволила охарактеризувати міське право як один із проявів правового плюралізму та показати, що основою формування міської правової системи є специфічний антропоцентричний концепт городянина (п. 4.1.1). Феноменологічний підхід зумовив розгляд міського права та міської правової системи як особливих аспектів правової реальності, автономних стосовно національного права та національної правової системи (п.п. 1.5, 3.2). Феноменолого-комунікативна концепція правової реальності дозволила обґрунтувати ідею, відповідно до якої міське право є самостійним правовим концептом, зміст якого випливає не з ідеї самоврядності, а з ідеї урбанізації територій. Аксіологічний підхід використовувався у формі ціннісно-нормативної теорії права, яка стала основою для побудови дефініції міського права (п. 1.4). Правова аксіологія також уможливила розкриття змісту та напрямів розвитку ідеологічної складової міських правових систем (п. 4.5).

При дослідженні міської правової системи важливу роль відіграла сучасна загальна теорія правової системи, певною мірою модифікована для розгляду більш широкого кола правових феноменів (п. 3.1). Зокрема, було продемонстровано, що міська правова система не може досліджуватися засобами спеціальної (часткової) теорії національної правової системи.

Особливе значення для дослідження має концепція центр-периферійних відносин, за допомогою якої розкривається специфіка включеності міст до державного та правового простору сучасної України (п. 2.1). Розгляд міст з точки зору центр-периферійної методології дозволив виявити точки концентрації правових, політичних, економічних тощо ресурсів, які використовуються для управління державою та розв’язання локальних проблем (п. 2.2). Застосування методології центр-периферійного сприйняття правового простору так само дало змогу виявити типи організації держави з точки зору концентрації правового простору (п. 2.3) та оформлення правового статусу периферії (п. 2.4).

Інструментальний рівень методології дослідження представлений філософськими, загальнонауковими та спеціальними методами. Серед філософських методів, використаних у дослідженні, провідна роль належить діалектичному методу: використовуючи поняття розвитку, становлення та заперечення, було виявлено закономірності формування сучасного міського права; це дозволило сприйняти сучасне міське право як результат заперечення заперечення, яке було пов'язане з муніципалізацією міського права у XX ст. (п. 1.3). Застосування філософської герменевтики зумовлено необхідністю осмислення змісту та форми міського правового простору як специфічного явища, яке може слугувати інструментом просторової ідентифікації правосвідомості (п. 3.3). Провідну роль в усьому дослідженні відіграв загальнонауковий системний метод. Для розкриття поняття, структури та субстрату міської правової системи було обрано загальну параметричну теорію систем, яка спирається на методику тернарного опису об'єктів (п. 3.1). Це дозволило дослідити взаємозв'язок між концептом, субстратом та структурою міської правової системи, виявити її відмінності від національної правової системи, розкрити закономірності її функціонування та розвитку (п.п. 3.2, 3.3, р. 4).

Використання спеціальних методів було пов'язане з необхідністю змістовної характеристики міської правової системи. Так, юридизація інституційного методу дозволила показати характерні риси нормативної та організаційної будови міської правової системи (п. 4.3). Порівняльно-правовий метод використовувався для з'ясування подібних та відмінних ознак правових систем деяких українських міст (р. 5). Використання догматичного методу дозволило сформувати поняття міського права та міської правової системи, включити їх до загальної системи правових понять та категорій (п.п. 3.2). Догматичний метод також сприяв виявленню нормативних особливостей розвитку правових систем сучасних українських міст (р. 5).

Теоретична основа дисертації охоплює кілька блоків. Перший із них пов'язаний з використанням доробку у сфері урбаністики (О. Ю. Агеєва,

Н. П. Алексеєва, А. П. Артеменко, В. П Бадяк, О. С. Безлюбченко, Є. П. Босенко, В. В. Вагін, П. Л. Вайль, М. Вебер, Л. Вірт (L. Wirth), В. Л. Глазичев, Ю. Р. Горєлова, А. В. Дахін, М. Ф. Єршов, Н. В. Зубаревич, О. В. Калініна, О. Б. Квачадзе, З. І. Колєва, Є. М. Крупеня, В. І. Малахов, Л. Мамфорд (L. Mumford), М. Л. Паламарчук, О. О. Петрова, С. В. Пірогов, Н. А. Полякова, М. В. Роскош, К. Є. Сігалов, О. Г. Трубіна, В. Г. Туркіна, Д. Харві (D. Harvey), Р. Ч. Хілл (R. Ch. Hill), А. І. Цогла, В. М. Шамраєва, І. І. Шахов, А. В. Шипілов, Т. Б. Щепанська та ін.) як міждисциплінарної науково-дослідної програми, юридизація якої дала можливість розкрити специфіку міського права у контексті розвитку сучасних уявлень про феноменологію міста. Другий блок теоретичних основ дослідження пов'язаний з концептуальними засадами теорії центр-периферійних відносин, яка відіграла важливу роль у формуванні концепції міської правової системи (С. М. Бабурін, З. Бауман, І. Валлерстайн (I. Wallerstein), І. Б. Гоптарьова, О. В. Грицай, І. В. Долматов, Ю. В. Кім, В. М. Лісовський, А. С. Макаричев, І. О. Пилипенко, В. В. Суханов, Р. В. Туровський, Д. В. Урманов, Дж. Фрідман (G. Friedman), Е. Шилз (E. Shils), Ш. Ейзенштадт (Sh. Eisenstadt), Т. Л. Южакова та ін.). З урахуванням специфіки теми дослідження значна частина аргументації та теоретико-правового обґрунтування ідей міського права та міської правової системи базувалася на працях фахівців у сфері конституційного та муніципального права (С. В. Алфьоров, М. В. Афанасьєва, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, В. І. Борденюк, І. А. Галіахметов, Л. В. Голяк, В. А. Григор'єв, В. О. Демиденко, М. І. Корнієнко, А. Р. Крусян, Н. В. Мішина, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, В. П. Шаповал, Ю. А. Шпак та ін.). Нарешті, концептуальне значення мають сучасні інтерпретації права та правової системи як особливих соціальних систем (С. С. Алексєєв, Р. Алексі, С. І. Архіпов, О. М. Атоян, З. Н. Аюпова, М. Й. Байтін, О. М. Балінська, В. А. Бачинін, Х. Бехруз, М. О. Больсунов, Є. Булигін, Ф. А. Гайєк, Г. Гарт, Л. О. Гладишева, Р. Давід, М. А. Дамірлі, Р. Дворкін, В. В. Дудченко, Л. І. Заморська, Ж. Карбоньє, В. Кравіц, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижановський, Д. Ллойд, О. А. Лукашева,

Н. Луман, Л. А. Луць, С. І. Максимов, В. П. Малахов, Б. В. Малишев, О. В. Малько, Г. В. Мальцев, М. М. Марченко, М. Г. Матузов, В. С. Нерсесянц, Ю. М. Оборотов, В. В. Оксамитний, Н. М. Оніщенко, С. П. Погребняк, А. В. Поляков, Є. Л. Поцелуєв, П. М. Рабінович, Дж. Рац, Р. А. Ромашов, Н. Рулан, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров, Є. О. Харитонов, М. Г. Хаустова, І. Л. Честнов, В. О. Четвернін та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертації має вираження в тому, що вона є першим у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції концептуальним осмисленням міської правової системи як особливого виміру правової реальності. Наукову новизну містять такі висновки та положення:

уперше:

надано сучасне розуміння міського права, яке базується на ідеї правового плюралізму та існує в недержавній формі як продовження міської культури, правосвідомості городян, і має самостійне інституційне вираження у міській правовій системі;

використано урбаністичний підхід як складову методології правового пізнання задля характеристики нерівномірності правового впливу та формування особливих міських просторів, в яких кількість та характер правових комунікацій зумовлюють неоднаковість у сприйнятті правових норм та цінностей;

надано визначення міському праву як ціннісно-нормативній регулятивній системі, що встановлює і закріплює суб’єктивні права, законні інтереси та юридичні обов’язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування;

виявлено напрями та характер впливу міст на фрагментацію та інституціоналізацію державного простору та здійснено центр-периферійний аналіз державного простору, у якому концентрація ресурсів в урбанізованих центрах є найбільш перспективним варіантом регіонального розвитку;

запропоновано новий аспект типології сучасної держави шляхом виділення моноцентричних та поліцентричних держав;

виявлено два аспекти інституціоналізації міського права: у вигляді міської правової системи та правової системи міста;

розроблено загальнотеоретичний підхід до розуміння міської правової системи як ціннісно-нормативної цілісності юридичних феноменів та процесів міста, які інституціоналізуються у правовому житті городян та використовуються жителями міста і муніципальними органами;

з'ясовано, що інституціоналізація міської правової системи можлива за умов поєднання правового образу міста та міського правового простору;

охарактеризовано структуру міської правової системи на основі виокремлення п'яти її підсистем: суб'єктної, нормативної, інституційної, комунікативної та ідеологічної;

виявлено характерні риси правових систем м.м. Київ, Львів і Одеса та показано особливості розвитку їх правових систем;

удосконалено:

фундаментальні положення загальної теорії правових систем, зокрема, уточнено та конкретизовано ідеї про структуру та зміст правової системи, її співвідношення з правом та іншими соціальними системами;

концептуальні ідеї щодо формування та нормативного закріплення правових статусів міст, зокрема, доведено, що існує три статуси міст: загальний, спеціальний та винятковий;

використання теорії систем в юриспруденції у аспекті співвідношення феноменів права та правової системи;

окремі положення теорії правового простору та державного простору, а також просторового виміру права загалом;

набули подальшого розвитку:

ціннісно-нормативна теорія права у контексті її застосування для концептуального осмислення міської правової системи;

ідея правового плюралізму як принцип та властивість сучасного правового розвитку;

ідеї застосування міждисциплінарних науково-дослідницьких програм у загальнотеоретичній юриспруденції.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть використовуватися у:

науково-дослідній сфері – для поглиблення уявлень про сутність та зміст правової системи, її співвідношення з іншими правовими феноменами, аспектів та напрямів її інституціоналізації у сучасному суспільстві; для подальших досліджень у сфері аналізу міського права в Україні, зокрема, виявлення специфічних рис та пріоритетних напрямів розвитку правових систем українських міст; для з'ясування характерних тенденцій розвитку міського права та міських правових систем у глобальному масштабі;

навчальній роботі – для удосконалення курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Методологія юридичної науки», «Муніципальне право України», «Історія держави і права України», а також для впровадження спеціальних курсів «Міське право України», «Міське адміністрування»;

правотворчій сфері – для розробки цілісної концепції децентралізації державної влади в Україні та її належного впровадження з урахуванням характерних особливостей процесів урбанізації українського суспільства; для удосконалення законодавства у сфері місцевого самоврядування, зокрема, з метою надання більшої автономії містам як центрам економічного, політичного та правового розвитку; для розробки програмних та регуляторних актів у сфері правового статусу міст в Україні; для розробки нових законодавчих та підзаконних актів у сфері урбанізації.

Особистий внесок здобувача. Усі висновки та положення дисертації розроблено автором самостійно. Розділи монографій та підручника, опублікованих у співавторстві, виконані здобувачем особисто. У монографії «Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції» (Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін. – О. : Фенікс, 2012) – самостійно підготовлено підрозділи 1.13, 2.8 «Концепт міського правового простору» та

«Місто та держава – центр-периферійний простір»; у монографії «Креативність загальнотеоретичної юриспруденції» (Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін. – О. : Фенікс, 2015) – самостійно підготовлено підрозділи 2.2, 4.3 «Урбаністичний підхід як міждисциплінарний напрям сучасної юриспруденції» та «Категоріальний статус міської правової системи»; у підручнику «Общетеоретическая юриспруденция» (под ред. Ю. Н. Оборотова – О. : Фенікс, 2011) – самостійно підготовлено тему 6 «Правопонимание и основные учения о праве».

У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, знайшли своє відображення у навчально-методичній роботі кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», а також у результатах фундаментального дослідження «Міська правова система: загальнотеоретичні, інтегративні та нормативні засади». Також окремі аспекти дисертації обговорювалися на всеукраїнських та міжнародних конференціях та «круглих столах», зокрема: Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 21–23 травня 2010 р., 20–21 травня 2011 р., 20–21 квітня 2012 р., 16–17 травня 2013 р., 16–17 травня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання сучасної юридичної науки» (м. Київ, 5–6 жовтня 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (м. Львів, 18–19 листопада 2011 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Миколаїв, 25–26 листопада 2011 р.), Міжнародному «круглому столі» «Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.), Другій, Третій, Четвертій та П’ятій Міжнародній науковій конференції,

присвяченій пам'яті професора О. В. Сурілова «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р., 12 квітня 2013 р., 3–4 квітня 2014 р., 27-28 березня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Український та зарубіжний досвід реформування національної правової системи в контексті інтеграційних процесів» (м. Львів, 7–8 вересня 2012 р.), Міжнародній конференції «Europejczyk tworca cywilizacji rozwoju i postepu» (м. Варшава, 24–26 вересня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти правового життя України» (м. Київ, 28–29 вересня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.), Міжнародному «круглому столі» «Актуальні проблеми філософії права. Аксіосфера права та держави» (м. Одеса, 12 грудня 2012 р.), XXIX Міжнародній історико-правовій конференції «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність» (м. Феодосія, 19–20 вересня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «L'udske a obcianske prava a slobody: mechanizmus ich implementacie a ochrany v roznych odvetviach prava» (м. Братислава, 19–20 вересня 2014 р.), «круглому столі», присвяченому 10-річчю кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 28 листопада 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій Дню науки юридичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 22 травня 2015 р).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 4 монографіях (2 з яких індивідуальні та 2 – колективні), 21 статті у наукових фахових виданнях (5 з яких – у зарубіжних періодичних наукових виданнях), а також у 27 інших публікаціях.

РОЗДІЛ 1.
МІСЬКЕ ПРАВО ЯК СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

1.1. Урбаністичний підхід як міждисциплінарний напрям сучасної юриспруденції

Міста в усі часи були центрами цивілізації. Саме тут відбувалися докорінні зміни у суспільному житті, формувалися політичні ідеї, здійснювалися революції та утворювалися соціальні рухи. Саме урбаністичний простір став прообразом державного простору як сфери механізму дії права. Понад те, право як явище культури і цивілізації є саме міським «винаходом». Тимчасом у процесі формування національних держав, який завжди пов'язаний із централізацією влади та створенням єдиної правової системи, міста поступово витіснилися на периферію державного та правового розвитку, втративши ту особливу специфічну правову роль, яку вони відігравали у суспільстві у попередні епохи.

Водночас нині поширеними стають твердження про необхідність децентралізації держави, перенесення максимально можливої кількості повноважень на місцевий рівень, оскільки централізований державний механізм не в змозі виступати ефективним регулятором у сучасну епоху, коли ситуативність стає домінантою суспільного розвитку [287]. Це актуалізує проблематику правового виміру міста, коли саме урбанізація починає бути процесом, який визначає суспільний розвиток. Це потребує переосмислення низки теоретичних положень, які стосуються буття сучасного права, його диференціації у просторі та інституційного оформлення.

Міське право – новий напрям досліджень в юриспруденції, який поки що не має свого повного інституціонального відображення, а також вираження в нормативній формі. Водночас очевидним є зв'язок цієї прогалини з нечіткою визначеністю предмета міського права, його інститутів, особливостей дії. Крім

того, розуміння міського права потребує його деталізованого вивчення, аналізу і визнання.

Обґрунтування фундаментальних (загальнотеоретичних) підстав міського права дозволить виділити цілий пласт питань теорії і практики в галузі правових відносин, що виникають у міській сфері. З одного боку, міське право дасть можливість юристам використовувати розробки урбаністики для пізнання специфіки міського правового простору, а, з іншого, відокремлення міського права може синтезувати в собі проблематику правової сфери міста, яка частково міститься в конституційному, господарському, фінансовому, земельному праві тощо. Крім того, смисловим центром міського права є місто і його прояви у сфері права, що дозволяє визначити більш чітку межу між ним і муніципальним правом.

Однак питання, які стосуються міської правової системи, не можуть бути розв’язані традиційною юридичною методологією. Для цього необхідно використовувати підходи, методи та концепції, які виходять за межі класичних уявлень про дію права, механізм правового регулювання та просторову диференціацію права. Дійсно, можна стверджувати, що для сучасної загальнотеоретичної юриспруденції питання диференціації права, які пов’язані з особливостями правового впливу на різних рівнях та напрямках дії права, є доволі актуальними. Це зумовлено тим, що без урахування специфіки сприйняття правових нормативів та цінностей у різних сферах правового життя суспільства неможливо говорити про ефективність правового регулювання суспільних відносин. Тож диференціація права безпосередньо пов’язана з існуванням різних соціальних просторів, у яких по-різному інтерпретуються правові норми та цінності.

Найбільшого значення ця проблема набуває в умовах становлення нових типів правових систем, зокрема, урбаністичних, пов’язаних із формуванням специфічних ціннісно-нормативних регулятивних систем у містах. Однак доволі складно розглядати ці правові системи, використовуючи традиційний юридичний інструментарій.

При цьому розвиток сучасного юридичного знання спрямований на освоєння нових сфер науки, які дозволяють збагачувати та поглиблювати існуючі теоретичні конструкції, відкривати нові грані існування права та держави в суспільстві. Саме в цьому контексті важливо звертатися до новітніх теорій, які формуються в соціології, політології, економіці та інших науках соціально-гуманітарного профілю. Одна з таких теорій – теорія міста, або урбаністика – сьогодні є однією з невід'ємних частин соціології, яка вивчає принципи організації, суспільного структурування, стратифікації та управління у сучасних містах. Важливо при цьому, що в урбаністичних дослідженнях часто ігнорується вагомий для будь-яких соціальних груп правовий аспект їхнього буття. Водночас можна констатувати, що правове життя сучасних міст має низку характерних рис, які потрібно враховувати з точки зору проблем неоднорідності правового впливу, різної «щільності» правових комунікацій у різних соціальних групах, підвищеної правової активності городян тощо. Усе це зумовлює актуальність вироблення особливої науково-дослідної методологічної програми міждисциплінарного характеру – правової урбаністики, головною метою якої має стати виявлення теоретико-правових підвалин правового буття сучасного міста.

При характеристиці соціальної дії права постає питання про те, як воно диференціюється, на підставі яких критеріїв виникають «згустки» правової матерії, в результаті чого починають формуватися правові системи, оформлюються нові специфічні правові порядки та сфери правової реальності. В юридичній літературі наголошується, що диференціація права може відбуватися за великою кількістю напрямів (галузева, функціональна, інституційна тощо). При цьому найбільш загальною є диференціація права відносно виділення правових систем, і тут слід виокремити такі її аспекти:

а) державна диференціація права, пов'язана з виділенням національних правових систем, простір яких, як правило, обмежено державними кордонами. Саме державна диференціація права формує єдиний правовий простір, у якому люди, їх об'єднання та держава реалізують свою поведінку відповідно до

системи правових норм і цінностей, об’єднаних у правову цілісність (Р. Дворкін);

б) функціонально-телеологічна диференціація права, в рамках якої відбувається відокремлення правових систем залежно від того, з якою метою вони створюються і які функції виконують. У такий спосіб відокремилася правова система Європейського Союзу, правова система СОТ та інші інтегративні правові системи. Специфіка інтегративних правових систем виражається в тому, що вони створюються і функціонують відповідно до певної мети, як правило, економічного характеру;

в) міжнародна диференціація права, яка сьогодні отримала свою особливу назву – фрагментація міжнародного права. Тут відбувається відокремлення міжнародних правових порядків, пов’язаних з особливостями правозастосування, імплементації та реалізації міжнародних договорів. Міжнародна диференціація права, на думку дослідників, відбувається у зв’язку з тим, що в міжнародному праві відсутній єдиний орган, який можна було б іменувати законодавчим, а також з тим, що система міжнародних судів не пов’язана з апеляційною інстанцією, внаслідок чого кожний міжнародний суд створює власну практику [324].

Будь-яка з цих диференціацій, за винятком останньої, виходить з передумови, що правовий вплив, здійснюваний у рамках правової системи, є рівномірним і однорідним у всьому правовому просторі. Дійсно, коли мова заходить про функціонування національної правової системи, ми сприймаємо як аксіому ідею, що правові приписи діють, розуміються і реалізуються однаково в усій державі. Аксіома однорідності правового простору пов’язана, передусім, з практикою існування єдиної законотворчої системи, коли вважається, що правові норми, створювані парламентом, діють безпосередньо та однаково (презумпція прямої дії закону). Водночас правовий простір слід розглядати як неоднорідний, для чого є ціла низка підстав [249].

По-перше, неоднорідність правового простору пояснюється тим, що він є частиною соціального простору. А соціальний простір, своєю чергою, не може

бути однорідним. Як зазначає П. Бурдьє, будь-який соціальний простір існує, насамперед, як неоднорідна маса комунікацій і капіталів. Чим більше людей залучено в комунікацію та обмін капіталами, тим щільнішим є соціальний простір [57, с. 82, 87]. Щільність правового простору складно виміряти, але можна простежити, як вона змінюється. Якщо використовувати охарактеризований раніше метод диференціації права, то можна стверджувати, що право диференціюється також за просторовим критерієм. Понад те, часто саме актуалізація та інституціоналізація особливого правового простору веде до створення правової системи.

По-друге, просторова диференціація права виявляється проблемою, яку вельми складно вирішити, використовуючи традиційний юридичний інструментарій, оскільки аксіома про рівномірний правий вплив не дозволяє в рамках існуючого юридичного знання визначити характер цієї диференціації. Вихід тут підказує економічна географія, або урбаністика, яка виникла як міждисциплінарний підхід, що вивчає проблеми неоднорідності соціального простору.

Тут важливо підкреслити, що одна з особливостей сучасної юридичної науки – її спрямованість на пошук міждисциплінарних підходів до розкриття різних аспектів правового життя. Міждисциплінарність сьогодні стає головною формою становлення нового знання, оскільки вважається, що повноцінна нова наукова гіпотеза не може виникнути «всередині» існуючого знання, а тому наукову новизну забезпечує метафоричне перенесення знань з однієї сфери до іншої. Це дає свіжий погляд на старі проблеми, можливість побачити їх у новому світлі [524, с. 19–20]. Використання міждисциплінарних підходів дозволяє подолати високий рівень догматизації, характерний для юридичної науки. Шляхом привнесення нових тем, проблем, питань, концепцій, понять може бути забезпечено розвиток правової та державної сфер. Як справедливо зазначає М. А. Дамірлі, важливим аспектом міждисциплінарності є результат інтеграції знання – зовсім новий, особливий, такий, що виходить за межі наявного знання, когнітивний поступ [103, с. 27]. Як уявляється, міждисциплінарна методологія

також більшою мірою сприяє виявленню соціальних закономірностей, які, на переконання П. М. Рабіновича, мають стати ключовим предметом наукового пошуку загальнотеоретичного правознавства [418; 420].

Освоєння методів та результатів інших наук було і залишається важливим напрямом та істотним джерелом розвитку юридичної науки. Можна виділити дві основні форми такого освоєння значущих для юриспруденції досягнень інших наук: юридизація методів (і пізнавальних засобів та прийомів загалом) і формування нових юридичних дисциплін (антропології права, економіки права тощо) на стику юриспруденції та суміжних наук. Юридизація при цьому означає юридико-понятійну трансформацію неюридичних методів і дисциплін, їх перетворення з визначальних позицій поняття права та їх включення до нового пізнавально-смислового контексту предмета і методу юридичної науки [274, с. 26].

Однією з актуальних сфер соціально-економічних досліджень сьогодні стає урбаністика – міждисциплінарна методологічна концепція, спрямована на виявлення соціальних, економічних, політичних, релігійних, культурних, архітектурних тощо аспектів існування міста (як старовинного, так і сучасного). Вважається, що урбаністика як концепція сформувалася в межах економічної географії як напрям, що має своїм предметом комплексний аналіз проблем, пов’язаних з формуванням та функціонуванням міських центрів [81, с. 15]. Хоча можна зазначити, що основна віха у становленні урбаністики має радше соціологічний характер, оскільки вона пов’язана з відомою працею Макса Вебера «Місто» (1922), в якій один із засновників сучасної соціології спробував осмислити та типологізувати місто з позицій «розуміючої» соціології [63].

Як зазначає А. Є. Заяць, «визначальна роль міст у житті людського соціуму не підлягає сумніву, тому урбанізаційний процес можна розглядати як своєрідний синонім цивілізаційного поступу. Міста були результатом розвитку продуктивних сил суспільства, а їхня економіка, у свою чергу, – важливим елементом останніх. Поява міст суттєво впливала на утворення і формування як локальних (національних), так і транснаціональних ринків, а самі вони ставали

акумуляторами того прогресивного, що народжувалося у надрах феодальної епохи… Історія міст – це та складова, без якої неможливо уявити цілісність історичного процесу» [138, с. 42]. По суті, у цій цитаті – головна ідея історичної урбаністики як одного з найбільш впливових напрямів досліджень міста.

Основні ідеї урбаністики мають комплексний і доволі складний характер, що пояснюється багатоаспектністю міста. Як зазначає О. Г. Трубіна, класичні теорії міста ставили перед собою кілька фундаментальних проблем: у чому проявляється міський спосіб життя і чи можна говорити, що він однаковий в усіх містах? Чи існують у містах особливі форми соціальної ідентичності? Як взаємодіє міське життя з традиційними соціальними зв'язками? Які особливості просторової організації міського соціуму? Як має здійснюватися управління містом? [486, с. 41–42] Традиційно лише останнє питання, пов'язане зі стратегічними та ситуативними аспектами міського управління, розглядають у контексті існування міського права.

Тимчасом перспективи урбаністики для права є багатшими, оскільки дозволяють розглядати місто не просто як особливий соціальний простір, де актуалізуються зв'язки, інститути та ролі, але й як особливу форму правового життя. У зв'язку з цим важливою є ідея, відповідно до якої місто є простором високої щільності. Це означає, що усі процеси та трансформації у місті відбуваються швидше, ніж в інших соціальних просторах. Це дає можливість ураховувати просторові аспекти дії права та правового впливу. У загальнотеоретичній юриспруденції правовий вплив розглядається як рівномірно поширений на всю територію держави. Тимчасом реальне функціонування права пов'язане з соціальним простором його сприйняття, і тому міста є більш активними реципієнтами правового впливу. Понад те, вони мають соціальні ресурси для створення автономних правових систем та забезпечення правового примусу.

Місце урбаністичного підходу у структурі юридичного знання визначається, передовсім, такими обставинами:

а) урбаністичний підхід не просто дозволяє констатувати неоднорідність правового простору, а й чітко вказати на критерії, які цю неоднорідність утворюють: наявність у межах правового простору центрів (ідеться про міста), в яких концентрація правових зв'язків і відносин значно вища, ніж на периферії; існування в цих центрах особливої форми правової культури – міської правової культури, яка володіє потужним асиміляційним впливом на людину (при цьому міська соціалізація завжди пов'язана з прийняттям певних правових ідей); розвиток центрів з позицій урбаністичного підходу дозволяє державі формуватися як моноцентричній (один сильний центр, в якому приймаються рішення та який тяжіє над іншими, вторинними центрами – Франція, Польща, Норвегія тощо) або поліцентричній (існує кілька центрів, що борються за вплив і визначають структуру правового простору – США, Росія, Бразилія тощо);

б) урбаністичний підхід є міждисциплінарним. З цього випливає, що його місце в методології юриспруденції визначається необхідністю залучення нових знань з соціології, економіки та політології – трьох основних сфер, де використовують ідеї урбаністики.

Оскільки проблема територіальної диференціації права знаходить своє послідовне вирішення саме за допомогою урбаністичного підходу – генеральної стратегії дослідження права, заснованій ідеї правової урбаністики, – слід показати його основні елементи. Відомо, що методологічний підхід складається з концептуальної та інструментальної частини:

а) концептуальна частина урбаністичного підходу виражена в тому, що місто виступає автономною просторовою одиницею, в якій відбувається формування особливого локалізованого правового порядку, інституціоналізація якого утворює специфічну правову систему;

б) інструментальна частина урбаністичного підходу виражена в тому, що правові системи міст, а також міські правові системи, досліджуються з точки зору існування особливого феномена – міського права. Стосовно до міського права використовується методологія, заснована на структурно-функціональному

та інституціональному аналізі (система міського права, інститути міського права тощо).

Можна стверджувати, що розгляд правової урбаністики як цілісної методологічної концепції є перспективним з точки зору представлення її як науково-дослідної програми. Науково-дослідна програма – основне поняття концепції науки І. Лакатоса. Згідно з його точкою зору, вона є основною одиницею розвитку і оцінки наукового знання. Науково-дослідна програма є метатеоретичним утворенням, у рамках якого здійснюється теоретична діяльність (це серія теорій, що об'єднані сукупністю фундаментальних ідей і методологічних принципів, які змінюють одна одну) [200, с. 140].

Будь-яка наукова теорія повинна оцінюватись разом зі своїми допоміжними гіпотезами, початковими умовами, а головне, разом з теоріями, які їй передували. Отже, об'єктом методологічного аналізу стає не окрема гіпотеза чи теорія, а серія теорій, тобто певний тип розвитку. Якраз такий підхід є найбільш виправданим з точки зору розвитку правової урбаністики, адже вона існує в міждисциплінарному науковому просторі. Як зазначає В. С. Стьопін, у рамках міждисциплінарних досліджень наука, як правило, стикається з такими складними системними об'єктами, які в окремих дисциплінах досліджуються лише фрагментарно, тому ефекти їхньої системності можуть бути взагалі не виявлені при вузькодисциплінарному підході, а виявляються лише при синтезі фундаментальних і прикладних задач у проблемно-орієнтованому пошуку [468, с. 282–283]. Дійсно, таке бачення міждисциплінарності може бути застосоване до правової урбаністики, оскільки багатоаспектність міста – стрижнева проблема, що досі не дозволяє створити цілісної наукової теорії, яка в єдиному методологічному просторі пояснювала би розвиток сучасних міст. Саме тому правова урбаністика має розглядатися як науково-дослідна програма міждисциплінарного типу.

Кожна науково-дослідна програма як сукупність певних теорій включає в себе: а) «жорстке ядро» – цілісну систему фундаментальних, конкретно-наукових і онтологічних припущень, які зберігаються в усіх теоріях цієї

програми; б) «захисний пояс», що складається із допоміжних гіпотез і забезпечує збереження «жорсткого ядра» від заперечень; в) нормативні, методологічні правила-регулятори, що вказують найбільш перспективні шляхи досліджень (позитивна евристика) і ті, які треба оминати (негативна евристика) [201, с. 115].

Отже, ця структура науково-дослідної програми має бути екстрапольована на правову урбаністику. Перенесення ідей урбаністики на правову площину дозволяє по-новому пояснити не лише феномени міського права, міської правової культури та правосвідомості, але й виявити глибинні аспекти існування права загалом. Саме тому правова урбаністика як міждисциплінарна науково-дослідна програма має метою розкриття кількох основних наукових напрямів, які, власне, складають «жорстке ядро» цієї програми:

1) розгляд міста як специфічного правового простору. Для правової урбаністики поняття простору має принципове значення, оскільки саме з ним пов’язана соціально-правова самоідентифікація городян. Важливо при цьому констатувати неоднорідність правового простору різних міст, його різну нормативну та ціннісну наповненість, а також рівень його інституціоналізації;

2) феномен міської правової культури як особливої інформаційно-семіотичної системи. В урбаністичній літературі висловлюється думка, що особливості соціальної ідентифікації міст пов’язані, насамперед, з культурними кодами, властивими тому чи іншому міському простору. Так, необхідність юридичної охорони культурних пам’яток в європейських містах доби Відродження стала основою для формування нового типу міського права, далекого від феодальних владних систем. Міська правова культура має розглядатися як специфічний пласт загальносоціальної правової культури та включати в себе інститути міського права (такі як право міського самоврядування, правового статусу територіальної громади міста тощо), правосвідомість городян, пов’язану зі сприйняттям та реалізацією певних систем правових цінностей;

3) правові засоби адміністрування міста. Саме цей напрям правової урбаністики є найбільш популярним в англо-американській правовій традиції,

оскільки він пов’язаний зі специфікою американської соціології міста. Найбільша увага тут приділяється проблемам міської інфраструктури, правовим аспектам управління міською економікою, плануванням міської території тощо. Ця проблематика правової урбаністики має найбільш яскраво виражений практичний аспект.

«Жорстке ядро» правової урбаністики як науково-дослідної програми має також доповнюватися допоміжними гіпотезами та теоріями, спрямованими на концептуалізацію основних елементів правового виміру міста. Ці допоміжні гіпотези та теорії мають утворювати «захисний пояс», за рахунок яких правова урбаністика, по-перше, розширює свою теоретико-методологічну базу і, по-друге, формує теоретичні конструкції «середнього рівня» – окремо-наукові концепти, обмежені чіткими предметними рамками. Так, до таких концептів можна віднести концепт міського правового простору, який виступає субстанцією для функціонування міського права; концепт міської правової системи та правової системи міста як особливої форми буття сучасного права; концепт правового образу міста, який концентрує в собі герменевтичні та феноменологічні аспекти міського правового життя тощо.

Тут актуалізується позитивна евристика правової урбаністики, тобто система методологічних засобів, методів та підходів, якими вона має користуватися задля досягнення наукового ефекту. Оскільки правова урбаністика є міждисциплінарною науково-дослідною програмою, то відповідними характеристиками буде володіти й її методологія. Поширеними є твердження, відповідно до яких методологія наукових досліджень може бути умовно розділена на два рівні – концептуальний та інструментальний [204, с. 23].

На першому рівні дослідник створює методологічну систему високого рівня абстрагування, яка забезпечує правильність проведення логічних операцій та, відповідно, постановки основних проблем. Тому тут визначається, головним чином, матриця наукового пошуку, а не науковий зміст цього пошуку. Саме з цієї причини правова урбаністика на концептуальному рівні методології оперує принципами, концепціями та підходами, які якісно визначають стратегічні

напрями дослідження міста з позицій юриспруденції. Концептуальний рівень методології правової урбаністики тісно пов'язаний з особливістю методологічної ситуації в юриспруденції загалом.

Водночас можна виділити низку особливостей та специфічних підходів, які характеризують саме урбаністичні юридичні студії. Зокрема, можна говорити про використання просторового підходу, який також використовується в економічній географії та соціології міста. Просторовий підхід спрямований на розгляд міста з точки зору організації його реальної та символічної території. Для правової урбаністики просторовий підхід виступає підґрунтям для формування правової системи міста, а також виявлення особливостей правових засобів зонування та міського планування.

Для правової урбаністики важливу роль відіграє феноменологічний підхід, який набуває особливої актуальності у наш час. На думку С. В. Пирогова, необхідність «феноменологічного повороту» в сучасних урбаністичних дослідженнях зумовлюється низкою причин: 1) континуальністю міського життя, взаємопереходом об'єктних та суб'єктних структур життєдіяльності і проблеми структурації життєвого світу городян та локусів міського життя; 2) різноманіттям та унікальністю міст, що зумовлює постановку проблеми про культурні підстави індивідуальної строкатості міст – проблеми «духу міста», специфіки міської ментальності; 3) мінливістю міського життя і проблемою реалізації механізмів саморозвитку міст як просторів комунікацій [321, с. 97].

За Е. Гуссерлем, феномени – це сутності, що лежать в основі реальності. Вони можуть бути як матеріальними, так і ідеальними. На противагу застосуванню поняття феномена в німецькій класичній філософії, де феномен розглядався виключно як явище, що виражає сутність – ноумен, феноменологія поєднує ці два поняття. Тобто, феномен – це і явище, і його сутність водночас. Отже, особливою рисою феноменів є те, що вони не просто виступають частинами реальності, але одночасно і способом її пізнання. Феномен, звідси, пізнається не лише раціонально, але й чуттєво [101, с. 154–155]. Специфікою застосування феноменологічного підходу в юриспруденції є те, що проблема

виключного понятійного визначення права є такою, яку неможливо розв'язати, оскільки вона або веде до нескінченності, або приводить до деякої останньої сутності, яку можна лише прийняти та описати. На думку М. К. Мамардашвілі, саме буття феномена передбачає його ціннісний параметр. Він пише, що феномен – це дещо, що має онтологічне існування як значимість, на противагу явищу, для якого значимість не має ніякого сенсу [225, с. 42].

Усі наведені інтерпретації феноменів є симптоматичними й для правової урбаністики. Дійсно, місто є об'єктом, який складно «схопити» у понятті, остаточно раціоналізувати та виявити його відмінні риси. Натомість саме юриспруденція має оперувати такими раціоналізованими визначеннями міста та його складових, за допомогою мови права конструювати правовий простір міста та встановлювати необхідні правові засоби для його регулювання. Без застосування феноменологічної методології – це є доволі складним завданням, адже саме феноменологічний підхід дозволяє розкрити глибинні пласти та нашарування, які оточують складні соціокультурні об'єкти.

На інструментальному рівні методології відбувається приріст знання і отримання нових змістовних висновків. Якщо для концептуального рівня методології принциповою метою є сформулювати проблему та виявити принципи її розв'язання, то інструментальний рівень оперує предметним знанням. Правова урбаністика тут використовує увесь арсенал філософських, загальнонаукових, окремо-наукових та спеціальних методів, які існують у сучасному соціогуманітарному знанні. Однак варто підкреслити специфічність використання окремих методологічних прийомів, характерних для правового дослідження міст. Зокрема, В. Л. Глазичев звертає увагу на те, що жодне урбаністичне дослідження сьогодні не може обійтися без використання мікро- та мезоекономічного аналізу, оскільки саме економічна урбаністика наразі диктує тон міським дослідженням. Між тим, методи інтент-аналізу, які застосовуються соціологами, також важливо використовувати, якщо залишити рівень вільних теоретизувань та спробувати виявити специфіку кожного окремого міста в його предметності [81, с. 110].

Методологічні особливості правової урбаністики визначають її особливе місце у системі сучасних напрямів юридичних досліджень. Вона якісно відрізняється від теоретичних засад науки муніципального права, оскільки прагне використовувати догматичні методи лише побіжно. Водночас правова урбаністика відкриває нові можливості для більш широкого використання саме юридичної методології в соціогуманітарних дослідженнях.

Вважаємо, що використання сучасної юридичної методології на основі урбаністичного підходу є тією методологічною конструкцією, яка дозволить розкрити різноманітні грані міської правової системи як особливої цілісності, що відповідає потребам суспільного розвитку.

1.2. Правовий образ міста та його різноманіття

Тема міста є невід'ємною складовою досліджень сучасної гуманітарної думки. Понад те, поступово воно починає ставати чи не основним центром різноманітних соціальних, етнографічних, філософських, історичних студій. По суті, за словами П. Вайля, нині ми можемо спостерігати повернення одного старого, ще середньовічного феномена: «… сучасна Європа усе більше й більше складається не з країн, а з міст» [60, с. 279]. Незважаючи на те, що з багатьох позицій це твердження є доволі спірним (зокрема, з точки зору юриспруденції), але воно, поза сумнівом, яскраво відображає існуючу в гуманітаристиці тенденцію, коли тематика міста відвойовує собі усе нові й нові горизонти в науковому дискурсі.

Існування міста як людської цілісності передбачає особливу структуру реальності, в якій ця цілісність укорінена. Кожне місто – в яких би категоріях воно не описувалося – має свою неповторну онтологію, свій глибинний проект буття, який є похідним від відкритості світу, історичної долі та простору культурного спілкування. Існування міського права та міської правової системи нерозривно пов'язане з усвідомленням та осягненням специфічних концептів та

ідей, які у метафоричній формі зумовлюють сприйняття міста як особливого простору буття права. Саме тому прагнення людини до пізнання та виділення чітких форм організації суспільства шляхом концентрації найкращого досвіду приводить до того або іншого специфічного варіанту розвитку цього суспільства. Починає існувати оригінальна цілісність, яка виробляє нові смисли, виникає правовий простір з особливим характером відношення до права. Творення нових смислів, норм, правил, інтерпретацій у сфері права пов'язано з різними суспільними явищами. Особливим об'єктом віддзеркалення у свідомості людини в багатоплановій правовій формі є місто.

Розгляд міста крізь призму правових смислів та символів визначається, передусім, необхідністю застосування феноменологічної методології, в межах якої стає очевидним, що місто постає як реальність повсякденності, ситуативності. Як пишуть П. Бергер та Т. Лукман, реальність повсякденного життя сприймається як упорядкована реальність. Її феномени уже систематизовані в образах, які видаються незалежними від індивідуального розуміння і які накладаються на нього. Реальність повсякденного життя виявляється об'єктивованою, тобто вона є сконструйованим порядком об'єктів, які були визначені як об'єкти до моменту їх сприйняття. Мова, що використовується в повсякденному житті, постійно надає необхідні об'єктивації і встановлює порядок, у рамках якого набувають сенсу і значення і ці об'єктивації, і сама повсякденність [40, с. 12–13]. Дійсно, як зазначає О. В. Стовба, право не існує у відриві від повсякденності, понад те, воно не існує у відриві від ситуації. Онтологічна основа права корініться у події права, у моменті правосвідомості, коли право стає свідомим, а, отже, актуалізується у людському сприйнятті. Право існує тільки там, де воно затребуване, тобто у тому просторі, де відбуваються правові події [469, с. 12–13].

Міста виступають каталізаторами, в яких події, через високу щільність соціального простору, виникають частіше. Своєю чергою, це означає, що саме у місті можна спостерігати право «як воно є». Як справедливо зауважує А. Ф. Крижановський, феноменологічна філософія спонукає відкинути усі

концептуальні «окуляри» та ідеалізації на шляху нашого погляду на речі, орієнтуватися тільки на досвід безпосереднього стану речей. При цьому екстраполяція феноменології на правову площину потребує якраз відмови від традиційних теоретичних конструкцій, оскільки «ми, часто-густо, навіть не помічаємо, що маємо справу не з самими явищами, а зі схемами чи символами, які їх замінюють» [190, с. 30].

Слушно зауважує М. М. Алексєєв, що феноменологічний метод надає філософії права можливість формувати та відкривати соціальні ідеали. Однак, на противагу метафізиці, яка вбачає в ідеалі структуру усього буття, кінцеву Істину, феноменологія розуміє ідеал як образ, що формується на основі життєвого досвіду, якому слідують та який поділяють [3, с, 45–46]. Образність сприйняття правової реальності – одна з рис феноменологічної методології.

Образ міста у цьому контексті набуває особливого звучання. Як справедливо зазначає В. А. Малахов, сприйняття людиною історії свого міста як малої батьківщини, відчуття його стилю і духу є незамінним джерелом моральних цінностей, реальною базою почуття власної ідентичності [220, с. 16]. Ця ідентичність, як можна стверджувати, заснована не лише на символічних зв’язках між містом та городянами, але й на психоментальних зв’язках, що визначають особливість територіальної правосвідомості, про що, зокрема, пише О. М. Атоян [16; 17].

При цьому важливо підкреслити, що у дослідженнях соціологів відзначається, що образ міста – це семантична конструкція, яка пов’язана із сприйняттям міста індивідом та водночас є сенсорно-інформаційним фільтром для відбору знакових предметів міського існування [177, с. 47]. Тобто, образ міста нерозривно пов’язаний з історією. Водночас проблематика історичного пізнання міста є спільною з історичним пізнанням загалом. Як вважають А. В. Каравашкін та О. Л. Юрганов, мнемотична (відображувальна) функція свідомості не може бути аксіомою гносеологічної теорії. Отримати достовірну картину історичного життя неможливо, відповідно, ніякої об’єктивної історичної реальності не існує, адже об’єктивно існує не ця реальність, а лише джерело, в

якому вона відбита [151, с. 17–18]. Якраз міста часто стають такими джерелами, в яких розкривається в образній формі історія не лише городян, але й тієї локальної культури, яка визначає специфічність свідомості (зокрема правової), характерної для цього міста. Яскравий приклад цього наводить Є. Босенко: гості Риги часто помічають, що Домський собор є набагато нижчим за сучасну вулицю, він ніби втиснутий у землю. Це і є той самий «культурний шар», який відділяє собор від сучасних будівель, шар, який відчувається не на ментальному рівні, а безпосередньо на досвіді. Цей культурний шар несе в собі коди століть, вони є історією цього міста [54, с. 187]. Але, що більш важливо, ця особливість собору знайшла своє відображення у правовому акті, коли в рішенні про реставрацію собору 2011 р. було встановлено, що реставрація не повинна зачіпати своєрідність «втиснутості» собору в міський простір [571].

Вважаємо, що образ міста не може обмежуватися історичним виміром, а має охоплювати також правові аспекти його буття. Саме тому феноменологія міста дозволяє розглядати таку його складову як правовий образ – систему знаків, що визначає схеми його сприйняття, на основі яких відбираються значимі правові аспекти та артефакти міського життя. Образ об’єктивний за своїм джерелом та ідеальний за способом (формою) свого існування [292, с. 4]. Місто як джерело образного мислення суб’єкта пізнання продукує безліч ідеальних моделей. Перекладаючи ці думки мовою права, можна констатувати існування різноманітності правових образів міста.

Специфіка правового образу міста, отже, визначається його плюралістичністю. Це, зокрема, пов’язане з тим, що, на думку В. В. Дудченко, пошук права в суспільних інститутах відбувається на онтологічно-телеологічній основі [126, с. 176], тобто право сутнісно присутнє в житті суспільства. Ця його сутнісність, онтологічна визначеність пов’язана, передусім, з людиною та її свободою, яка є невідчужувана, а, отже, онтологічно прив’язана до неї. Не випадково саме ідея свободи довгий час була визначальною характеристикою правового образу міста в Середньовіччі, коли міста надавали захист від королівського права [43].

Окрім герменевтичної підстави осмислення міста як феномена, слід стверджувати й аксіологічну, тобто враховувати не лише образні характеристики, але й ціннісно-оцінні (у більш вузькому сенсі – пов'язані зі ставленням до чогось). Аксіологічний аспект у змістовному плані характеризує особистісну позицію суб'єкта права. Виявлення цієї позиції веде до соціальної, культурної і правової детермінації свідомості індивіда та його поведінки. Підставами сприйняття та ставлення до міста, а також поділу його на типи: мотивація, диспозиція, інтенція та субкультура [177, с. 51–52].

Мотиваційне сприйняття міста пов'язане з потребами та запитами особистісної самореалізації. Місце, де людина мешкає (місто, в якому вона народилася; місто, в якому вона вчилася; місто, в яке вона переїхала; місто, в яке вона прагне тощо), оцінюється як «стартовий капітал» для реалізації можливостей. Тут має значення також наявність специфічних соціальних, зокрема правових і політичних інтересів, засобів і об'єктів для реалізації особистості. Якщо місто, наприклад, є столицею держави, то індивід у зв'язку з цим буде усвідомлювати та мотивувати свою поведінку, вже виходячи з певної структури загальнолюдських та правових ціннісних орієнтацій.

Система установок, якими керується особа в своєму сприйнятті міста, передбачає нормування її поведінки, встановлення рамок при вступі у соціальні зв'язки, а також можливість вибору варіантів рішень при виникненні правових відносин. Тобто місто – це сфера диспозитивного сприйняття, ставлення та дії. Стереотипи, переживання, звички, почуття, настрої стосовно до особистісно значимих артефактів міського життя свідчать про внутрішній психологічний рівень, про інтенціональну підставу сприйняття міста. Формування правосвідомості і правової культури безпосередньо пов'язане з думками людини про місто, в якому вона проживає.

Субкультурне сприйняття і ставлення до міста розкриває особливості оцінок міст різноманітними соціальними групами, що також мислиться як потужна складова рівня правосвідомості і правової культури. Такими

соціальними групами є етнічні, релігійні, вікові (окремо студентство), професійні, інтелектуальні та інші.

На фоні аксіологічних підстав феноменології міста затвердження його герменевтичного способу пізнання стає більш доказовим, оскільки ставлення до міста підкріплюється його пізнанням і визначенням правового образу. Отже, можлива апологізація міста і виділення специфічного образу міського права.

Якщо в сприйнятті та ставленні до міста визначальними є суб'єктні характеристики, то образ міста є єдністю об'єктного та суб'єктного. Правовий образ міста складається з особистого правового досвіду суб'єкта, об'єктивних параметрів міського середовища, навколишнього соціокультурного (ментального) оточення та атмосфери, колориту часу [177, с. 54].

Виходячи з різних критеріїв, правові образи міста, що існують у правосвідомості індивіда, слід класифікувати за формальними, функціональними та темпоральними ознаками [251].

При використанні формального та функціонального критеріїв очевидний зв'язок правового образу міста з його статусними характеристиками та правовим положенням. Місто розуміється як особлива територіальна цілісність, що має правові підстави виникнення, свої цілі, завдання, функції, має правовий статус і самостійність у сфері ухвалення владних рішень, вступу у правові відносини з іншими суб'єктами права.

Слід погодитися з думкою, що велике історичне значення при формуванні функціональної домінанти міста має його економіко-географічне положення [6, с. 25], а також місцерозвиток [288]. Наприклад, зародження і розвиток міста-порту (Одеса, Гданськ, Глазго, Ліверпуль тощо) пов'язане з перевагою приморського положення. Формування промислових міст пов'язане з наявністю великих родовищ, дешевої електроенергії і розвиненої транспортної інфраструктури.

Місто є яскравим свідченням і віддзеркаленням існування цивілізації. Поза сумнівом, універсальною ознакою (індикатором), властивою всім цивілізаціям, є самоідентифікація індивіда, яка випливає з місцерозвитку [288, с. 143–144 та

може сформувати той або інший образ міста. Тимчасом місцерозвиток зумовлюється місценародженням, наприклад, місто є місцем для розвитку людини та місцем його образного сприйняття, яке не є випадковим і впливає на подальше становлення міської цивілізації.

Величезна кількість міст виникла через потребу населення в товарообміні. Виходячи з торгівельної функції, обґрунтовано складаються правові образи міст, які визнаються крупними торгівельними центрами (Стамбул, Шанхай, Калькутта тощо). Ще одна функціональна особливість, яка підтверджує зв'язок місценародження та місцерозвитку, що веде до оформлення правового статусу і формування правового образу міста, – розвиток транспортної інфраструктури. Виникненню і встановленню образу міста Франкфурт-на-Майні сприяло не тільки його економіко-фінансове та географічне положення (місто розташоване на стародавній переправі (броді) на річці Майн, звідси й походить назва міста «Переправа Франків»), а також й бурхливий розвиток міста як транспортного центру (Франкфуртський аеропорт, Центральний вокзал міста, Франкфуртська автомобільна розв'язка).

Складення правового образу промислового міста можна розглядати за двома напрямами. Учені виділяють дві категорії промислових міст: добувні та оброблювальні [6, с. 27]. Крім того, у свідомості індивіда вони пов'язані не тільки з суто наявністю чи відсутністю відповідної сировини, а й з методами керування у таких містах. Правові образи добувних міст – центри з моноресурсною спеціалізацією, де набуття функціональних особливостей може бути пов'язане з місценародженням. Центри оброблювальної промисловості більше пов'язані зі стихійністю і самостійністю в становленні торгівельних міст (американський варіант) та з примусовими адміністративно-правовими методами в становленні промислових міст (радянська державність).

Крім того, функціональний критерій осмислення правових образів міста може бути тісно пов'язаний з формальним. Кожний сформований правовий образ може мати свої специфічні функції. Так, функціональні особливості

курортного міста не виключають його формального правового образу як міста-музею.

Диференціація правових образів міст відбувається також в історичному ракурсі, творцями яких були культурно-історичні співтовариства, що існували в різні історичні періоди: античне місто, середньовічне місто, місто епохи Відродження. Темпоральний критерій розподілу правових образів міст на типи дає підстави для затвердження також правового образу міста Нового Часу та сучасного міста.

Античні міста, як правило, уявляються як образи міст-держав (полісів) і мають своє продовження в існуванні сучасних міст-держав (Сінгапур) або міст-державних утворень (Ватикан). Тут також можлива класифікація правових образів міст на основі політико-правової феноменальності залежно від того, чи є місто муніципальною одиницею, державоподібним утворенням або державою [318, с. 30].

У європейському Середньовіччі були закладені основи індивідуалізму, автономії особи, пошани до її життя, здоров'я й гідності, проголошений курс на забезпечення свободи та рівності в суспільстві, тобто висунуті засадничі цінності сучасної західної цивілізації [43, с. 336–337]. Зроблена спроба на правовому рівні (Хартія Фрейбурга, 1120 р.) закріпити гарантії забезпечення не виражених прямо, але таких, що маються на увазі, громадянських прав: право на життя, особисту недоторканість та недоторканість житла. Фіксуються прообрази права на свободу вибору місця проживання і свободу пересування [156, с. 85].

Правові образи міст Нового Часу пов'язані вже не лише з пунктирними контурами осмислення деяких прав людини, а з чіткими знаковими віддзеркаленнями їх у правових документах того часу (Білль про права, 1689 р.; Французька декларація прав людини і громадянина, 1789 р.), що мають явно міське походження.

Цікавим є також сучасне образне вираження, покликане підкреслити особливості та пріоритети життєдіяльності в тих містах, муніципальна влада та громадськість яких прийняли ідею прав людини в розвитку всіх сфер життя

населення – «міста прав людини» [83, с. 181]. Освітньо-правова наповненість будівництва таких міст пов'язана з акцентом на розвиток законодавства та його реалізацію (Європейська хартія міст, 1992 р.), а також з пріоритетом освіти в сфері прав людини (Народний рух за освіту в сфері прав людини – PHDRE).

Не менш важливу роль відіграють ті правові образи міст, які формуються на основі сучасного міжнародного права. Йдеться, передусім, про міста, які внесені до переліку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (в Україні до них належить, зокрема, історичний центр Львова). Механізм надання особливого міжнародно-правового статусу містам у зв'язку з необхідністю захисту їх унікального історичного образу регламентується Конвенцією ЮНЕСКО про охорону культурної та природної спадщини 1972 року [176]. Надання таким містам додаткового міжнародно-правового статусу не раз сприяло зміцненню їх особливого правового образу – образу недоторканності, яка іноді навіть межує зі святістю. При цьому, як зазначається в останніх наукових дослідженнях, значущість захисту культурної спадщини в містах в останні роки підвищується. На це звертає увагу, зокрема, Д. О. Коваль: «характерною особливістю розвитку звичаєвих норм щодо захисту культурних цінностей є ампліфікація звичаєвих норм, що розуміється як тенденція до зростання їх юридичної сили, підвищення їх значущості. Наслідки ампліфікації звичаєвих норм можуть проявлятися в набуванні породжуваних ними зобов'язань характеру зобов'язань *erga omnes*» [167, с. 14].

Україна як учасниця Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. з 1988 р. зобов'язалася забезпечити охорону об'єктів всесвітньої спадщини, розташованих на її території. У той же час, можна констатувати недостатню розвиненість національного законодавства України, що створювало б ефективні механізми охорони об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини об'єктів. Зокрема, Закон України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р. [393], який регулює правові, організаційні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини, фіксує лише найбільш загальні принципи у цій царині. Відсутність спеціальних норм, які стосувалися б проблем охорони культурної спадщини,

представлених в архітектурних ансамблях, унікальних будівлях тощо призводить до того, що культурні образи міст в Україні є недостатньо оформленими. Невипадково в науковій літературі підкреслюється, що міжнародно-правові механізми захисту культурної спадщини та збереження унікальних образів міст часто є недостатніми. Для забезпечення необхідної охорони об'єктів всесвітньої культурної та природної спадщини в українському законодавстві О. І. Мельничук пропонує розробити та прийняти спеціальний Закон «Про об'єкти культурної та природної спадщини України, включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» [232, с. 16].

Зі сказаного випливає, що міжнародно-правові характеристики образу міст доповнюють та розкривають їх правовий статус. Понад те, наявність у міст не лише національного, але й міжнародного правового образу наводить на думку, що їх правовий образ не обмежується державними кордонами й виступає універсальною культурною та правовою константою.

Якщо розглядати правовий образ міста як явище, що співвідноситься не лише з окресленими вище характеристиками, то його осмислення може бути доповнене характеристиками відокремленого простору. Ідеї форми можуть бути доповнені ідеями кордону, оскільки дотримання заходів і правова активність рівною мірою несумісні з аморфністю, безмежністю та хаотичністю [64, с. 20].

Середньовічне європейське місто, передовсім, виступало як особливий, штучно створений і виділений простір, де зберігається постійний мир. Формування такого особливого шару міського права відбувалося в умовах своєрідного правового плюралізму, коли на одній території співіснували рецепійоване римське право, канонічне право, звичаєве право тощо. Необхідність формування такого узагальнюючого права була продиктована складною соціальною обстановкою того часу. Отже, очевидними є злиті у єдине кілька критеріїв для вивчення правового образу міста – часовий, формально-просторовий та функціональний.

Слід погодитися, що історико-правовий образ формування міського права полягає в тому, що ідея миру як вищої цінності отримала подальший розвиток в

ідеї кордону. Суспільство розв'язує завдання забезпечення мирного життя шляхом відгородження від зовнішнього агресивного середовища. Принцип уведення точних кордонів і дає підстави для переходу від усного права до права писаного [64, с. 21].

Продовження процесу об'єктивації та онтологізації категорії правового образу міста на основі введення категорії простору, яка прийшла на зміну античній та середньовічній категорії міста, можна пов'язувати з феноменологічними особливостями сприйняття цього образу. Міське середовище є певною протяжністю, взаємозв'язком та взаємопереходом території, простором відносин, подій та ситуацій. Це певний комплекс, ціле в своєму територіальному, соціальному та культурному мобільному взаємозв'язку, який позначає континуальність правового образу міста.

Процесуальність – ще одна особливість сприйняття міста, яка в правовому сенсі набуває свого значення. Місто – безперервна і нескінченна послідовність «драматургічних дій» самопрезентації городян. Циклічні процеси не характерні для міського життя. Міське середовище характеризується потоком змін, зміною ситуацій, безперервним спектаклем з різними дійовими особами та зміною декорацій.

Крім того, ознакою правового образу міста є його реляційність. Місто – «текст історії», відображений у його артефактах, він пам'ятає, нагадує і розповідає. Місто відображає і зберігає в своїй наочній сфері події, історію, справи та думки людей. Образ у свідомості людини складається впродовж часу і за допомогою нашарувань елементів подій. Якщо окремі фрагменти міського середовища стають менш значимими, то вони втрачають свою виразність і навіть зникають. Під час існування СРСР майже кожен правовий образ міста був виражений наявністю ленінсько-комуністичної символіки, зараз же в містах пострадянського простору їй на зміну приходять інші образні парадигми. І навіть при тому, що деякі елементи радянської символіки ще присутні та свідчать про певний історичний період, правовий образ того або іншого міста зазнає змін.

Інтенціональність як характеристика типу правового образу також уявляється однією із його ознак. Міське середовище водночас і продукт, і джерело інтенційної активності. У свідомості городянина територіальні місця зливаються з простором відносин та символікою місця, що коріниться у глибині індивідуального життя та історії. Історичні події об'єднуються з подіями життя окремої людини – одне нашаровується на інше.

Міське середовище – продукт інтерпретаційної діяльності. Городяни надають певного значення артефактам, що оточують їх, подіям, процесам. Сукупність значень формує, створює ситуацію. Будь-яка правова ситуація, випадок, пов'язані з містом, мають свій семантичний характер та існують у формі тексту. Текст інтерпретується і аналізується в аспектах знаку, значення та сенсу. Інтерпретативність сприйняття образу міста затверджує його герменевтичну складову і можливість пов'язувати правовий образ міста з семантичною виразністю. У літературі часто підкреслюється та обставина, що зв'язок між знаком та значенням часто може бути оповитим цілими прошарками інтерпретацій, через які не завжди можна проникнути [104, с. 35].

Вивчення правового образу міста уможливлює формування й розвиток образу сучасного міського права. Усвідомлюючи себе комунікативною єдністю, будь-яке співтовариство прагне до самоідентифікації і визнання своєї територіальної відособленості. Світоглядна функція правового сприйняття міста пов'язана з формуванням рівня правосвідомості. Патріотизм городянина безпосередньо пов'язаний з відчуттям любові до свого міста та гордості за нього.

Правовий образ міста включає уявлення про норми поведінки в місті загалом. Водночас кожному місту властива своя специфіка нормативності, уявлення про «нормальне» та «правильне». Міста і городяни відрізняються один від одного нормами поведінки. Взаємний вплив один на одного справляють правила і уявлення про них, що породжує результати міської правової соціалізації.

Функція особистісної реалізації у сфері права також пов'язана з визначенням правового образу міста у свідомості індивіда, оскільки це

конструкція особистісного простору: простору відносин, зв'язків, значимих артефактів та фрагментів міського середовища. Особистісно значимі аспекти життя визначають не лише самоідентифікацію людини (зокрема територіальну), але й вибір норм та форм поведінки, ціннісно-нормативне самовизначення [177, с. 56–57].

Слід відзначити, що проблематика понятійно-функціонального наповнення міського права як специфічного правового образу безпосередньо пов'язується з питаннями формування та обґрунтування категорії правового образу міста. Усе це складає самостійний предмет вивчення, що набуває значущості в умовах розвитку сучасної юриспруденції і осмислення значень, що поєднують історико-правові традиції та нові елементи правової реальності. Цей предмет вивчення отримує своє концептуальне оформлення у вигляді теорії міського права.

Існування правового образу міста зумовлює необхідність його оформлення на основі загальнотеоретичної юриспруденції. Тут важливо зазначити, що саме перенесення акцентів у методології дослідження міського права з традиційних юридичних підходів на сучасні урбаністичні ідеї дозволить виявити, як правовий образ міста втілюється в цілісній системі міського права. На цьому шляху принципово не лише довести еволюцію міського права від античності через середньовіччя до сучасності, але й показати, як міське право у сучасному урбанізованому суспільстві діє, розвивається та оформлюється у ціннісно-нормативну систему.

1.3. Ґенеза розуміння міського права та міської правової системи

Проблематика сучасної урбаністики, пов'язана з формуванням правового образу міста, демонструє, що ідея міського права у сучасній юриспруденції перебуває лише на стадії утвердження та визнання. На тлі глобального процесу соціокультурної урбанізації особливої ваги набувають питання про правову площину буття міста, про його місце у системі правових комунікацій та серед

інших суб'єктів права. Це зумовлює необхідність розгляду міського права не лише в історичній ретроспективі, а й з позицій загальнотеоретичної юриспруденції як феномена сучасної правової реальності. При цьому слід враховувати, що історичне та сучасне розуміння міського права суттєво відрізняються одне від одного, а тому важливо виявити стрижневі характерні риси міського права в його історичній ретроспективі та сучасній правовій реальності. Дійсно, якщо в рамках соціології, економіки, культурології, політології та інших сферах знання проблематика міста і «міського» розглядається як уже сформована або концепція, яка стрімко розвивається, то в юриспруденції межі цього питання найчастіше визначаються шляхом констатації існування муніципального права, а також дослідженням історії міст-держав та місцевого самоврядування, що підтверджується роботами таких вчених як М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, В. І. Борденюк, Н. В. Мішина, О. Ф. Фрицький та ін. Тимчасом така штучна підміна міського права муніципальним і констатація завершеності історичного шляху міського права є, на нашу думку, неправомірною.

Водночас варто зазначити, що розгляд сучасного міського права потребує усвідомлення його відмінностей від класичного міського права середньовічної Європи. У наш час право та держава перебувають в якісно новому стані, вони зазнали незворотних змін, а тому штучна екстраполяція рис та ознак міського права як феодального привілею на сучасні ідеї урбаністики, центр-периферійних відносин тощо є не просто методологічною помилкою, а, фактично, грубою неточністю. Саме тому нагальна потреба полягає у тому, щоб показати сутнісні відмінності міського права у процесі його еволюційного розвитку.

Варто звернути увагу, що теорія міського права може бути змістовно аргументована у зв'язку з історичними витоками існування міста як правового явища; розглядом міста як концепту міської правової системи, що виростала на підставі специфічного правового простору; оформленням нормативної основи, пов'язаної з виділенням правових статусів міст у контексті теорії центр-

периферійних відносин; особливостями міської правової свідомості та міської правової культури.

Тобто саме поняття міського права може розкриватися у трьох значеннях:

1) як специфічний прояв права в історії цивілізацій і культур, що пов'язано із визнанням факту, що для більшості суспільств (історичних і сучасних) право сформувалося як породження міста; так, наприклад, право сучасної Європи в історичній ретроспективі є сенс розглядати як міське право, на противагу праву, яке сформувалося на основі персональної ідентифікації (персональні правові системи), наприклад, іудейське право, сформоване на основі законів Мойсея. Тут можна стверджувати, що персональні правові системи принципово не сприймають ідей центру, а тому їх не можна вважати міськими за своєю ґенезою;

2) міське право може розумітися у «класичному» історичному сенсі як результат поліфонії, або диференціації права в результаті Папської революції XII ст., коли, як пише Є.О. Харитонов, виникає дуалізм римського та місцевого (міського) права, конкуренція яких замінює собою конкурентні відносини так званої персональної юрисдикції [505, с. 104]. По суті, у середньовічній Європі формується два типи юрисдикції: персональна (канонічне та торгове право) та територіальна (королівське та міське право). Саме в аспекті юрисдикції традиційно розглядається феномен міського права;

3) міське право може розглядатися як аспект сучасної правової реальності, який формується у процесі поступового переходу від державної ідентифікації права – через індивідуальну – до просторової, коли міста стають центрами не лише економічного, політичного та соціального розвитку, а й правового життя, акумулюючи правові нормативи та цінності.

Утім, формування саме останнього бачення міського права потребує розгляду попередніх двох його значень, щоб простежити еволюцію міського права крізь віки.

З історичних позицій очевидний правовий аспект античного міста, який пов'язаний з існуванням міст-держав (полісів). Констатуючи наявність нормативних підсистем у цих містах, інститутів функціонування правотворчих і

правозастосовних органів, системи суб'єктів права, правових зв'язків і правових відносин, ідеологічної складової, можна говорити про тісне переплетення просторового виміру держави і правової системи міста. Тобто античні міста-держави можуть бути класичним прикладом формування та існування правової системи в рамках окремого міста.

За великим рахунком, розгляд античних міст-полісів з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції демонструє, що вони є прикладом правових спільнот змішаного політико-територіального та індивідуального типу. Інакше кажучи, правові системи античних міст поєднували у собі просторову та індивідуальну правову ідентифікацію, що, передусім, пов'язано з правовим інститутом громадянства, який має своє коріння саме в античному міському праві. Таку саму рису способу життя античних міст-полісів підкреслює В. М. Розін. Він пише, що античну культуру утворювали окремі суспільства, для яких була характерна міська та полісна соціальна організація. Як правило, природні умови (гірська місцевість, водні перешкоди) та етнокультурні особливості сприяли, з одного боку, незалежності античних товариств (народів), а, з іншого, коли їм доводилося діяти узгоджено (наприклад, проти персів), домовлятися і йти на взаємні компроміси. Остання риса національного характеру виявлялася і всередині окремих суспільств: у них співіснували іноді мирно, але частіше в боротьбі окремі спільноти [435, с. 126].

У літературі також підкреслюється, що специфіка виникнення міст в античності пов'язана з прагненням до централізації. Так, М. Ф. Єршов констатує, що правителі міст-держав, які вийшли з родоплемінної верхівки, з посиленням власних владних повноважень починали перейматися її опікою. Їм була потрібна така залежна соціальна опора, яка, в ідеалі, не була б зайнята у сільськогосподарському виробництві. З часом сформувався специфічний міський світ, близький до владної сфери або такий, що частково збігався з нею і, відповідно, який протистояв сільському оточенню. Функції міста, що відрізняють його від сільської місцевості, полягали в наявності владних претензій, і не тільки їх. Місто володіло власною дуже складною структурою. І

тому воно прагнуло до лідерства над навколишніми територіями (формального або неформального) в економічній, адміністративній та культурній сферах [130, с. 22].

Саме таке центрування, як показує історія античного права, стало запорукою поступового формування права як урбаністичного феномена, породження міської культури, коли необхідність узгодження конфліктів та пошуку компромісів між знаттю в містах, з одного боку, та містом і сільськогосподарськими територіями – з іншого, привела до утворення ціннісно-нормативної системи регуляції поведінки людей та соціальних спільнот.

Але, звісно, найбільш яскравого вираження міське право набуває саме в середньовічний період, коли міста стають особливим простором, вільним від феодалізму. Можливо, саме тому, за твердженням В. Семківа, «історія міста й історія міського права невід'ємні одна від одної», і пов'язано це, передусім, з закономірностями формування європейського міста та європейського міського права [447, с. 66]. Унікальність середньовічного періоду в еволюції міського права виявляється в тому, що саме середньовічне європейське місто, передовсім, виступало як особливий, штучно створений і виділений простір, де зберігається постійний мир. Формування міського права відбувалося в умовах своєрідного правового плюралізму, коли на одній території співіснували римське право, канонічне право, звичаєве право тощо. Необхідність формування такого інтегруючого права була продиктована складною соціальною обстановкою того часу, що привело до створення Магдебурзького, Хелмінського, Шредського права та ін.

Інший важливий аспект, який зумовлює невичерпний інтерес істориків та правознавців до середньовічного міського права, полягає у тому, що специфіка міського права безпосередньо пов'язана з уявленнями про історичний розвиток кожного міста, який характеризується деякою територіально-правовою протяжністю, має свої правові функції і формально закріплені характеристики в нормативно-правовій сфері.

Проблема історичного та теоретичного розуміння міського права виражена, передусім, у тому, що міське право часто розглядають не лише як об'єктивне, але й як суб'єктивне право. Наприклад, В. П. Кіселичник стверджує, що міське право є природним правом міської громади на самоврядування, на громадянство та позитивним правом як сукупністю правових норм [162, с. 5]. До такої ж парадигми тяжіє М. М. Кобилецький, який вважає, що розуміння міського права сформувалося у результаті осмислення його як феодального привілею, як права на громадянство міста, як позитивного права, як правової реальності, як правового життя [166, с. 12]. Дійсно, тенденція розгляду міського права одночасно як права об'єктивного й як права суб'єктивного є однією з особливостей його розуміння, передовсім, у ракурсі історико-правової науки.

Специфіка магдебурзького права – найбільш відомої системи міського права – виражалася в тому, що воно існувало як певний шаблон, за якими міста отримували можливість вибудовувати власні правові системи. Так, як зазначає І. Б. Усенко, магдебурзьке право не було єдиним зводом. Це фактично була узагальнена назва комплексу правових джерел, які в різний час використовувалися в органах міського самоврядування і міських судах. Відповідні привілеї створювали правову основу для використання власного міського права, але сам зміст його здебільшого визначали записи правових звичаїв, поширених у місті, збірники постанов суду шеффенів, який здійснював провадження на основі місцевого права, та акти органів самоврядування, своєрідні міські статути, так звані вількіри [494, с. 312]. Історики підкреслюють, що основою магдебурзького права був привілей магдебурзького архієпископа 1188 р. і постанови суду шеффенів (лавників) Магдебурга. Це право декларувало звільнення міщан від юрисдикції феодалів, давало міщанам – власникам нерухомого майна – самоврядування і суверенітет над територією міських земель. Можна припустити, що однією з перших отримала Магдебурзьке право німецька колонія у Львові за князя Лева Даниловича. Її війтом був Бертольд Штехер. Ймовірно, що таке право дістала й німецька колонія у Володимирі, а її

війтом був Маркольт. Цей Маркольт 1269 р. приймав у себе у Володимирі князів Василька Романовича, Льва Даниловича та Войшелка Міндовґовича [329, с. 769].

Тобто в історичній ретроспективі магдебурзьке право сприймається двояко: з одного боку, воно є об'єктивним правом, зводом джерел та грамот, а, з іншого, правом суб'єктивним, оскільки фактично використовувалося містами задля охорони власних міських традицій та звичаїв. Така тенденція виявляється й при розгляді інших систем міського права, наприклад, Хелмінського. Як зазначає Ю. Л. Дмитришин, Торунь та Хелмно були основними містами, що входили до складу Тевтонського ордену, але при цьому локація Торуня відбувалася за зразком Магдебурга [120, с. 455]. Це дає підстави стверджувати, що Хелмінське право також є своєрідним привілеєм, що сформувався за зразком Магдебурзького права. Цікаво, що суб'єктом надання цього привілею була не держава, а церква, представлена Тевтонським орденом. Слід підкреслити, що з точки зору історії міське право завжди «надається», а не «формується», що дає змогу визнавати його першочерговий суб'єктивний зміст. Отже, суб'єкт-об'єктний зміст середньовічного міського права є типовою ситуацією для історичних інтерпретацій міського права. Амбівалентність змісту міського права в його історичній ретроспективі має стати предметом загальнотеоретичного аналізу, оскільки треба чітко встановити, в якому сенсі має сприйматися міське право: в суб'єктивному чи в об'єктивному.

З точки зору загальнотеоретичної юриспруденції історичний підхід до розуміння міського права як одночасно об'єктивного та суб'єктивного навряд чи можна вважати коректним, оскільки об'єктивне та суб'єктивне право постають як різні іпостасі права, кожна з яких має свої специфічні особливості. Найбільш яскраво цю ідею висловив М. М. Алексєєв, зазначаючи, що суб'єктивне право є потенцією, можливістю права об'єктивного. Суб'єктивне право є первинним щодо права об'єктивного, оскільки воно випливає з чистої волі суб'єкта як агента правового осмислювання [3, с. 85–86]. Схожої думки дотримувався також Л. Дюгі, коли писав, що «у наш час … створюється суспільство, з якого виключається метафізична концепція суб'єктивного права, щоб дати місце

об’єктивному праву» [128, с. 8–9]. Розмежовуючи об’єктивне право як правові норми та правові імперативи та суб’єктивне право як правомочності, заборони та зобов’язування, що належать суб’єктам права, І. О. Ільїн вважав, що про зміст права можна говорити як стосовно об’єктивного, так і стосовно суб’єктивного права. Так, якщо для об’єктивного права змістом є наявність повноважень, обов’язків та заборон, що встановлюються правовими нормами, то змістом суб’єктивного права виступають ті поступки та діяння, які дозволені, заборонені або поставлені в обов’язок [144, с. 102].

Тобто співвідношення об’єктивного та суб’єктивного права не дозволяє на методологічно коректному рівні говорити про те, що одне й те ж саме правове поняття постає і в об’єктивному, і в суб’єктивному сенсі, оскільки об’єктивне право та суб’єктивне право виступають різними феноменами як за формою, так і за змістом. Щодо міського права ця проблема набуває особливого звучання, оскільки вона пов’язана з історичним розвитком цього феномена. Дійсно, формування міського права, як зазначає Г. Дж. Берман, було пов’язане, насамперед, із наданням міським громадам права на самоврядування. Це, з одного боку, звільняло міста від необхідності рахуватися з феодальними повинностями, а, з іншого, – дозволяло городянам створювати автономний правовий простір, що характеризувався набагато вищим, порівняно з іншими правовими просторами, рівнем свободи [43, с. 336–337]. Саме розгляд міського права передовсім як права суб’єктивного поєднується з його аналізом в історичній ретроспективі як феодального привілею, тобто надання можливості на створення самоврядної системи міського управління.

Можна стверджувати, що якраз реалізація суб’єктивного міського права створила передумови для формування об’єктивного міського права як цілісної ціннісно-нормативної системи. При цьому важливо підкреслити, що об’єктивне міське право не слід зводити винятково до його нормативної складової у формі писаного (статутного) права. Статутна складова міського права є важливою, але далеко не єдиною. Дійсно, як справедливо зазначає В. П. Кіселичник, норми та положення статуту м. Львова 1870 р. забезпечували системність міського права,

оскільки всі інші нормативно-правові чи організаційно-розпорядчі акти – виборчі ординації, регламенти, ухвали, розпорядження, інструкції, положення, службові приписи, приймалися на основі статуту та не могли йому суперечити. При цьому дослідник зазначає, що предмет правового регулювання періоду переходу від магдебурзького до статутного права значно розширюється, що пов'язано як із загальноісторичними процесами (такими як модернізація та урбанізація), так і з самою природою міського права. Саме під час переходу до статутного міського права воно починає набувати рис приватного і публічного права [163, с. 31].

Ця думка є надзвичайно важливою у контексті розуміння природи міського права як феномена сучасного правого життя. Фактично, перехід від магдебурзького права до статутного права є переходом міського права від суб'єктивного до об'єктивного, коли міське право перестає розглядатися як «право *на*» і починає розглядатися в об'єктивному сенсі. Саме об'єктивація міського права веде до трансформації його розуміння. Перехід до об'єктивного міського права зумовив, передовсім, усвідомлення того, що міське право охоплює і публічно-правові, і приватноправові аспекти життя міста, оскільки, крім питань міського управління, виборів, суду, поліцейського нагляду тощо, воно починає регулювати також земельні відносини, відносини підприємництва, контрактів тощо.

Об'єктивація міського права як закономірний історичний процес поступово починає витіснятися його муніципалізацією. Муніципалізація міського права, по суті, проявляється як його одержавлення, що було характерною тенденцією розвитку права доби модерну. Центризм як домінуюча державницька парадигма передбачає високий рівень концентрації державної влади, а всі публічні інституції так чи інакше починають пов'язуватися з активністю держави. Тимчасом варто погодитися з точкою зору Ю. О. Тихомирова, що сьогодні відбувається переосмислення самого поняття публічності, без зведення його до забезпечення лише державних інтересів і з розумінням під ним загальних інтересів людей як різного роду угрупувань, об'єднань (зокрема територіальних

колективів самоорганізації, саморегулювання й самоврядування) [481, с. 33]. При цьому В. В. Болгова вважає, що публічне право може розумітися у кількох значеннях: 1) як система нормативних приписів, що походять безпосередньо від держави; 2) як правове відображення певної сфери суспільних відносин; 3) як система правових засобів, призначених для задоволення публічних інтересів, заснованих на публічних потребах; 4) як тип правового регулювання суспільних відносин; 5) особливий тип правових вимог та правових дозволів; 6) частина національних правових систем низки держав континентальної Європи [48, с. 16]. Однак в історичній ретроспективі недоцільно зводити міське право лише до сфери публічних відносин, навіть у контексті настільки широкої інтерпретації поняття публічного права. Так, дуже часто в містах функціонували суто приватноправові інститути, такі як безмитна торгівля тощо.

Муніципалізація міського права, звідси, має своїм наслідком створення системи первинних (муніципальних) та вторинних (міських) норм. Така ситуація характеризується кількома суттєвими проблемами. По-перше, критерій легітимності міського права знаходиться поза межами самого міського права – у праві національному. З одного боку, це дозволяє міському праву в Україні бути значною мірою уніфікованим та спрямованим на одні й ті ж напрями правового регулювання. З іншого боку, це не дає змоги міському самоврядуванню повною мірою автономізувати свої правові системи, які б характеризували унікальні ознаки кожного українського міста. По-друге, муніципалізація міського права веде до його одержавлення, оскільки воно починає розглядатися винятково в розрізі внутрішньодержавних правових процесів. Правові норми, які створюються міськими муніципальними органами, мають особливий статус, тому що їх система починає створювати специфічне правове поле, в якому реалізуються, передовсім, інтереси городян.

Сучасний етап розвитку міського права має вийти на нові рівні своєї інституціоналізації. Передовсім це пов’язано з урбаністичними загальносвітовими тенденціями, а відтак – з підвищенням ролі міст у житті суспільства. Слід зазначити, що автономізація окремих міських територій часто

є запорукою їх успішного розвитку (наприклад, Аоминь у Китаї). Створення умов для вільного розвитку міського права, тобто надання максимальної автономії містам у вирішенні питань муніципального рівня (зокрема фінансово-економічних), як уявляється, є необхідною умовою для розвитку міст та міського права.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку міського права є його інтернаціоналізація. Особливо яскраво та послідовно вона виражена у Європейській хартії міст II, або Маніфесті нової урбаністики [129]. У цьому міжнародно-правовому акті справедливо зазначається, що сучасне місто стає чимось набагато більшим, ніж просто місцем проживання великої кількості людей. Сучасне місто має створювати простір для подолання існуючих конфліктів, бути культурним, соціальним, політичним та правовим осередком суспільства. Очевидно, така роль сучасних міст має відповідно корелювати з можливостями створення правового простору реалізації тих соціальних та інших ініціатив, з якими Хартія пов’язує майбутнє кожного європейського міста. Своєю чергою, це приводить до висновку про необхідність переосмислення міського права з позицій сучасної урбаністики та потреб міського розвитку.

Історичне та сучасне розуміння міського права в їх порівнянні демонструє, наскільки глибокими є зміни, яких зазнали європейські міста під час їх муніципалізації. Однак міське право у сучасній реальності вже не має настільки яскраво вираженого суб’єктивного елемента: для його сприйняття характерним є акцент на об’єктивності права, системності його джерел та норм. Це дозволяє розглядати міське право як особливу правову систему, наповнену специфічними цінностями, нормативами та інститутами. Процес розвитку міського права від магдебургії через муніципалізацію до сучасності демонструє тенденцію, відповідно до якої відбувається фрагментація правового простору держави, формуються нові локальні правові порядки, засновані на системі гарантій, що дозволяють місцевому самоврядуванню створювати автономні системи правового регулювання.

Сучасне розуміння міського права має базуватися, передовсім, на визнанні його існування як особливої частини правової реальності, автономної як щодо національної правової системи, так і щодо права інтегративного чи міжнародного. У цьому контексті міське право постає урбаністичним правом (англ. *urban law*), тобто спрямованим на створення особливої правової цілісності як юридичного фундаменту міського простору [242].

Історичне розуміння міського права як феодального привілею сьогодні має змінитися сучасним баченням цього феномена. Так, для історичного розуміння міського права характерним є його сприйняття в суб'єктивному сенсі; тісний зв'язок міського права та системи феодальних правовідносин; розгляд міського права як стандартної моделі, що запозичує усі свої характеристики від «материнського міста». Натомість до характерних ознак міського права нашого часу можна віднести: високий рівень автономності міських правових систем стосовно до національних правових систем; формування системи правових нормативів на основі правил визнання, якими виступають норми муніципального права як частини національної правової системи; інтернаціоналізація та формування інтеграційних засад правового розвитку сучасних міст; високий рівень рухомості правових нормативів, створюваних у міських правових системах; культурна детермінація структури та функцій міських правових систем, що визначається специфікою кожного конкретного міста.

До речі, цей висновок може бути підтверджений тим, що визнання сучасного буття міського права отримує все більше прихильників. Уже є праці, в яких на різних методологічних рівнях досліджується правовий вимір міста, наприклад, робота російських учених В. В. Таболіна та А. В. Корнєва, присвячена муніципальному міському праву [473], монографія, присвячена господарській правосуб'єктності міста [117] та ін.

Слід зазначити, що такі, наразі пунктирні докази існування міського права, уможливлюють його обґрунтування за допомогою напрацювань загальнотеоретичної юриспруденції, а те, що існуючі в юридичній науці дослідження міського права є такими різноплановими, дає підстави для їх

узагальнення. Теоретичне визначення міського права має заповнити простір між його історичними началами і втіленням у догматичній юриспруденції (конституційному, господарському, земельному праві тощо).

Із цих позицій міське право є цілісним правовим феноменом, частиною правової реальності, яка пов'язана зі створенням системи правових норм на основі функціонування муніципально-правових гарантій як демократичного фундаменту співробітництва сучасних міст, суспільства та держави. На цьому шляху інституціоналізація міського права є закономірним процесом, що супроводжує підвищення соціального, економічного, культурного статусу сучасних міст. Історичні корені міського права, особливо в Європі, не мають стояти на заваді сучасному розумінню міського права як особливої сфери правової реальності зі своїми особливими інститутами, цінностями та нормами.

1.4. Ціннісно-нормативне визначення міського права

Для сучасної загальнотеоретичної юриспруденції звернення до ціннісних аспектів буття права є однією з найбільш яскравих тенденцій. Це пояснюється тим, що розгляд права винятково з позицій нормативності звужує сприйняття правової реальності, перетворює право на автономну, відірвану від реального життя систему нормативів. Тут слушною є думка Ю. М. Оборотова, відповідно до якої інтерес дослідників до використання розробок аксіології в сфері юриспруденції, що значно зростає в наш час, – це відображення все більш частого прояву неспроможності раціоналізму права і держави, того явного кризового стану, в якому сьогодні перебувають, особливо, законодавче право і національна держава. У зв'язку з цим можна стверджувати, що традиційне зведення філософських аксіологічних проблем до тих, які стосуються тільки права і пов'язуються з існуванням такої галузі філософії права як аксіологія права (правова аксіологія), навряд чи охоплюють весь спектр ціннісних аспектів юридичного буття [286, с. 50].

Саме тому спектр проблем, пов’язаних з міським правом та міською правовою системою, так само має вирішуватися з використанням аксіологічного інструментарію, а саме міське право має бути представлене як особлива ціннісно-нормативна система.

Варто зауважити, що такий підхід потребує уточнення кількох принципових моментів. По-перше, розгляд міського права з позицій ціннісно-нормативної теорії права передбачає виявлення правових цінностей та цінностей права, які б виражали специфіку саме цієї правової цілісності. По-друге, міське право має характеризуватися специфічними правовими нормативами, сформованими всередині міської правової системи. Вважаємо, що поєднання цих двох аспектів ціннісно-нормативного підходу може називатися ціннісно-нормативною визначеністю.

Ціннісно-нормативна визначеність міського права має два аспекти: зовнішній та внутрішній. Зовнішній аспект ціннісно-нормативної визначеності виражається в інструментальній цінності міського права. Як зауважує П. М. Рабінович, інструментальна цінність права визначається за п’ятьма основними напрямами: інструментально-розподільчим, інструментально-визначальним, інструментально-вимірним, інструментально-охоронним та інструментально-пізнавальним [417, с. 13–26]. Продовжуючи цю ідею, Ю. М. Оборотов пише, що інструментальна цінність права – це його ціннісний сенс як регулятива, відповідно до правил і вимог якого люди вибудовують свою поведінку [295, с. 34].

У сучасних інтерпретаціях інструментальної цінності права усе більшої ваги набуває ідея Н. Лумана про розгляд права як імунної системи, відповідно до якої головне призначення права не в тому, щоб відбувалося якомога більше законних дій і якомога менше – протизаконних, чи в тому, щоб суспільний порядок реалізувався наперекір свободі людини. «Право має виконувати функцію імунної системи і призначене для цього» [213, с. 492]. Цю думку розвиває Ю. М. Оборотов, демонструючи, як міське право, формуючи власні системи правових нормативів, виступає імунною системою, тобто створює умови, коли

комунікації та очікування суб'єктів правових взаємодій зберігаються незалежно від наявності протиріч усередині цієї системи [291, с. 34].

Дійсно, інструментальна цінність міського права виражається, передовсім, у тому, що воно виконує функції, здебільшого недосяжні для нормативно-правового регулювання загальнодержавного масштабу. Так, йдеться про функції благоустрою, забезпечення соціальних міських програм, міського планування тощо. Саме у міському праві отримують своє послідовне розв'язання стрижневі проблеми життя у місті – від транспорту до охорони здоров'я.

Внутрішній аспект ціннісно-нормативної визначеності міського права та міської правової системи виражений у розгляді цінностей міського права та міських правових цінностей. Тут важливого значення набуває ідея, відповідно до якої існування в праві особливих цінностей – це питання про існування самого права [89, с. 16]. Інакше кажучи, обґрунтування існування специфічних міських правових цінностей є настільки ж важливим, як і обґрунтування існування особливих міських правових норм. Отже, перехід до внутрішнього аспекту ціннісно-нормативної визначеності міського права – це шлях від пошуку цінностей міського права та міських правових цінностей до їх закріплення в нормативних та індивідуальних актах.

Безумовно, головна цінність міського права – це саме місто. При цьому з точки зору синергетики будь-які міста – як ті, що пройшли складний шлях природної еволюції, чи ті, що виникли порівняно недавно, так і міста-«новобудови» – це усе феномени однієї природи, незважаючи на їх різкі соціально-економічні, історико-культурні, політичні й інші відмінності. Це єдині у своїй генетичній основі соціально-просторові організовані структури, що знаходяться в різних фазах розвитку, в кожній з яких превалюють ті синергетичні механізми розвитку, які є необхідними на цьому конкретному етапі. На кожній стадії історичного розвитку місто виникає як носій відповідних форм і норм соціально-економічних, соціокультурних відносин, виступає як автогенеративний організм. Формування міста означає виокремлення його з

просторової структури того суспільства, за епохи якого воно виникає [487, с. 179–180].

Дійсно, сучасне правове життя немислиме без міста як центру соціального організму, що розвивається. Будучи зосередженням найбільш передових інститутів суспільства, місто завжди було ядром цивілізації, виконуючи не лише управлінські функції у рамках свого простору, а й поширюючи свій вплив на периферійну територію.

Місто – це центр, вплив якого на сучасну цивілізацію проявляється у багатьох напрямах, розходиться «круговими хвилями в усі кінці земної кулі» [65, с. 21]; і водночас точка, з якої він контролюється. Цивілізаційні цінності зосереджуються в містах і несуть у собі різноманітні соціокультурні сенси та знаки, символи та міфи, норми та образи. Отже, місто є полем існування цивілізаційних цінностей, які воно виробляє та накопичує, і тому виступає як самостійна цінність.

Ціннісна характеристика міста, як правило, розкривається через його історичну, соціальну, культурну, економічну цінність. При цьому не менш важливим ціннісним виміром міста є правовий, який виражається у виявленні місця міста у системі цінностей права. Серед таких цінностей, наприклад, виділяють права людини, власність, безпеку, а ближче до феномена міста – територіальну громаду, міське самоврядування, міське планування тощо. Ці загальносоціальні цінності, серед яких можна назвати місто, є значущими не тільки для права, а й для інших соціальних інститутів, які знаходяться в тісному переплетенні один з одним. Тому перспективним уявляється розгляд ціннісної характеристики міста крізь призму права, історії, економіки.

Один із ракурсів історичної цінності міста полягає в тому, що його формування стало історичною точкою відліку для безлічі процесів, які привели до виникнення права, держави, уявлень про права і свободи особистості, а надалі – про конституційний устрій, розподіл влади, місцеве самоврядування. Як зазначає М. М. Кобилецький, історичний досвід українських міст без перебільшення можна назвати революцією в міському самоврядуванні, що

доводиться існуванням в містах Гетьманщини і Києві Магдебурзького права як однієї з найбільш відомих систем середньовічного міського права [166, с. 1].

Варта уваги думка, озвучена в ракурсі досліджень історії міського права в Україні, про те, що однією із основних тенденцій формування специфічного міського правового поля є наступність права. А це веде до вирішення питання, яке полягає в обґрунтуванні наступності у розвитку міського права в Україні та виявленні впливу його історії на сучасне існування міського права [511, с. 140–141]. Історія міського права в Україні свідчить, що автономність та самостійність міст – це запорука їх сталого розвитку, що особливо актуально в умовах зростаючих тенденцій децентралізації державної влади.

Соціальний зріз цінності міста також може бути розглянутий в історичному контексті як історія становлення самодостатніх та рівноправних співтовариств, як історія боротьби за соціальну рівність суб'єктів соціальних відносин. Тут логічно вписується юридичне закріплення правових статусів цих суб'єктів, що тільки підкреслює соціально-правове переплетення в аксіології міста.

Сучасну соціальну цінність міста можна вбачати у всесвітніх тенденціях розвитку міст. Як зазначають представники соціології міста, на перший план виходять три основні міські системи, що пов'язано з глобальними змінами в усьому світі, розвитком міжнародних відносин та руйнуванням монопольного диктату національної держави щодо функціонування міських систем. Виділяється материнська міська система, яка характеризується наявністю одного великого міста, зазвичай столиці, домінуючого в національній міській системі. Збалансована міська система, яка характерна для європейських міст з формуванням субєвропейських регіональних систем, передбачає, що міста, які мали переваги в рамках національної міської системи, втрачають своє значення, натомість міста у прикордонних районах та транспортних точках набувають нового змісту. Центральність та периферійність того чи іншого міста зміщуються або замінюють одна одну. Особливої уваги варте обґрунтування транснаціональної міської системи, яка з'явилася в результаті формування нового типу зв'язків між провідними виробничими фірмами та сервісними

компаніями, де національні уряди повністю втрачають можливість контролю над цими процесами. Такі глобальні міста як Нью-Йорк, Лондон та Токіо формують свою систему, зокрема правову та економічну та радше реагують на глобальні процеси, ніж на дії національних урядів [58].

По суті, йдеться про децентралізацію та послаблення державної влади в містах, центр-периферійні відносини між містом та державою, де держава втрачає роль центру. Міські системи виробляють свої орієнтири й у праві для врегулювання нових відносин. Тут можна стверджувати про існування не тільки міських систем, але й міських економічних, фінансових, управлінських, правових систем тощо поряд, наприклад, з національними та регіональними правовими системами.

Крім того, слід звернутися до однієї з основних ціннісних складових міської системи та погодитися з тим, що місто – це, передовсім, городяни, а не будівлі, виробничо-економічні процеси, структура управління тощо. З соціально-ціннісних позицій місто дає основи для формування особистісної позиції городянина стосовно безлічі предметів. Отже, соціальна цінність міста, найперше, пов’язана з соціокультурною детермінацією свідомості індивіда і його поведінки, що, поза сумнівом, відображається в праві. Як відмічають соціологи, відстоюючись у культурі, досягнення соціальної практики проникають у суспільну свідомість, звідки і повертаються потім до соціальної практики у вигляді систематизованих і нових текстів [177, с. 132]. Місто стає джерелом створення нових нормативних приписів.

Культурна складова цінності міста очевидна. Як правило, саме в місті знаходяться історико-культурні цінності, воно визначається цінними особливостями архітектурно-планувального середовища, визнаними пам’ятками його жителями. Місто – це не просто сукупність вулиць, площ, набережних, парків, садів. Воно обов’язково припускає наявність певного духу, атмосфери, специфічного культурного простору, народженого духовно-творчими практиками його жителів [88, с. 355].

Теза соціальної науки про те, що міська культура може бути розглянута як процес кодування та декодування нормативно-ціннісних зразків діяльності і поведінки людей, що накопичуються в предметній формі [177, с. 133–134], цілком застосовна й у сфері праворозуміння. Адже завдяки предметній формі тексти, незалежно від тієї семіотичної системи, мовою якої вони народжені і виражені (книги та журнали, ноти та картини, релігійні та правові тексти тощо), можуть передаватися людьми один одному, а також передаватися від покоління до покоління у вигляді культурної спадщини.

Економічна цінність міста також доказова, виходячи з різних підстав. В історико-економічному сенсі західноєвропейське місто мало товарно-економічну цінність. Городяни, прагнучи мати найбільшу кількість міських прав і свобод, використовували різноманітні важелі для нівеляції впливу феодалів в їх привілеях і правах на міста. Феодали іноді були вимушені дарувати городянам вольності або зазнавши поразки у військовому чи політичному протистоянні, або через економічні обставини. Дуже часто окремі права, повинності або вся муніципальна незалежність просто викуповувалися у сеньйора [449, с. 190]. У такий спосіб місто як джерело свободи ставало предметом товарно-грошових відносин. На додаток слід зазначити, що саме місто продукувало існування розмінної монети (грошових знаків), що підкреслює його економічну значимість.

Із сучасних позицій розуміння економічної цінності міста можна говорити про нього як про центр модернізації економіки [141, с. 5] за різноманітними напрямами. Йдеться про інноваційну та інвестиційну діяльність у рамках міської інфраструктури як компонента добробуту соціуму. Економіко-правова цінність сучасного міста також пов’язана із забезпеченням його розвитку за допомогою господарсько-правової регламентації та формування міського господарського права. При цьому місто не слід ототожнювати з територіальною громадою або органами місцевого самоврядування, як не слід прирівнювати підприємство та трудовий колектив, або підприємство та його адміністрацію [117, с. 339].

Примітно, що місто може посідати одне з центральних місць у ціннісних рядах різних галузей знань. Враховуючи філіаційні процеси, постійне

перетікання різних цінностей з однієї сфери продукування цінностей в іншу, можна стверджувати існування аксіологічних основ правової цінності міста. Кожна з наведених вище ціннісних характеристик міста може бути визнана полем для нормування (відображення в праві) історичних, соціальних, культурних, економічних цінностей. Тому місто, будучи відображеним у праві і забезпечуваним правом, може розглядатися як цінність права [245].

В українському праві місто визнається суб'єктом правовідносин як адміністративно-територіальна одиниця, тобто як територіальна структурна одиниця держави [452, с. 402], що вже вказує на його статусну цінність як форму правосуб'єктності. Тимчасом реалізація містом своєї правосуб'єктності в українському праві характеризується обмеженістю як за обсягом, так і за змістом і переважно ототожнюється з владною компетенцією органів місцевого самоврядування. Проте правосуб'єктність міста цим не обмежується, оскільки його функціонування також забезпечується діяльністю територіальних громад, що дозволяє місту виступати суб'єктом правовідносин (конституційних, адміністративних, господарських тощо).

Встановлення правосуб'єктності міста – один із доказів його цінності в праві. В історичному контексті набуття містом певних прав і обов'язків пов'язувалося з даруванням місту і міським жителям вольностей, обсяг і зміст яких варіювалися залежно від волі владної особи (приміром, грамоти 1432 р. і 1497 р. про введення Магдебурзького права в місті Луцьку). Наявність у певного середньовічного міста такої грамоти підтверджувала його політичну, військову, економічну цінність і, як наслідок, цінність його міського права.

На противагу грамотам, що визначають статус міста за волею правителя, статути або хартії міст свідчать про те, що місто є колискою громадянського суспільства, оскільки вони формувалися на началах демократії безпосередньо громадянами. Так, у 2011 р. був прийнятий Статут територіальної громади міста Одеси, в якому регламентуються не лише функціональні питання місцевого самоврядування, але й знаходить відображення культурна спадщина міста, окреслюються шляхи сприяння його соціально-культурному розвитку [464].

Крім того, цінність міста в українському праві підтверджується винятковим правовим статусом міст Києва та Севастополя. Також цінність міста може зумовлюватися його роллю в культурному житті країни, як, приміром, пропонують автори законопроектів «Про особливий статус міста Львова» (реєстр. № 2194 від 19.09.2006 р.), «Про Львів – місто культурної спадщини» (реєстр. № 2194 від 17.11.2006 р.), «Про спеціальний статус міста Кривий Ріг» (реєстр. № 1239 від 18.12.2007 р.).

Очевидно, що однією з основних складових міської правової системи є її ціннісно-нормативна наповненість та визначеність. Доказовість такого твердження пов'язана з міськими правовими цінностями та цінностями міського права, які не тільки наповнюють міський правовий простір, але й визначають його. Так, ціннісна визначеність міського простору досягається за допомогою наявності в ньому культурних цінностей, які, зокрема, виражаються в їх правовому оформленні. Правовий образ кожного міста (його цінності, норми, смисли тощо) пов'язаний із прагненням його носіїв захистити свої культурні цінності. Наприклад, для Флоренції збереження архітектурного надбання, образу світової столиці живопису, історичної величі республіканського духу, що бере початок в епоху Медичі, є безперечним ціннісним фундаментом для її міського правового простору. Для Одеси таким фундаментом є такі культурні цінності як архітектурна унікальність центру міста, історична спадщина першого досвіду введення «порто-франко» в Російській Імперії, етнічний плюралізм, образ столиці гумору, Південної Пальміри тощо.

Захист різних культурних цінностей виражається в таких нормативно-правових формах як статути міст, програми збереження культурної спадщини міст (Національна програма збереження та використання пам'яток архітектури та історичних міст, 2000 р.; Комплексна програма збереження історичної забудови міста Чернівців на 2009–2015 рр.), список Світової спадщини ЮНЕСКО тощо. Тобто, констатуючи забезпечення культурних цінностей за допомогою правових засобів, їх слід визнати цінностями міського права.

Отже, міські цінності набувають правового статусу, коли відбувається їх нормативна прив'язка до території та смислового простору конкретного міста.

Яскравим прикладом правового ціннісно-нормативного механізму, що забезпечує культурну ідентичність міста, є територіальна громада. Право та реальна здатність територіальної громади самостійно або через органи місцевого самоврядування вирішувати проблеми місцевого значення є стрижневою правовою цінністю, що існує в міському праві. Територіальна громада є єднальною ланкою між місцевим самоврядуванням і правовою системою міста, нормативним центром якої є статут територіальної громади.

Ціннісно-нормативна наповненість міської правової системи отримує свою конкретизацію у зв'язку з певними ситуаціями і подіями, при цьому вже не просто наповнюючи цінностями міський правовий простір, а визначаючи його. Крім того, ціннісно-нормативна визначеність міського правового простору передбачає оціночну складову, яка неможлива без існування суб'єкта оцінки, а, отже, основного елемента такого центрування.

Хоча найчастіше центрування міських цінностей у порядку їх правового забезпечення відбувається через виникнення екстраординарних ситуацій, постфактум, є очевидною цінність підтримки в місті ординарних ситуацій, що дозволяє попередити виникнення екстраординарних ситуацій. Зміна такої ситуації прямо пов'язана зі змінами у свідомості міських жителів, а також зі змінами в міській правосвідомості представників міської влади. Наприклад, цінність забезпечення транспортної інфраструктури міста займає центральне положення тільки тоді, коли це призводить до виникнення екстраординарної ситуації (пересування по місту стає ускладненим), але ж така ситуація, навіть при виникненні фактів-подій, могла б бути ординарною при її прогнозуванні та додатковій підготовці до неї.

Місто займає особливе місце в системі цінностей права. Це знаходить своє вираження в тому, що місто постає як цінність в історичному, соціальному, економічному, культурному сенсах, що сприяє його юридизації. Місто стає об'єктом і суб'єктом права, зростає його роль у правовому житті суспільства. Ще

одним значущим ракурсом ціннісної характеристики міста у праві є наявність унікальних цінностей (архітектурних, культурних, географічних, історичних тощо) в кожному місті, що зумовлює особливості міського права в аспекті існування міської правової системи та правової системи кожного українського міста.

Ціннісна наповненість міського простору виражається в існуванні міських правових цінностей (територіальна громада, місцеве самоврядування, органи самоорганізації міського населення тощо) та цінностей міського права (міський правопорядок, міська правова система, міський правовий простір тощо).

Перехід від ціннісної до нормативної характеристики міського права є моментом інституціоналізації міської правової системи. Дійсно, можна погодитися з тією думкою, що для існування правової системи необхідною є наявність правових норм та інституцій, що їх застосовують [551, p. 12]. Звісно, існування правових норм є таким же необхідним аспектом існування правової системи, як існування цінностей, а тому ціннісно-нормативний аналіз міської правової системи має здійснюватися й на нормативних засадах.

Слід зазначити, що проблематика нормативного наповнення сучасного міського права пов’язана з кількома обставинами. По-перше, як показує світова практика, перспективи створення нормативних систем, автономних стосовно держави, мають лише ті міста, які мають спеціальний статус, або міста, які мають високий рівень самоорганізації. По-друге, сучасне міське право не має автономної системи інституцій, які б застосовували винятково міське право, оскільки, наприклад, судова система держав є єдиною. По-третє, з огляду на існування муніципального права, міські правові норми ніби розчиняються у національній правовій системі.

Однак ці три проблеми є вирішуваними з позицій сучасної теорії правової нормативності. Міське право регулює лише ті відносини, що є суспільно значимими для жителів міст, при цьому вони мають певний територіальний рівень, в межах якого формується специфіка цих відносин як міських і за рамками якого не діють ті правові, соціальні, економічні та інші чинники, що

визначають цю специфіку. По-перше, ці відносини мають локально-територіальний характер. По-друге, вони є комплексними за природою, оскільки пов'язані з реалізацією завдань і функцій міського управління та самоврядування. По-третє, одним із суб'єктів цих правовідносин є населення міста, представлене органами міського самоврядування або державними органами (міська рада, її виконком тощо). І, по-четверте, що найбільш важливо, прискорюється глобальний процес урбанізації, який не може і не повинен бути стихійним явищем, наслідки якого будуть некерованими і все більш антагоністичними до соціуму. Гостро назріла необхідність усвідомленого правового регулювання міського середовища та життєдіяльності як комплексного інституту. Сьогодні вже не можна розглядати місто з позиції тієї чи іншої галузі права. Це приводить до розриву органічної і складно влаштованої картини реального життя міста. Це збіднює і спрощує досліджувані процеси і в кінцевому підсумку може призвести до (що нерідко вже трапляється) негативних соціально-економічних наслідків такого правового регулювання [252].

Однак міське право не може і не повинне замінювати адміністративне, цивільне, а кримінальне право – і того більше. Йдеться про регулювання таких сфер як міська економіка, муніципальна власність, міські фінанси, міське господарство та екологічні (природоохоронні) відносини, забезпечення громадського порядку тощо.

Міська правова система та національна правова система діють на паритетних засадах, вони взаємодоповнюють одна одну у такий самий спосіб, як інтегративна правова система доповнює національну. Плюралістичність нормативних систем у правовому житті суспільства – це його риса, яку сьогодні неможливо ігнорувати, адже, перебуваючи одночасно у кількох правових системах, людина отримує більше простору для реалізації власної свободи. У цьому сенсі існування міської правової системи на нормативному рівні – це підтвердження думки Г. Кеглера про те, що сучасні нормативні системи є антиесенціалістськими, тобто вони не претендують на універсальність та всеосяжність, а є сегментарними [157]. Тобто специфіка сучасного міського

права виражається у тому, що його нормативна складова має чітко окреслену сферу застосування.

Важливо при цьому зауважити, що при характеристиці нормативної складової міського права слід виходити не з позитивістського, а з соціологічного розуміння правової норми. Традиційно під правовою нормою розуміють формальне правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою [27, с. 112], і такий підхід є доволі поширеним і в сучасній юриспруденції. За великим рахунком, позитивістське розуміння правової норми має кілька методологічних наслідків. По-перше, якщо норма встановлюється державою, то вона є своєрідним наказом (командна теорія Дж. Остіна), і тому ця норма не обов'язково породжує соціальну норму. Тобто правова норма має свою особливу сферу буття, відносно автономну від буття інших соціальних норм. Наприклад, загальновідомо, що для того, щоб звичай став правовим, він має бути визнаний державою, тобто соціальна норма має перетворитися на правову з офіційним наказом слідувати цьому звичаю. Але у зворотному напрямі ця схема не завжди діє: припис закону вважається нормою вже з моменту вступу закону в силу, і навіть якщо закон не застосовується судами, норма все одно існує, незважаючи на те, що реально люди не підкорюються їй.

По-друге, формалістичне трактування правової норми породжує парадоксальний висновок: існування права – це одне, а дія права – це зовсім інше. Право є лише взірцем, відповідно до якого має скластися реальний правовий порядок. Тобто формальне право в певному сенсі є нереальним, воно перебуває винятково у сфері належного. Водночас зараз у загальнотеоретичній юриспруденції зазнає справедливої критики теорія, відповідно до якої право виступає винятково сферою належного [296]. Право є не лише сферою належного, але й сферою сущого, тобто правовий порядок як наявне право є невід'ємною складовою правової реальності.

У зв'язку з цим при характеристиці міського права слід використовувати соціологічне розуміння норми, відповідно до якого нормою є те правило, яке проявляється в реальній поведінці людини. При цьому критерієм відмежування

правових норм від інших типів соціальних норм є ступінь їх примусовості та обов'язковості [136, с. 12–13]. Ті норми, які підтримуються найбільш активно та захищаються найбільш жорстко, будуть правовими (подібну схему свого часу пропонував Р. Дворкін [107, с. 154–155]).

З цих позицій стає зрозумілим, що норми міського права існують, передовсім, у соціальному просторі як правила типової поведінки городян, що підтримуються силою соціального примусу. Такі правові норми можуть отримувати своє позитивне закріплення в правових актах міського права, але частіше вони перебувають в просторі неофіційного права. Однак тут слід зауважити, що саме поняття неофіційного права, яке запропонував Л. І. Петражицький, не повною мірою відображає специфіку міського нормативно-правового регулювання. Вважаємо, що некоректно ототожнювати поняття «офіційні правила» та «правила, встановлені державою». Міські правові норми можуть бути цілком офіційними, якщо вони знайшли своє відображення в статуті територіальної громади міста, нормативних рішеннях міських рад тощо, але при цьому вони не будуть походити від держави.

Слід зауважити, що розгляд міських правових норм з позицій соціологічного позитивізму потребує уточнення питання щодо процесів їх інституціоналізації. Якщо для юридичного позитивізму інституціоналізація правової норми – це факт введення її в силу [476, с. 30], то в межах соціологічного позитивізму інституціоналізація правової норми постає як типізація поведінки. Процеси інституціоналізації, що зазвичай розглядаються в контексті специфічної стадії формалізації соціальних відносин, переходу від їх неформального буття в розрізі неорганізованих практик до створення організаційних структур з чіткою ієрархією, регламентацією, легалізацією [276, с. 125], утворюють цілісний простір становлення та оформлення правових цінностей. Інституціоналізація у цьому аспекті може розумітися як набуття форми (в аристотелівському розумінні цієї категорії), опредмечення, втілення в життя.

Водночас інституціоналізація часто трактується як засіб деякої типізації, узагальнення, причому типізації не лише дій, але й простору їх здійснення, коли інститут розуміється як простір, в якому актори типу Х здійснюють дії типу У [168, с. 177]. На практиці це означає, що існування інституту передбачає створення чітких моделей поведінки для певних категорій осіб. Саме в цьому зрізі інституціоналізація утворює специфічну нормативність, що існує як можливість дії. Інституціоналізація, усвідомлена як становлення, є історичним процесом зародження нових соціальних інститутів, а також процесом функціонування вже створених інститутів у рамках соціальної системи у зв'язку з процесом адаптації індивідів і колективів до їх нормативних вимог, в ході якої формуються соціально-психологічні механізми забезпечення стабільності і стійкості суспільної організації [444, с. 155].

З позицій соціологічного позитивізму правову норму іноді визначають як між-персональний комунікативний акт, що містить у собі припис, передбачає активну чи пасивну поведінку свого адресата та має чітко виражений імперативний чи диспозитивний характер [93, с. 78]. При цьому обов'язковість правової норми виражається в її атрибутивно-імперативній структурі і підтримується у разі необхідності різними формами соціального примусу [332, с. 684].

Для міського права таке розуміння норми є принциповим. По суті, сучасна критика існування міського права базується на тому, що воно не отримує свого продовження у вигляді офіційних правил поведінки (тобто встановлених державою) [187]. Специфіка правових норм міського права полягає у тому, що вони є правилами поведінки, які походять безпосередньо від громади міста, виражають специфіку його правового простору та менталітету, демонструють особливості правової культури городян.

Наприклад, туристичний та культурний образ міста може суттєво впливати на нормативну складову його існування. Так, центр Львова традиційно вважається одним із найбільш популярних туристичних об'єктів, оскільки саме тут можна відчути дух цього міста та просякти його історією. Використання

нормативного регулювання у міському праві Львова націлений на збереження правового образу міста.

Схожий підхід застосовується також в Одесі, де охорона культурної спадщини так само є принциповим напрямом правового розвитку. Одеська міська рада затвердила програму включення центральної історичної частини забудови Одеси до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [367]. Створюються міські правові норми у сфері забезпечення екологічного благополуччя міста [377]. Водночас деякі програми потребують затвердження Кабінетом Міністрів України (наприклад, програми комплексного соціально-економічного розвитку [378]), що є недоліком існуючої системи відносин між містами та центральною владою.

Нормативна складова міського права завжди перебуває у тісному зв'язку з його ціннісною складовою, оскільки не існує таких правових норм, за якими б не стояли цінності. Це, своєю чергою, зумовлює унікальність ціннісно-нормативної визначеності міського права у кожному місті, оскільки кожне з них є унікальним за своєю історією, культурою, менталітетом, традиціями та баченням розвитку. Саме тому міське право з позицій ціннісно-нормативного підходу має розглядатися як прояв правового плюралізму, на досягнення якого має бути спрямована будь-яка правова система міста. *Міське право – це ціннісно-нормативна регулятивна система, що встановлює і закріплює суб'єктивні права, законні інтереси та юридичні обов'язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування.*

1.5. Співвідношення міського та муніципального права

Формування та інституційне оформлення міського права виводить до проблеми його співвідношення з муніципальним правом, яке має не лише методологічне значення (оскільки дозволяє сприймати міське право як

самостійний правовий концепт), але й прикладну роль (адже спрямовує правовий вплив та правове регулювання у відмінних напрямах). Розрізнення міського та муніципального права також має метою виявити різну природу їх походження, функціонування та розвитку.

У попередніх розділах увагу акцентовано на співвідношенні муніципального та міського права в історичному контексті, відповідно до якого у період формування держав-націй, поряд із монополізацією державою права загалом, відбулася муніципалізація міського права, коли його функціонування було зведене до самоврядування (тобто реалізації вже існуючих правових норм для вирішення локальних проблем та забезпечення життєдіяльності міст та інших населених пунктів). Тут слушною є позиція Н. М. Крестовської, яка у контексті періодизації історії права виділяє три основні стадії становлення права: додержавне, державне та плюралістичне право [186]. Із цих позицій можна зробити висновок, що муніципальне право належить до другого етапу, оскільки нерозривно пов’язане з державою, а міське право є проявом плюралістичного права. Утім, актуальність цієї проблеми виходить далеко за рамки історії права, детермінуючи у тому числі й загальнотеоретичні проблеми, пов’язані з розумінням системи права, її внутрішньої організації, співвідношення з правовою системою тощо.

Водночас можна констатувати перспективність розгляду міського права у контексті ідеології правового плюралізму. Правовий плюралізм розглядається юридичною антропологією як ситуація, за якої правове буття людини визначається одночасно й нормами офіційного (державного) права, й нормами традиційного (архаїчного, звичаєвого) права, а також іншими регуляторами. Розглядаючи всі аспекти правового буття людини, представники зазначеної концепції дійшли висновку про неоднозначність права. Початок концепції правового плюралізму було покладено одночасно двома науковими школами права – французькою та американською, котрі розробили її незалежно одна від одної. Сучасні наукові дебати з приводу правового плюралізму розпочалися у

сімдесяті роки минулого століття, коли побачила світ збірка праць Дж. Джиліссена з однойменною назвою [562].

Запропоноване розуміння міського права як ціннісно-нормативної регулятивної системи, що встановлює і закріплює суб'єктивні права, законні інтереси та юридичні обов'язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування, потребує адекватної оцінки впливу на нього муніципального права. Із позицій теорії правового плюралізму взаємодія між міським та муніципальним правом має розглядатися як погоджена дія між соціальним правом та державним правом, якщо використовувати термінологію, запропоновану Є. Ерліхом [545, с. 135]. Як підкреслює О. Г. Кобан, «онтологічний плюралізм Є. Ерліха спирається на визначення права як явища, нерозривно пов'язаного з конкретною правовою реальністю, джерелами якої є і свідомість особи, і суспільне життя, і державна влада. Саме в такій послідовності й тісному зв'язку зазначених складових Є. Ерліх досліджує право, використовуючи соціологічний метод. Онтологічний плюралізм Є. Ерліха співзвучний до сучасного погляду правопізнання» [165, с. 30].

Ці думки є актуальними і з позицій уявлення про міське право як саморегулятивну систему, що формується на основі уявлень індивідів про їх просторову самоідентифікацію. Як підкреслює В. В. Дудченко, питання щодо правового плюралізму неможливо вирішити без усвідомлення нетотожності закону та правової реальності, яка формується самостійно за рахунок взаємодії людей та їх об'єднань [127, с. 54].

Отже, ідея правового плюралізму є необхідною з точки зору вироблення коректної та адекватної методології розуміння міського права та його місця у структурі сучасної правової реальності. Питання про те, як співвідносяться міське та муніципальне право в національній правовій системі потребує розв'язання, щонайменше, на понятєвому рівні. З цією метою варто звернутися до сучасних підходів до розуміння муніципального права, його змісту та предмета в системі сучасного права.

Під муніципальним правом найчастіше розуміють систему норм та принципів, які регулюють та охороняють суспільні відносини у сфері існування та функціонування місцевого самоврядування та інші тісно пов'язані з ним суспільні відносини. Тому можна стверджувати, що муніципальне право стосується, передовсім, безпосередньої і представницької місцевої (локальної) влади, а, отже, воно належить до публічних галузей права. Звідси муніципальне право найбільш тісно пов'язане із конституційним, адміністративним, фінансовим та іншими галузями права. Загалом конституційне право є найбільш важливим підґрунтям для створення і функціонування муніципального права. Часто зауважується, що термін «муніципальне право» не зовсім точно відображає предмет регулювання і охорони, оскільки норми цієї галузі спрямовані, насамперед, на місцеве самоврядування. Окрім цього, Конституція і законодавчі акти України не використовують термін «муніципалітет». Він є нетрадиційним для нашої юридичної науки і практики. Але, незважаючи на це, поняття муніципального права настільки тісно увійшло в мову сучасної юридичної науки та практики, що цією обставиною можна знехтувати. Зокрема, на це звертає увагу О. М. Лощихін у рецензії на навчальний посібник «Проблеми сучасної муніципалістики», зауважуючи, що теоретичне осмислення практики місцевого самоврядування та правового забезпечення його розвитку утворює муніципалістику як специфічну сферу пізнання на рівні сучасної юриспруденції [210, с. 416].

Як стверджує О. В. Батанов, стрімкий розвиток муніципального права у сучасних демократіях, тріумфальний рух принципів субсидіарності, регіоналізації та децентралізації, який відбувся у період після Другої світової війни в Європі та США, породив тенденцію муніципалізації конституційного життя та правових систем загалом. Свідченням того є становлення системи муніципальних прав особи, механізмів їх гарантування та захисту, що є основою для соціального гомеостазису територіальної громади, який, з одного боку, є невід'ємною характеристикою організації та діяльності місцевого самоврядування на певній території та, з іншого – властивістю сучасного

муніципального права, яке, у свою чергу, виконує специфічну гомеостазисну роль у процесах формування соціально-правової державності та громадянського суспільства [35, с. 79].

В іншій своїй статті вітчизняний учений-муніципаліст наголошує, що в умовах глобалізації, інформатизації та розвитку сучасних засобів комунікації муніципальне право стає нормативно-правовим інструментом реалізації одного з головних завдань сучасності – поєднання в єдине ціле інтересів держави, суспільства та особи, оскільки головний сенс та сутність місцевого самоврядування полягають у тому, щоб на рівні кожної окремо взятої особи здійснювати гармонізацію прав та свобод людини і громадянина з інтересами держави та суспільства. У цьому контексті варто відзначити й те, що серед багатьох турбот сучасного суспільства одна з найгостріших проблем – проблема відчуження людей, ксенофобія, патологічний егоцентризм та індивідуалізм. У поєднанні з гострими кризовими явищами в економічному та політичному житті ця проблема спричиняє існування цілої низки песимістичних поглядів на долю людства взагалі, свідченням чого є офіційно визнана ООН «стратегія виживання» [34, с. 86]. Подібні судження не залишають місця сумнівам, що муніципальне право та дієздатне місцеве самоврядування є одним з тих атрибутів сучасного конституціоналізму та соціально-правової демократичної державності, що, у контексті європейського вектору розвитку української держави, потребує всебічного конституювання та інституціоналізації на принципах гуманізму, людського виміру влади та верховенства права.

На думку деяких дослідників, основним предметом науки муніципального права є взаємодія парних категорій «муніципальна влада» та «муніципальні права і свободи». Зазначається, що у механізмі місцевого самоврядування, з одного боку, суб’єкт муніципальної влади – територіальна громада та, з іншого – носій муніципальних прав і свобод – співпадають [76, с. 94; 263, с. 64–65]. За такого підходу, утім, не зовсім зрозуміло, чому ці явища розглядаються як категорії. Для категорій властивою є комплементарність, тобто взаємна доповнюваність, заснована на протиставленні. Тому у представленому судженні

спостерігається певна суперечливість: якщо суб'єкт муніципальної влади та носій муніципальних прав співпадають (що, до речі, не можна вважати самоочевидним), то вони ніяк не можуть бути категоріями.

При розгляді будь-якої галузі права принциповим є питання про її предмет, оскільки саме він як матеріальний критерій розмежування галузей права має першочергове значення у визначенні самостійного місця певної сфери правового регулювання у структурі правового впливу. Звернення до публікацій у сфері муніципально-правової науки дозволяє констатувати, що загалом розуміння предмета муніципального права зводиться до суспільних відносин, пов'язаних зі здійсненням муніципальної влади. Але при цьому, як справедливо зазначається в наукових публікаціях, часто відбувається неправомірне ототожнення муніципальної та місцевої влади. Останнє поняття є набагато ширшим, оскільки включає в себе не лише владу місцевого самоврядування, але й державну владу на місцях [112, с. 130].

На думку О. В. Батанова, предмет муніципального права як галузі права розкривається, якщо його розглядати як суспільні відносини, які виникають у процесі визнання, становлення, організації та здійснення публічної влади територіальних громад – муніципальної влади, а також відносини, які виникають у процесі реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина у місцевому самоврядуванні [36, с. 191]. При цьому науковець додатково акцентує увагу на безперспективності визнання комплексного характеру предмета муніципального права, стверджуючи, що незважаючи на наявність в муніципальному праві норм, що можуть класифікуватися як цивільно-правові, адміністративно-правові тощо, особливість предмета, методу та функціонального призначення муніципального права є запорукою його самостійного існування в межах системи українського права [36, с. 193–194].

Не заглиблюючись у дискусії щодо того, якому підходу до розуміння предмета муніципального права слід віддати перевагу, зазначимо лише, що у будь-якому випадку йдеться, як правило, про ті чи інші аспекти феномена місцевого самоврядування. І тут думки учених є доволі демонстративними з

точки зору розуміння розбіжностей у парадигмах, в яких існує муніципальне право та міське право. На думку В. М. Шаповала, «місцеве самоврядування за своєю природою є децентралізованою формою державного управління». Розкриваючи його структурно-функціональні особливості, учений розглядає місцеве самоврядування як «організацію державної влади «на місцях» [529, с 51]. Схожу позицію займає В. І. Борденюк, який «владу органів місцевого самоврядування» називає «похідною від державної влади, а не від вигаданої муніципальної влади» [51, с. 25]. У своїй іншій праці дослідник наголошує, що «в сучасних умовах найбільш наближеною до реалій державно-правового життя є концепція місцевого самоврядування як такого управління, в процесі якого реалізується державна влада» [52, с. 44].

Альтернативна точка зору на місцеве самоврядування, що орієнтована на його недержавну сутність, представлена роботами М. О. Баймуратова [26, с. 216], В. О. Григор'єва [97, с. 20], В. Ф. Погорілка [263, с. 7], Ю. М. Тодики [415, с. 20–31] та ін. Як зазначає А. Р. Крусян, пропонуючи максимально сумативне, на її думку, визначення місцевого самоврядування з позицій сучасного конституціоналізму, воно постає як самостійна, недержавна місцева публічна (публічно-самоврядна) влада територіальних громад [193, с. 17].

Багатьма муніципалістами прийнято вважати, що муніципальне право є комплексною галуззю права, предметом якої є місцеве самоврядування [183, с. 14]. При цьому муніципальне право ототожнюється з міським правом, або поняття «міського» права вписується у дужки, пояснюючи пріоритетність муніципалітету [473]. Але використання системного підходу до визначення муніципального та міського права виявляє їх суттєві відмінності.

Вузьке розуміння міського права також частково можна пов'язати з визначенням його як комплексного інституту муніципального права, що регулює правові відносини в межах міста з метою створення умов для його сталого розвитку на принципах самостійності та відповідальності населення (міських жителів). В. В. Таболін та А. В. Корнєв розглядають міське право як комплексне утворення, яке виростає з глибин муніципального права, тобто міське право

розуміється як системний елемент муніципального. Водночас ті ж самі автори дуже обережно звертають увагу на те, що міське право є певною реальністю, пов'язаною з галузевим характером його становлення [473, с. 67–68]. Тобто і міське право теж є системним явищем. Тоді постає питання, які складові входять до його системи.

Крім того, зі змісту праці вищезазначених авторів випливає знак рівності між поняттями міського та муніципального права, що відразу породжує інше питання (на яке немає чіткої відповіді) про те, які ще комплексні інститути входять у муніципальне право поряд з міським, тобто які ще елементи входять до системи муніципального права.

Цікавим є те, що основу іншого розуміння можна побудувати на ідеях А. В. Корнєва (співавтора монографії, присвяченої питанням муніципального міського права), який при зверненні до міського права в історичному контексті стверджує, що воно містить у собі норми цивільного, податкового, фінансового, кримінального, конституційного, муніципального, міжнародного права [182, с. 112]. Тобто місто як економічний, культурний, політичний, правовий суб'єкт (як концепт у рамках параметричної теорії систем) за історію свого існування зміг створити унікальне явище – міське право, яке регулювало відносини як у межах міста, так і за його межами.

Тобто муніципальне право – це частина правової системи держави, елемент публічно-правового життя суспільства загалом, його норми і цінності поширюються на всі адміністративно-територіальні одиниці держави (не лише на міста, але й на села, селища, області). Міське право існує, насамперед, на рівні міст. Міське право, власне, є незалежним від держави, формується і змінюється не за допомогою законодавчої діяльності, а в процесі активності міських жителів і міської влади.

З цього випливає, що зведення міського права до місцевого самоврядування є неточним, оскільки історично міським правом оформлялося не тільки право обирати свої владні установи, видавати закони, але й здійснювати суд над жителями, підтримувати порядок. Для міського права притаманна

саморегуляція, яка не може бути зведена до самоврядування. Понад те, місто – це особливий простір, в якому можуть виникати випадкові зв'язки між різноманітними суб'єктами, а це вже наштовхує на визначення деяких системних параметрів (стабільність або нестабільність) у методології дослідження міського права.

Якщо міське право розглядати як частину муніципального права, то це тільки буде звужувати та обмежувати потенційні можливості правової науки. Тимчасом міське право – комплексне явище, яке навіть з історичних підстав, не говорячи про сучасність, може бути визнане новим самостійним напрямом в юриспруденції.

У будь-якому разі, незважаючи на різні підходи до розуміння місцевого самоврядування, ця теоретична конструкція несе на собі відбиток процесів одержавлення автономної сфери місцевого правового простору. Розмежування феноменів муніципального та міського права має будуватися на кількох важливих постулатах:

(1) муніципальне право, регламентуючи здійснення місцевого самоврядування, є галуззю права, що належить до нормативної підсистеми української правової системи. Відповідно, його нормативи та цінності поширюються на всі публічно-владні відносини, що виникають у сфері муніципалістики незалежно від того, де вони формуються – у місті, селищі чи селі;

(2) муніципальне право створює нормативні засади для реалізації права територіальних громад на самоврядування, а міське право є самою реалізацією цього права, в результаті чого формується самостійна автономна правова система;

(3) у муніципальному праві існують та формуються нормативи, як правило, публічно-правового характеру, тоді як міське право, оформлене як міська правова система, може охоплювати і аспекти приватноправового життя міста;

(4) існування муніципального права та його дія обмежені державним простором, міське право та його нормативи натомість мають транскордонний

характер, оскільки міста можуть встановлювати правові комунікації з іншими містами, людьми та їх об'єднаннями прямо, без державного посередництва [243].

Інтегрування цих аспектів співвідношення муніципального та міського права дозволяє сформулювати загальний принцип їх взаємодії: на нормативному та інституційному рівні муніципальне право є правом державного походження, а міське право – правом недержавного походження. Така постановка питання відкриває шлях до іншої важливої проблеми: що є критерієм обов'язковості чи необов'язковості міського права, якщо його існування не залежить безпосередньо від держави?

Як уявляється, розгляд сучасного міського права має базуватися, зокрема, на обґрунтуванні його нормативної складової. Традиційно акти, які ухвалюються органами місцевого самоврядування в містах, відносять до числа локальних. Їх локальність визначається обмеженим територією міста простором дії. Але головна проблема в цьому контексті – не вид чи тип нормативно-правових актів, які походять від муніципальних органів у містах, а в легітимності їх ухвалення. Ця проблема має і більш широкий аспект: наскільки легітимною є муніципальна влада, щодо якої М. П. Орзіх слушно зазначає, що «альтернативою перекрученій структурі відносин центру-міст є конституційно оформлена децентралізація управління зі збереженням меж керованості країни та поступової трансформації суверенних прав держави у самоуправлінські права територіальних колективів, статуарне фіксування двох рівнів публічної влади – державної та самоуправлінської» [124, с. 127–128].

Проблема правової легітимності є традиційною для загальнотеоретичної юриспруденції. Існує велика кількість концепцій, які обґрунтовують шляхи її набуття тими чи іншими правовими нормами. У найбільш широкому плані проблему правової легітимності можна сформувати так: «Чому люди слідують правовим нормам?». Зазвичай критерій легітимності правових норм та інститутів шукають за межами правової системи. Наприклад, таким шляхом іде Л. Фуллер (для нього критерієм легітимності права виступає моральність та формальні характеристики законів), Р. Дворкін (для якого основний параметр легітимності

права – це принцип, який поєднує соціальну норму та нормативну вимогу, або ж індивідуальні права) та ін. Водночас існують концепції, за якими критерій легітимності права знаходиться всередині правової системи. Однією з найбільш популярних таких концепцій є підхід Г. Гарта. У своїй відомій праці «Концепція права» він розрізняє два види норм: первинні норми та вторинні норми, які сходять до так званої норми визнання. Первинні правила являють собою такі законодавчі встановлення, які були підготовлені суверенним органом (тобто парламентом), внаслідок чого виникають певні обов'язки та права. Вторинні ж правила складаються з трьох різновидів – правил визнання, правил зміни та правил винесення судового рішення [506].

Саме з цієї точки зору розкривається одна з граней співвідношення муніципального та міського права. Муніципальне право як галузь публічного права і частина національної правової системи України містить правила первинного характеру, тобто воно встановлює можливості для міських громад створювати автономні локалізовані правові простори, де будуть діяти норми вторинного типу.

По суті, норми міського права характеризуються подвійною легітимністю. Вони є легітимними, оскільки вторинні норми отримують свою легітимність внаслідок того, що вони ухвалені на основі первинних норм. У цьому сенсі норми муніципального права – це сфера гарантування, тобто певна система правових норм, які легітимізують процеси локальної нормотворчості. Легітимність міського права виникає внаслідок визнання правил, які встановлюються в межах міста, судами та іншими суб'єктами права. Фактично, саме таке розуміння муніципального права зафіксовано у ст. 1.12 Хартії «Міста Європи на шляху до сталого розвитку» (Ольборзька Хартія) 1994 р. [507], де муніципальне право сприймається як необхідна умова, гарантія сталого розвитку міст, зокрема у правовому контексті, а не самим цим розвитком.

Легітимація міського права шляхом визнання його обов'язковості в муніципальному праві дозволяє йому розвиватися у напрямі, відмінному від законодавчого регулювання місцевого самоврядування. Змістовне наповнення

міського права визначається не державою, а мешканцями самого міста, що знаходить своє вираження в їх унікальних правових системах.

Отже, сучасне міське право постає як цілісна легітимізована система, що формується на засадах функціонування територіальної громади міста, виражаючись в існуванні специфічних нормативів та цінностей, які формуються незалежно від держави та забезпечуються за допомогою засобів, процедур та механізмів, які встановлюються публічною владою міста. На противагу муніципальному праву, зміст, спрямованість та функціонування якого прямо залежить від тенденцій розвитку правової системи конкретної держави, міське право усе більшою мірою набуває рис правової системи, що розвивається в контексті ідей правового плюралізму.

Висновки до першого розділу

1. Проблематика міського права в сучасній юриспруденції визначається усе більшою фрагментацією правового простору. З точки зору різновидів диференціації вона відбувається за кількома напрямами: галузева, державна, просторова. Міське право набуває усе більшого значення саме у зв’язку з просторовою диференціацією права. Неоднорідність правового простору пояснюється тим, що він є частиною соціального простору, а це зумовлює особливості взаємодії різних частин та прошарків суспільства між собою в механізмі правової комунікації. Просторова диференціація права виявляється проблемою, яку вельми складно розв’язати, використовуючи традиційний юридичний інструментарій, оскільки аксіома про рівномірний правовий вплив не дозволяє в рамках існуючого юридичного знання визначити характер цієї диференціації.

2. Методологічна програма дослідження міського права базується на ідеях міждисциплінарності та використанні ідей урбаністики. Місце урбаністичного підходу в структурі юридичного знання визначається, передовсім, такими

обставинами: а) урбаністичний підхід не просто дозволяє констатувати неоднорідність правового простору, а й чітко вказати на критерії, які цю неоднорідність утворюють: наявність у межах правового простору центрів, в яких концентрація правових зв'язків і відносин значно вища, ніж на периферії; існування в цих центрах особливої форми правової культури – міської правової культури, яка володіє потужним асиміляційним впливом на людину; розвиток центрів з позицій урбаністичного підходу дозволяє державі формуватися як моноцентричній або поліцентричній; б) урбаністичний підхід є міждисциплінарним. З цього випливає, що його місце в методології юриспруденції визначається необхідністю залучення нових знань з соціології, економіки та політології – трьох основних сфер, де використовують ідеї урбаністики.

3. Концептуальна частина урбаністичного підходу виражена в тому, що місто виступає автономною просторовою одиницею, в якій відбувається формування особливого локалізованого правового порядку, інституціоналізація якого утворює специфічну правову систему. Інструментальна частина урбаністичного підходу виражена в тому, що правові системи міст, а також міські правові системи досліджуються з точки зору існування особливого феномена – міського права. Стосовно до міського права використовується методологія, заснована на структурно-функціональному та інституціональному аналізі (система міського права, інститути міського права тощо). Правова урбаністика як міждисциплінарна науково-дослідна програма має метою розкриття кількох основних наукових сюжетів: розгляд міста як специфічного правового простору; феномен міської правової культури як особливої інформаційно-семіотичної системи; правові засоби адміністрування міста.

4. Правовий образ міста пов'язаний з виявленням феноменолого-герменевтичних аспектів відображення різних іпостасей міста (економічних, соціальних, політичних, історичних, культурних) у правовій сфері. Специфіка правового образу міста визначається його плюралістичністю та отримує своє продовження у становленні відмінних правових статусів міст.

5. Поняття міського права може розкриватися у трьох значеннях: 1) як специфічний прояв права в історії цивілізацій і культур, що пов'язано із визнанням того факту, що для більшості суспільств (як історичних, так і сучасних) право сформувалося як породження міста; 2) міське право може розумітися у «класичному» історичному сенсі як результат поліфонії, або диференціації права в результаті Папської революції XII ст.; 3) міське право може розглядатися як аспект сучасної правової реальності, який формується у процесі поступового переходу від державної ідентифікації права – через індивідуальну – до просторової, коли міста стають центрами не лише економічного, політичного та соціального розвитку, але й правового життя, акумулюючи правові нормативи та цінності. Сучасне розуміння міського права має базуватися, передовсім, на визнанні його існування як особливої частини правової реальності, автономної як стосовно до національної правової системи, так і щодо права інтегративного чи міжнародного. У цьому контексті міське право постає як урбаністичне право (англ. urban law), тобто спрямоване на створення особливої правової цілісності як юридичного фундаменту міського простору.

6. Міське право – це ціннісно-нормативна регулятивна система, що встановлює і закріплює суб'єктивні права, законні інтереси та юридичні обов'язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування.

7. Розмежування феноменів муніципального та міського права має будуватися на кількох важливих постулатах: 1) муніципальне право, регламентуючи здійснення місцевого самоврядування, є галуззю права, що належить до нормативної підсистеми української правової системи. Відповідно, його нормативи та цінності поширюються на всі публічно-владні відносини, що виникають у сфері муніципалістики незалежно від того, де вони формуються – у місті, селищі чи селі; 2) муніципальне право створює нормативні засади для реалізації права територіальних громад на самоврядування, а міське право є власне реалізацією цього права, в результаті чого формується самостійна

автономна правова система; 3) у муніципальному праві існують та формуються нормативи, як правило, публічно-правового характеру, натомість міське право, оформлене як міська правова система, може охоплювати і аспекти приватноправового життя міста; 4) існування муніципального права та його дія обмежені державним простором, а право та його нормативи мають транскордонний характер, оскільки міста можуть встановлювати правові комунікації з іншими містами, людьми та їх об'єднаннями прямо, без державного посередництва.

8. Норми міського права характеризуються подвійною легітимністю. Вони є легітимними, оскільки вторинні норми отримують свою легітимність унаслідок того, що вони ухвалені на основі первинних норм. У цьому сенсі норми муніципального права – це сфера гарантування, тобто певна система правових норм, які легітимізують процеси локальної нормотворчості. Легітимність міського права виникає шляхом визнання правил, які встановлюються в межах міста, судами та іншими суб'єктами права.

РОЗДІЛ 2.
МІСЬКЕ ПРАВО У ДЕРЖАВНОМУ ПРОСТОРІ: ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЙНІ ВІДНОСИНИ

2.1. Концепція центр-периферійних відносин та децентралізація державної влади в Україні

Специфіка розвитку сучасного права та сучасної держави полягає у все більшому акцентуванні уваги, ресурсів та організаційних зусиль на забезпеченні не лише горизонтального, а й вертикального поділу влади. Для української держави це особливо актуально в контексті поширення ідей децентралізації як одного з головних напрямів здійснення демократичних реформ. Але зараз достеменно не зрозуміло не лише яким має бути кінцевий варіант такої децентралізації, але й яка методологія має бути покладена в її основу. Гострота цієї проблема підсилюється ще й тим, що в сучасному українському науковому дискурсі головними суб'єктами децентралізації виступають регіони та їх територіальні громади, у той час як за межами розгляду залишаються ті елементи державного простору, які більшою мірою відображають структуру розподілу ресурсів, а саме міста.

При цьому одна з важливих характеристик сучасного міста полягає в тому, що воно виступає центром концентрації ресурсів, інформаційних потоків, людей та культурних кодів. Це, з одного боку, зумовлює постановку питання про те, наскільки міста впливають на організацію не тільки правового, але й державного простору, тобто як вони залучені до структурації держави, як впливають на функціонування її механізму тощо. З іншого боку, це порушує проблему зворотного характеру: як держава впливає на міста, у чому полягає державне управління урбанізаційними процесами тощо. Дійсно, саме простір як одна з підстав ідентифікації людини у співвідношенні з місцем народження, розвитку й подальшою її індивідуалізацією, як базове поняття, відкриває нові грані статичних та динамічних характеристик сучасної держави. Сучасні інтеграційні

процеси на фоні збільшення кількості держав на карті світу, внаслідок загострення питань територіально-етнічної ідентичності, економічної усталеності, породжують необхідність осмислення просторової проблематики.

Виявлення тієї теоретико-методологічної моделі, яка дозволила би не лише розкрити роль міст в організації державного простору, а й була б практично застосовна до проблем децентралізації української держави є однією з стрижневих стратегій дослідження міського права як феномена сучасної правової реальності. Тому розгляд концептуальних засад теорії центр-периферійних відносин у поєднанні з акцентуацією уваги на проблемах розвитку сучасних міст є невід'ємною частиною цього дослідження.

Для сучасних держав, інтеграційних об'єднань, міжнародної спільноти поняття центру давно стало звичним та широко використовуваним. Центри завжди виконують організуючу роль: вони задають моделі поведінки, встановлюють деякі стандарти, саме в центрах найперше виникають інновації, запроваджуються нові ідеї. Центр має політичне, економічне та правове значення (зокрема, недарма в міжнародному гуманітарному праві широко використовуються такі поняття як «право Женеви» та «право Гааги»). Але не меншу роль у цій системі відіграє й периферія, яка врівноважує центр, не дозволяє йому відірватися від потреб звичайних людей. По суті, без периферії центр не є можливим.

Але що представляє центри у реальному політичному та правовому житті? Вважаємо, що ними є міста. Звісно, саме поняття центру може мати не лише географічне, але й символічне значення (наприклад, коли говорять про центральну тему того чи іншого дослідження). Але стосовно до організації державного простору, встановлення механізмів взаємодії різних регіонів між собою тощо слід використовувати поняття центру саме в економічному, політичному та правовому значеннях. У такому розумінні міста, по суті, є єдиним варіантом.

Урбанізація, яка стала однією з домінуючих тенденцій розвитку суспільства, починаючи з другої половини XIX століття, переконливо

продемонструвала, що ущільнення економічних, демографічних, правових та інших зв'язків у великих містах поступово переростає у своєрідну соціальну гравітацію, коли місце зосередження людей, капіталів та цінностей формує навколо себе специфічну міську агломерацію. Але якщо не так давно питання урбаністики цікавили здебільшого економістів та соціологів, нині до них усе частіше звертаються політологи та юристи, оскільки для сучасного суспільства міста давно вже не є просто великими населеними пунктами. Вони концентрують довкола себе не лише ресурси, капітали та людей, але й стають центрами формування управлінських рішень, правових ідей та інститутів.

Тому слід зазначити, що в сфері політики міська ідентифікація державного простору давно укорінилася як цілком природний погляд на політичний процес. Так, зокрема, нерідко саме міста розглядаються як ключові елементи формування політичних відносин на клановому рівні (дніпропетровський політичний клан, донецький політичний клан тощо). На європейському рівні міста часто стають ідентифікаторами наднаціональних та національних інституцій («перемовини Брюсселя та Києва») тощо. Ця практика є доволі показовою з огляду на те, що міста стають центрами ухвалення політичних рішень, часто перетворюючись на великі бюрократичні центри, що живуть за власними законами (Брюссель, Страсбург, Гаага тощо). У зв'язку з цим державний простір організовується за принципом балансу центральних та периферійних зон, коли міста стають зонами концентрації управління, ресурсів і повноважень, а периферія знаходиться під їх впливом.

У цьому контексті одним із перспективних та актуальних напрямів у загальнотеоретичній юриспруденції є вивчення правового та державного простору, яке використовує методологію, засновану на розгляді предмета крізь призму відносин «центр-периферія». Методологічна цінність цього підходу в тому, що він базується на фундаментальному принципі – дослідженні суспільних відносин через виявлення соціальної нерівності, й представляє відносини «центр-периферія» як форму просторової нерівності.

Відомі соціологічні концепції взаємодії центру і периферії І. Валлерстайна, Дж. Фрідмана, Е. Шилза, Ш. Ейзенштадта та ін., та політологічні дослідження таких авторів як І. Б. Гоптарьова, В. М. Лісовський, Р. Ф. Туровський та ін., дають підстави для їх подальшого застосування при вивченні правового та державного простору в контексті загальнотеоретичної юриспруденції.

Звертаючись до розробок відомого соціолога Е. Шилза, слід зазначити, що його основна ідея полягає в безумовному впливі центру на периферію, сильному або слабкому «просяканні» центральними установками периферійних зон. Виділяються різні типи відносин між центром та периферією, при яких існує більша або менша дистанція між ними. У моделі, де центр панує над периферією, суспільство стає більш інтегрованим від центру до периферії. При цьому центр може перебувати далеко від периферії. Другий тип також характеризується великою відстанню між центром та периферією, але сфера впливу на периферію лежить за межами радіусу дії центру, периферія надана самій собі (бюрократично-імперські суспільства). Третім типом є проміжна модель, яка характеризується великою дистанцією між центром та периферією, заповненою різними рівнями влади, кожен з яких певною мірою самостійним, але визнає чільну роль великого центру (феодальні та федеральні системи). І останній тип суспільств, в яких центр і периферія не віддалені один від одного (традиційні африканські суспільства, давньогрецькі поліси) [534, с. 570–571].

Цікавим видається висновок Е. Шилза про зростання національних настроїв на основі переконаності в тому, що суспільство має складатися з тих, хто поділяє загальний досвід тривалого проживання на одній території. До цього твердження вчений приходить, пояснюючи його неможливістю зближення центру і периферії та замиканням навколо центру основних установок суспільства. «Якби англійці або голландці міцно влаштувалися в Індії або Індонезії, як це робили в минулому завойовники, замість того, щоб виступати тимчасовими агентами, що представляють далекі й територіально відірвані райони земної кулі, націоналістичні рухи не набули б такого широкого розмаху» [534, с. 574]. З цього прикладу зрозуміло, що мова йде виключно про односторонні відносини центру

та периферії, де центр в будь-якому разі замикається, встановлюючи свої межі і захищаючи свою цілісність. Не заперечуючи те, що центр в будь-якому суспільстві, колективі або державі відіграє провідну роль, слід зауважити, що його слабкість або сила може залежати від двостороннього впливу центру та периферії. А виникнення етнічних або місцевих субцентрів може привести не тільки до слабкості основного центру, а й до його нестійкості та втрати свого центрального значення.

У зв'язку з цим слід відзначити наукові праці Ш. Ейзенштадта, який, вивчаючи особливості та порівнюючи різноманітні цивілізації, виділяє специфічні культурні орієнтації та особливості європейської цивілізації: наявність багатьох центрів; високий ступінь взаємопроникнення центрів та периферії; автономність груп та прошарків як стосовно один до одного, так і щодо доступу до центрів суспільства; автономність правової системи щодо політичної і релігійної; високий ступінь автономності міст, що ставали центрами соціального творення, формування інституційних структур та культурної ідентичності. Серед найбільш важливих видів діяльності центру (або центрів) в історії цивілізації він виокремлює: накопичення і розподіл додаткового продукту в економіці, законодавство і кодифікація законів, а також висунення найважливіших символів ідентичності для спільноти та культурного порядку. Сукупність цих процесів, вказує вчений, зазвичай ототожнюють з виникненням держави [544, с. 100, 198].

Отже, існування цивілізації безпосередньо пов'язане з виникненням центрів (і, як наслідок, периферії), відокремленої правової системи, що базуються на економічній підоснові та під знаком суспільної та культурної ідентичності. І якщо наявність цих рис веде до утвердження держави, а особливими численними центрами виступають міста, то тут очевидний чіткий зв'язок міста та держави.

Центрація державного простору пов'язана з формуванням специфічних локальних територій. Як підкреслюється в науковій літературі, під центром розуміється місце генерації технологічних, соціальних та інших новацій, тоді як периферія слугує простором їх поширення, причому інтенсивність такого

поширення прямо залежить від того, наскільки тісно периферія взаємодіє із центром. Відбувається первинний розподіл функцій, а також вибудовується ієрархія центрів. Периферії отримують нестійкі межі, оскільки посилення одного центру над іншим веде, відповідно, до розширення його периферійних меж [98, с. 186–190].

Місто може розглядатися як первинний центр і основа виникнення держави (античні поліси), а з розвитком і збільшенням державного простору міста можуть виступати центрами багаторівневої системи: місто-столиця; місто-культурний центр; місто-порт; місто-регіональний центр тощо. Тимчасом проблематика центр-периферійних відносин може бути виявлена на різних рівнях: метрополія-колонія, центр-національні утворення (Європейський Союз – держави-члени), місто-держава, центр-регіони, центр-провінція (місто-село). На кожному з рівнів одне і те ж поняття може нести як функціональне навантаження центру, так і периферії. Крім того, центр одного з представлених рівнів може також бути центром іншого рівня. Яскравим вважаємо приклад, наведений Е. Шилзом, який справедливо зазначає, що «Париж упродовж кількох століть був культурним та мистецьким центром не тільки Франції, але й значної частини Європи, а також Африки, що говорить французькою мовою» [534, с. 569].

Отже, рівень місто-держава зовсім інакше може бути сприйнятий на рівні метрополії (в особі її центру-міста) – колонії або центру (міста Парижу) та Європи. Фактично, тут ідеться про те, що міста-центри виділяються за функціональною характеристикою, а не за територіальною. Центру не обов’язково бути в буквальному сенсі «у центрі» для того, щоб виконувати відповідну роль. Асоціація того чи іншого міста з центром має швидше символічний, часто несвідомий характер (наприклад, у перші роки незалежності більшість українців продовжувала сприймати Москву як центр ухвалення політичних та правових рішень, незважаючи на наявність Києва як міста-столиці. Проте поступово у свідомості українців акценти почали зміщуватися у бік визнання Києва самодостатнім політичним та правовим центром).

Згідно з концепцією світових систем І. Валлерстайна, яка привносить додатковий елемент у дихотомію «центр-периферія», економічний розвиток кожної країни здійснюється в рамках усієї системи світової економіки, що розвивається за універсальними законами, причому відмінність між «периферією» та «центром» зберігається упродовж усього історичного процесу, хоча конкретний зміст понять «периферія» і «центр» постійно змінюється. І. Валлерстайн виділяє три фундаментальні типи держав-учасниць сучасної світ-економіки: 1) «ядерні» держави, що володіють сильною та ефективною політичною організацією, які займають пануючу позицію та отримують максимально можливу вигоду з існуючого поділу праці, 2) «периферійні» держави, що становлять переважно сировинну базу світ-економіки; 3) «напівперифериійні» країни, що займають проміжне положення за ступенем політичної автономії всередині світ-системи [61].

Застосовуючи кальку такої триланкової моделі на іншому рівні центр-периферійних відносин, варта уваги концепція Дж. Фрідмана, відповідно до якої нерівномірність соціального, політичного, правового розвитку і процес просторової поляризації неминуче призводить до зростання диспропорції в регіональній структурі держави. Периферія вже постає як неоднорідне утворення, що включає в себе периферію «внутрішню», безпосередньо пов’язану з центром, і «зовнішню», на яку центр не має практично ніякого впливу [500, с. 85]. У державі можуть існувати міста-центри, визнані такими в політичному, економічному, культурному контексті, а внаслідок слабшання одного центру посилюються інші або статус центру може набути «зовнішньо»-периферійне місто, яке стрімко розвивається та вже не потребує підтримки первинного центру.

Слід при цьому підкреслити, що дуже часто ті міста, які ніби організовують навколо себе державний простір, виступають центрами лише символічно, не маючи на те жодних реальних політичних та економічних підстав. Наприклад, відомою була теза про те, що в Україні місто Донецьк як центр Донбасу «годує Україну». Ця теза була настільки глибоко укоріненою у свідомості багатьох

українців, що фактично лише під час війна на територіях Донецької та Луганської областей поставити її під сумнів. Хоча з точки зору економіки Донецьк не може претендувати на те, щоб позиціонувати себе як економічний центр держави, хоча б тому, що саме Донецька область до поатку конфлікту на сході України отримувала найбільші видатки з бюджету, які перевищують видатки на Івано-Франківську, Львівську та Тернопільську області разом узяті [353]. Інакше кажучи, економічно Донецьк значно більшою мірою залежить від реального центру (Києва), аніж багато міст заходу України.

Слід зауважити, що концепції Е. Шилза, Ш. Ейзенштадта, І. Валлерстайна, Дж. Фрідмана та інших науковців є структуралістськими за своєю методологічною програмою. Аналізуючи доробок структуралістів щодо центр-периферійних відносин, Ж. Дерріда дійшов висновку про роль центру в периферійних відносинах: «центр, як правило, асоціюється з агресивністю, силою, уніфікацією, благонадійністю, стабільністю, впорядкованістю, «нормальністю», цивілізованістю, складністю, самодостатністю, динамізмом, розвиненістю. Відносини гегемонії при цьому виникають тоді, коли в умовах існування зовнішніх протиріч системі необхідно представити себе за допомогою своїх власних елементів. Саме в цьому сенсі можна вважати, що центр інтегрує систему зсередини і представляє її назовні» [114, с. 353]. Периферія, своєю чергою, навпаки, постає як залежна, відстала, просякнута заздрістю, хаотичністю, девіаціями, вузькістю, дисбалансами, архаїчністю, дефіцитом ресурсів, простотою, інертністю [550, p. 16]. Тимчасом, на думку постструктуралістів, таке протиставлення центру й периферії у сучасному світі втрачає своє значення, оскільки більшість центрів насправді реально такими не є, а лише позиціонують себе такими на рівні символічних форм.

У зв’язку з цим, на думку А. С. Макаричева, слід враховувати також і постструктуралістські інтерпретації центр-периферійних відносин, які не надають абсолютної переваги центру і можуть демонструвати його вразливість. Він пропонує такі три варіанти: централізація периферійних суб’єктів, коли ті соціальні структури, які, здавалося б, перебувають на периферії, поступово

починають відігравати роль центрів (наприклад, міста-інноваційні центри, які знаходяться на периферії Європейського континенту, але поступово концентрують у собі наукові та фінансові ресурси – Осло, Копенгаген, Гельсінкі); виникнення феномена прикордонної центральності, тобто зворотна ситуація, коли центр витісняється на периферію неприродно, штучно, або через кардинальні зміни у державному просторі (наприклад, перенесення столиці з Санкт-Петербургу до Москви в Росії, або поступове витіснення на периферію державних відносин Тарту в Естонії); маргіналізація центру, тобто його ослаблення до ситуації, коли він перестає бути спроможним до продукування державних рішень (наприклад, для багатьох сучасних європейських міст Брюссель є набагато важливішим центром з точки зору організації та фінансування різних проектів, ніж столиці держав) [218, с. 23].

З цієї точки зору стає зрозумілим, що державний простір є не менш неоднорідним, аніж правовий, при цьому для державного простору ця неоднорідність набуває особливого забарвлення у контексті існування центр-периферійних зон, які безпосередньо пов’язані з містами та впливом їх правових систем на функціонування держави. У зв’язку з цим співвідношення міста й держави набуває нового звучання та забарвлення, а сама проблема центру і периферії висувається на перший план у державознавстві.

Теорія центр-периферійних відносин, сформована на основі світосистемного аналізу та економічної регіоналістики, при її застосуванні до проблем аналізу міст у сучасній державі виступає методом. Але важливо не просто констатувати наявність такого методу, але й з’ясувати, чи є він адекватним проблемам, що стоять перед юриспруденцією при розв’язанні задач децентралізації держави.

Адекватність будь-якого методу означає, що він має бути релевантним та дивергентним стосовно до об’єкта застосування. Як зазначає А. Ю. Цофнас, релевантність методу означає, що: а) він має бути настільки ж об’ємним чи більш об’ємним за сферу, до якої його планується застосовувати; б) основні поняття, що входять до змісту об’єкта, мають розумітися в змісті методу у тому ж

сенсі [519, с. 33–34]. Як уявляється, з цих позицій теорія центр-периферійних відносин є релевантною проблемам юриспруденції в аспекті вирішення задач децентралізації влади та виявлення ролі міст у цьому процесі. По-перше, теорія центр-периферійних відносин є сферою знання, що охоплює проблеми економіки, соціології, політики, геополітики та юриспруденції, тобто перша вимога релевантності виконується. При цьому дуже часто саме міста прихильники цієї теорії сприймають як центри, що акумулюють ресурси, ідеї та формують інститути, тому і другу вимогу релевантності можна вважати виконаною: міста в теорії центр-периферійних відносин та в юриспруденції розуміються в одному сенсі – як центри.

Дивергентність методу означає, що він повинен мати специфічні засоби отримання та обґрунтування знання, а також інші засоби представлення результату, відмінні від тих, які використовуються в об’єкті, на якому він застосовується [519, с. 35]. Ця складова адекватності методу часто ігнорується при проведенні досліджень, коли одні юридичні поняття, інститути та процеси пояснюються через інші. Дивергентність передбачає, що метод описує об’єкт за допомогою специфічної системи понять та категорій. Теорія центр-периферійних відносин цілком відповідає вимогам дивергентності, адже державний простір тут розглядається під кутом зору понять центру, периферії, локальних територій, маргінальних територій тощо. Усі вони дозволяють по-новому представити традиційні питання організації держави та її децентралізації [238].

Застосування теорії центр-периферійних відносин до проблеми децентралізації держави, коли під центрами розуміють урбанізовані території, а під периферією – їх прилеглі території, передбачає сприйняття державного простору як специфічної комунікативної мережі, яка пов’язана з управлінням, рухом фінансових коштів та формуванням політичної волі. Чим більш вагомим буде центр, тим більшу кількість ресурсів він акумулюватиме навколо себе, тим більш значимим він буде в ухваленні управлінських, внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень.

Якщо безпосередньо звернутися до теорії держави, то методологія центр-периферійних відносин переважно застосовується при вивченні федерацій та федералізму в поєднанні з регіоналізмом [87; 489]. Однак не менш важливим є застосування такого підходу до взаємодії центральних та периферійних зон в унітарній державі.

Так, на думку політологів, економістів і юристів, сучасною тенденцією світового розвитку є децентралізація держави, яка виявляється в експансії федералізму як особливої моделі децентралізованої держави. Наголошується, що після Другої світової війни було утворено не менше половини всіх федеративних держав, знову конституйовані як федерації Німеччина та Австрія. Також відбувається глибока регіоналізація раніше унітарних держав, які вже з натяжкою можуть бути визнані такими (наприклад, Іспанія, яка розділена на автономні територіальні утворення, але із закріпленням у конституції заборони на формування їх федерації) [489, с. 45–55].

Особливої актуальності ця проблема набула зараз для України у зв'язку зі збройним конфліктом на сході країни та сепаратистськими настроями після анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим. Це зумовило ситуацію, коли в політичному дискурсі були протиставлені дві концепції: децентралізації та федералізації. При цьому позиція Українського уряду полягає в децентралізації влади шляхом внесення змін до Конституції України, а гасла сепаратистів об'єднані ідеєю федералізації.

Якщо починати аналіз цих концепцій, то важливо зазначити, що поняття «федералізація» невідоме ані загальнотеоретичній юриспруденції, ані політології, ані практиці державного будівництва. Світ знає лише кілька прикладів, коли унітарна держава ставала федеративною, оскільки з точки зору організації державного управління та ефективності функціонування механізму держави це є кроком назад. Понад те, федерації виникають, як правило, там, де історично склалися передумови для об'єднання територій, тобто там, де окремі території мають самостійну національну або просторово-територіальну ідентифікацію, а подекуди навіть самостійну державність. Для України це не є

актуальним, оскільки унітарність її устрою демонструється як історичним досвідом, так і доволі успішним досвідом державного управління останні 20 років. Тому концепція федералізації може розглядатися як приклад політичної та наукової міфотворчості, адже сам по собі цей процес не має нічого спільного з раціональним підходом до розвитку будь-якої державності.

Абсолютно інакше складається ситуація з концепцією децентралізації. Відомо, що ідея децентралізації влади є одним з пунктів програми Уряду А. Яценюка. Крім того, під керівництвом Віце-прем'єр-міністра України, Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства було підготовлено Концепцію реформи місцевого самоврядування та проекту змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) [181]. Водночас у загальнотеоретичній юриспруденції не існує єдності щодо того, яку саме державу можна вважати централізованою, а яку – децентралізованою. Понад те, незрозумілою є роль міст у процесі децентралізації та централізації влади.

Так, на думку Ю. М. Оборотова, децентралізацію державної влади необхідно відмежовувати від деконцентрації державної влади. Якщо деконцентрація влади – це процес, суть якого полягає в систематичному направленні державним центром своїх агентів на місця; то децентралізація влади вимірюється нормативною та організаційною самостійністю місцевих утворень на локальному рівні, з максимальним переданням повноважень на нижні рівні управління [293, с. 36–37]. Водночас висловлюється думка, відповідно до якої децентралізація влади полягає, передовсім, у перерозподілі важелів впливу на місцеві інститути шляхом перегляду системи власних та делегованих повноважень (тобто децентралізація є частиною процесу взаємодії державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування) [484, с. 26].

Вважаємо, що питання децентралізації має розглядатися у контексті проблеми центру та периферії. Річ у тім, що сама собою ідея децентралізації передбачає розмивання, руйнування певного центру, його «розмивання» по периферії. Такий процес є певною мірою неприродним, оскільки він суперечить

логіці існування центрів як таких [493, с. 128]. Вважаємо, що розгляд проблем децентралізації насправді пов’язаний з утворенням нових центрів, якими стають якраз міста. У цьому сенсі показово, що усі проекти децентралізації передбачають, по суті, роздержавлення місцевої влади, оскільки вона переходить до органів місцевого самоврядування. Однак серед цих органів частіше називають районні та обласні ради, а міста практично не розглядаються як суб’єкти децентралізації влади, хоча якраз вони виступають саме тим рушійним фактором, який зумовлює розвиток децентралізаційних тенденцій.

Як уявляється, децентралізація влади має бути зорієнтована не лише на переосмислення механізму організаційної та фінансової незалежності областей та районів шляхом посилення позицій місцевого самоврядування порівняно з органами виконавчої влади на місцях, але й на посилення ролі міст як організуючих центрів, здатних виступати реальними рушіями економічного та соціального розвитку. Інакше кажучи, децентралізація як тенденція розвитку сучасної Української держави – це реальний шанс завершити урбанізацію українського суспільства, що не лише посилить позиції регіональних центрів, але й відповідно зміцнить позиції села у суспільстві.

Центр-периферійна методологія виявляє свою ефективність при побудові програми децентралізації державної влади. Перенесення акцентів з регіонів на анклави, які з соціально-економічної точки зору є реальними носіями центр-периферійних відносин, є, як видається, шляхом, який дозволить значно посилити статус міста в українському праві та в державному просторі, сформувати таку матрицю взаємин між державою та локальними територіями, яка надасть можливість побудувати взаємовигідні умови фінансового, політичного та юридичного характеру. Саме українські міста сьогодні мають бути визнані рушіями децентралізації, адже без належного правового супроводу урбанізаційних процесів децентралізація української держави виявиться нездійсненним проектом.

2.2. Міста як складові державного простору

Децентралізація держави, пов’язана з формуванням нерівномірного простору існування та здійснення державної влади, розподілом фінансових та управлінських ресурсів між різними частинами територіальної структури, потребує відповідного нормативного оформлення правових режимів міст як складових державного простору. Саме тому невід’ємним елементом проблематики центра й периферії як моделі співіснування держави та міст є виявлення ролі міст у структурі форми територіального устрою. Дійсно, децентралізація та деконцентрація влади пов’язана з цією проблематикою на політико-організаційному рівні, але це далеко не вичерпує всього спектру проблем.

Проблематика децентралізації державної влади безпосередньо пов’язана з теорією форми держави, яка, на думку деяких авторів, нині є однією з проблемних зон державознавства [191]. Справді, аналіз сучасних публікацій показує, що, по суті, проблема міст опинилася поза межами розгляду проблематики державного устрою. Утім, як видається, формування урбаністичного бачення державного простору пов’язане з більш широкими пластами загальнотеоретичного знання про державу. Показово, що при дослідженні питань території держави та державного простору увага практично не приділяється статусним характеристикам урбанізованих територій, або, щонайменше, їм не відводиться значної ролі у формуванні режиму державної території. Однак, як показує аналіз Конституції України, структура державної території в Україні безпосередньо прив’язана до найбільших міст, навколо яких формуються області як первинні адміністративно-територіальні одиниці [180].

Як зазначає С.М. Бабурін, розвиток суспільства потребував визначеності у постійному чи тимчасовому статусі тієї або іншої території, і до середини XX ст. склалося шість видів територій:

а) канонічна територія;

б) державна територія;

в) міжнародна територія;

г) територія зі змішаним режимом;

ґ) територія з перехідним режимом;

д) адміністративна територія як частина державної [21, с. 38].

У конституційному праві багатьох країн світу поняття «територія» вживається стосовно до свого внутрішнього устрою.

У ст. 3 Федерального конституційного закону Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 р. було встановлено, що територія цієї держави включає в себе території самостійних земель (суб'єктів федерації) [557]. Аналогічна норма закріплена багатьма іншими конституціями. Так, відповідно до ст. 67 Конституції Російської Федерації її територія включає території її суб'єктів. При цьому ст. 9 Конституції Росії проголошує, що земля та інші природні ресурси використовуються й охороняються «як основа життя і діяльності народів, що проживають на відповідній території», а ст. 131 Конституції, розширюючи зміст поняття «територія», свідчить, що місцеве самоврядування в Росії здійснюється «в міських, сільських поселеннях та на інших територіях» з урахуванням історичних та інших місцевих традицій. І далі: «Зміна меж територій, в яких здійснюється місцеве самоврядування, допускається з урахуванням думки населення відповідних територій» [178].

У США територіями спочатку називалися всі області, які не мали, на противагу штатам, самостійного уряду і управлялися безпосередньо адміністрацією США. Практика йшла тим шляхом, що всі штати, за винятком перших тринадцяти, а також Техасу, Каліфорнії і Західної Віргінії, були спочатку територіями. Так, у 1876 р. серед окремих адміністративних територій було вісім організованих територій (Айдахо, Арізона, Вайомінг, Вашингтон, Дакота, Монтана, Нью Мехіко, Юта) і дві на той момент ще неорганізовані території (Аляска й Індіанська територія) [574].

Організована адміністративна територія управлялася на основі спеціальних законів, прийнятих федеральним конгресом. На чолі виконавчої влади стояв призначений президентом США губернатор, відповідальний перед федеральним

урядом. Представницькі органи державної влади обиралися населенням, іноді маючи право подолати вето губернатора на свої рішення. Судді призначалися президентом США. У виборах президента США такі території участі не брали. З ростом чисельності населення і формуванням соціально-економічної інфраструктури організовані території добивалися прийняття їх до штатів. Іноді цей процес був тривалий. Так, неодноразові звернення до федерального конгресу з боку території Юта довго залишалися без відповіді, оскільки конгрес домагався попередньої відміни на цій території багатоженства.

Неорганізовані адміністративні території США, нині не існуючі, управлялися призначеною президентом США адміністрацією і не мали власних органів народного представництва (законодавчих зборів).

У французькому адміністративному праві серед юридичних осіб, підлеглих режиму публічного права, крім держави і державних установ існує поняття територіального колективу (ст. 72 Конституції Франції). Територіальні колективи у Франції – це регіони, які знаходяться між національним рівнем – державою і місцевими рівнями – департаментами і комунами. Територіальний колектив як різновид адміністративної території підпорядковується загальним принципам управління. Територіальні колективи у Франції поділяються на два види: по-перше, комуни, департаменти і регіони, що підпадають під дію норм загального права, і, по-друге, колективи Паризького регіону, Корсика, заморські департаменти і території – тобто ті, що мають особливий статус. Ознаками територіального колективу (а таке його визначення стало традиційним з кінця XVIII ст.) прийнято вважати його особливий статус, територіальну підвідомчість і загальне цільове призначення. Від Франції ідею територіальних колективів успадкував Алжир, національне право якого визначило комуну як первинний територіальний, політичний, адміністративний, економічний, соціальний і культурний колектив (ст. 1 Ордонансу № 67-24 від 18 січня 1967 р., що містить Комунальний кодекс). Крім того, тут введено поняття вілайят як публічного територіального колективу, наділеного правами юридичної особи та фінансової

автономії (ст. 1 Ордонансу № 69-38 від 23 травня 1969 р., що містить кодекс вілайят) [55, с. 89–123].

В Україні організація державного простору заснована на пріоритетності областей як специфічних регіональних утворень. Як підкреслюється в науковій літературі, проблема конституційно-правового статусу області в Україні полягає у забезпеченні співвідношення інтересів населення області з інтересами українського народу, повноважень обласного представницького органу із повноваженнями інших суб'єктів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади. Але при цьому слід усвідомлювати, що правосуб'єктність області реалізується владними структурами області і населенням області безпосередньо.

На сучасному етапі державотворення в Україні законодавець не визнає населення області самостійною територіальною громадою і його можна розглядати лише як сформоване державою об'єднання територіальних громад сіл, селищ та міст, яке проявляє себе як політико-правова цілісність через обласний референдум та вибори. Складність проблеми правосуб'єктності області полягає у тому, що її правовий статус регулюється юридичними нормами різних галузей права України. Як суб'єкт конституційно-правових відносин область через владні структури, населення може вступати у відносини, що пов'язані з утворенням нової області, ліквідацією чи реорганізацією існуючої. У межах області утворюються обласні представницькі органи, що представляють спільні інтереси, які враховуються при виробленні внутрішньої та зовнішньої політики держави [139, с. 11–12].

Отже, як бачимо, світова практика (зокрема й українська) адміністративно-правової організації державного простору базується на ідеї формування самоврядних установ там, де це необхідно з точки зору заселеності відповідних територій та їх здатності до самокерованості. Однак при цьому варто звернути увагу на те, що навіть з урахуванням того, що акцент зазвичай робиться саме на територіях, вони організовані здебільшого за урбаністичним принципом. У будь-

якому разі регіональні суб'єкти державного устрою концентруються довкола найбільш значимих центрів, якими виступати можуть винятково міста.

Певною мірою можна погодитися з критикою сучасної теорії держави в тій частині, що державний досвід є набагато різноманітнішим й цікавішим та у багатьох випадках не вкладається в унітарно-федеративну схему. В. В. Іванов стверджує, що таким прикладом є не тільки Іспанія або Італія як унітарні держави з ознаками федерації, але й Китай. Існування таких китайських міст-центрів як Сянган (Гонконг) і Аоминь (Макао), в минулому володінь Сполученого Королівства та Португалії, стали особливими адміністративними районами, де застосовується принцип «одна країна – дві системи».

З цього принципу випливає практично повна самостійність цих міст у всіх питаннях, що наближає їх за статусом до суб'єкта федерації, аніж автономії у складі унітарної держави. Територіальні утворення, що входять до складу федеративних держав, можуть не мати статусу їх суб'єктів. В Індії існує сім союзних територій, серед яких національна столична територія Делі та Пудучеррі відносяться до автономних утворень. Стверджується, що унітарно-федеративна схема є своєрідним «прокрустовим ложем» і введення окремої регіоналістичної форми державного устрою оздоровило б ситуацію, або частковим виходом стало б виділення централізованих та децентралізованих субформ унітарного та федеративного устрою [143, с. 299–310].

Але виникає цілком логічне питання: чи дійсно центри, які формуються в конкретних суспільствах, мають отримувати спеціальні правові статуси для того, щоб мати вплив на периферійні території, чи такий вплив існує навіть і без правового закріплення? Повертаючись до проблеми формування моделі децентралізації державної влади в Україні, слід підкреслити, що з позицій ідеї демократії усі територіальні громади є рівними у правах. Так само муніципальне право не бачить різниці між юридичним статусом сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних та міських голів тощо, оскільки у такий спосіб забезпечується принцип формальної рівності. Але юридичний аспект центр-периферійних відносин не повною мірою відображає реальний стан речей. Як

справедливо зазначає Д. В. Урманов, при центр-периферійному аналізі неможливо однаково оцінювати різні просторові точки. Акцент завжди робиться на крупних містах, які надають імпульси для розвитку периферійним територіям. Відповідно, і місцеве самоврядування опиняється заручником цієї соціальної закономірності: соціально-економічні, політичні та правові зв'язки, які виникли, сформувалися та розвиваються між населеними пунктами, породжують нерівність територій, коли, з одного боку, формується розвинений центр і депресивна периферія, які не можуть існувати окремо. Тому утворюються локальні простори, що поєднують і центр, і периферію – локальні анклави (анклави місцевих громад) [493, с. 129].

Як переконливо доводить дослідник, саме модель децентралізації, заснована на визнанні провідними «гравцями» не регіонів, а локальних анклавів, є найбільш успішною, оскільки вона неодноразово продемонструвала свою ефективність. Для прикладу наводиться досвід Канади: органи місцевого самоврядування в Канаді більшою мірою займаються економічним розвитком муніципальних утворень на основі політики самодопомоги. Напрями такої політики зводяться до підтримки та розвитку існуючих економічних (в тому числі промислових) видів діяльності, зміцненню та диверсифікації місцевої економіки, а не залученню зовнішніх інвестицій, за допомогою міжмуніципальних форм кооперації, стратегічного планування, консультацій бізнесу, акумуляції інформації на місцях та ін. Важливими особливостями виступають процеси економічного кооперування між міськими та сільськими населеними пунктами, що формують, тим самим, умови розвитку механізмів самодостатності територій [493, с. 129].

Варто підкреслити, що концепція центр-периферійних відносин є цілком застосовною і в контексті так званої парадигми регіоналізму. З політологічної точки зору регіоналізм розглядається з двох сторін. По-перше, як сукупність соціокультурних і політичних рухів, які виступають проти централістичних тенденцій у багатьох сферах життєдіяльності гетерогенного суспільства, по-друге, як відповідна система поглядів, близька за своєю метою до

сепаратизму [87, с. 98]. Не звертаючись до докладного вивчення сепаратизму як крайнього ступеня регіоналізму (хоча ця ідея може бути представлена й інакше: «менше етатизму – менше сепаратизму» [489, с. 58]), слід погодитися з тим, що регіоналізм, передовсім – це регіональна політика в державі з будь-якою формою державного устрою. «Регіоналізм і регіональна політика більше пов'язані з технологіями, змістом державної управлінської діяльності» [158, с. 57].

Отже, погоджуючись з думкою щодо співвідношення федералізму та регіоналізму, не можна в цьому контексті обійти увагою унітаризм. Унітаризм, як і федералізм, являють собою лише політико-правовий засіб фіксації *status quo*, в якому немає розв'язання основної проблеми – міжрегіональної асиметрії; є лише її позначення та декларування відомих політичних принципів, відповідно до яких вона буде вирішуватися.

Предметною сферою регіональної політики є правовий і соціальний розвиток регіонів. Федеративна і унітарна політика стосується владної організації держави: вона покликана забезпечувати просторове структурування держави та оптимізувати територіальне розосередження функцій державної влади. Основні цілі федеративної та унітарної політики – єдність та цілісність неоднорідної структури держави, що досягаються за допомогою використання особливих конституційно-правових засобів [158, с. 65]. При цьому виділення регіональної форми державного устрою лише призведе до того, що межа між федералізмом та унітаризмом буде остаточно стерта, тому що і в унітарній і в федеративній державах може бути присутньою (й присутня) регіональна політика.

Можна помітити, що розглянуті концепції регіоналізму і федералізму будуються на вузькому розумінні центр-периферійних відносин, коли під центром розуміється центральна державна влада, а все інше мислиться як периферія. Отже, федералізм і унітаризм у співвідношенні з регіоналізмом у такому розрізі – це моноцентрична (моністична) ідея, пов'язана з існуванням сильної державної влади в центрі, а при поглибленому використанні ідеї взаємовідносин центру і периферії, які впливають один на одного, можна дійти

висновку про наявність декількох центрів в державі, тобто існування поліцентричних держав.

Рівень проблематики співвідношення центру і периферії набуває більш локального сенсу, коли розмежовується місто та не-місто, при цьому місто розглядається як центр, а не-місто – як периферія. У зв'язку з цим цікавою видається думка про те, що периферія – це єдине суспільство, місто – його ціле; місто стосовно до суспільства несе функції сущого, периферія – функції буття. Якщо місту, як формі організації суспільства, притаманні цілісність, ієрархічна системність, сутність і внутрішня спрямованість правової активності, то характеристики периферії, як форми організації суспільства, прямо протилежні. І багато особливостей культури міських і сільських жителів є нічим іншим, як вираженням цих характеристик. Для проблеми центр-периферійних відносин важливу роль відіграє постулат «чим слабша розчленованість єдиного на частини, тим менший ступінь цілісності» [535]. Відповідно центр тим сильніший, чим сильніша периферія. Центр передбачає периферію, і навпаки.

Слід підкреслити, що місто виступає не тільки як територіальна одиниця з певним правовим статусом, а й як специфічний правовий простір з особливим характером відношення до права. У сучасній соціології місто розглядається як принципово новий тип організації суспільства, специфічна цілісність, яка виробляє нові смисли. Ця теза розшифровується через розгляд «граничного випадку» міста, міста *par excellence* – столицю імперії, яка початково створювалася як матеріалізація соціально-правового міфу і являла собою «згусток смислів, норм, правил та інтерпретацій» [536].

Як уявляється, формування державного простору сучасної держави неможливе без урахування урбаністичного змісту регіонального устрою того чи іншого суспільства. В Україні ця проблема є особливо нагальною з кількох підстав. Сьогодні в Україні, крім декількох положень Конституції України, базовим нормативним актом, що регулює правовий статус міст, залишається положення «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР», затверджене указом Президії Верховної Ради Української РСР

від 12 березня 1981 р. [395]. Це положення є, поза сумнівом, застарілим і таким, що суперечить Конституції України. Згідно з пунктом 13 статті 92 Конституції України територіальний устрій держави визначається виключно законами України, а інші пов'язані з цим питання віднесено до повноважень Верховної Ради України.

Із цією метою центр-периферійна система української держави має бути належно впорядкована. Існує низка законопроектів, що мають метою упорядкування існуючого територіального устрою України та регламентацію правового статусу населених пунктів нашої держави, зокрема і міст.

Автори проекту Закону «Про територіальний устрій України» від 14 квітня 2005 р. запропонували визначення міста з урахуванням різних аспектів його функціонування: «Місто – це поселення з компактною забудовою та чисельністю населення не менше ніж 10 тисяч жителів, яке має розвинуту соціальну, комунальну, транспортну інфраструктуру, жителі якого у більшості своїй зайняті у промисловості, торгівлі, управлінні, сфері послуг, сфері культури» [407].

Подібне визначення міста можна знайти і в одному із найновіших законопроектів «Про територіальний устрій України» № 4182 від 10 березня 2009 р. У цьому документі розкрито суть такої категорії як місто-район: це місто, яке є економічним і культурним центром, має розвинену промисловість, комунальне господарство, значний житловий фонд, з кількістю населення понад 50 тисяч, або місто з кількістю населення менше 50 тисяч, якщо воно має важливе промислове, культурне, історичне значення, або включено до курортних зон і на його території розташовані санаторії, лікувальні та оздоровчі заклади, туристичні бази, інші заклади відпочинку (частина 2 статті 12) [406].

Інститутом громадянського суспільства було запропоновано свій варіант проекту закону «Про територіальний устрій України», який було зареєстровано у Верховній Раді України 2012 року. У цьому документі місто – це статус, якого може набути поселення з компактною забудовою, на території якого розташовані промислові і переробні підприємства, комунальні господарства, житловий фонд, мережа соціально-культурних закладів і підприємств, яке має розвинуту

соціальну, комунальну і транспортну інфраструктуру та жителі якого у більшості своїй зайняті в управлінській, промисловій, торговельній, соціально-культурній сферах та сфері послуг [408].

Беручи до уваги те, що адміністративно-територіальний устрій країн світу не передбачає розподілу міст за їх статусом на міста обласного або районного значення, як це має місце в Україні, окремі вчені (наприклад, Я. П. Павлович-Сенета) обґрунтовують ліквідацію цих ланок і в системі територіального устрою нашої держави. Спираючись на прогнозування і планування перспективного розвитку соціально-економічних територіальних систем різних ієрархічних рівнів, виділення міст ізольовано від територій адміністративних районів, на яких вони розташовані (навіть у тих випадках, коли ці міста виконують одночасно роль центрів цих районів), є недоцільним. Місто є фокусом території, на якій воно розташоване, має з прилеглою територією тісні господарсько-матеріальні, трудові, соціальні та інші зв’язки. Але, маючи особливий статус в адміністративно-територіальному поділі, місто живе за власною стратегією та програмами розвитку. Штучне відокремлення міст від навколишніх територій, навіть за рахунок надання їм вищого статусу, є не зовсім виправданим з огляду на необхідність розробки спільних стратегій розвитку [312, с. 212]. Як уявляється, така думка є надзвичайно слушною та варта підтримки. Вважаємо, що формування сучасних уявлень про місце міст у системі територіального устрою є одним із найважливіших факторів формування міського права як особливого правового феномена в Україні.

Отже, унікальність міст у структурі державного простору, структурно представленого адміністративно-територіальним поділом, задає пріоритетний напрям розвитку цієї структури: рух від акумулювання ресурсів на областях та районах до їх зосередження в містах є не просто одним із можливих варіантів розвитку державного простору, а й адекватною відповіддю на виклики часу.

2.3. Моноцентричні та поліцентричні держави: урбаністичний вимір

Характеристика сучасного міського права з точки зору його формування та становлення у сучасній державі не може зводитися лише до виявлення місця міст у структурі державного простору, констатації їх важливого функціонального призначення в організації цього простору. Як уявляється, нині міста мають сприйматися як такі центри правового та державного розвитку, які безпосередньо впливають на ухвалення політичних, економічних, управлінсько-адміністративних рішень. У цьому контексті привабливою виглядає ідея зіставлення різних типів урбаністичної організації суспільства, що виражається в існуванні моноцентричних та поліцентричних держав.

У зв'язку з цим іще однією важливою складовою центр-периферійних відносин міста і держави виявляється взаємодія мегаполісу і держави. Загалом політика багатьох сучасних держав щодо урбанізованих територій (мегаполісів, міських агломерацій тощо) більшою мірою орієнтується не на контроль та підкорення їх єдиному символічному центру ухвалення рішень (хоча часто саме урядові квартали символічно розглядаються як центр будь-якої столиці), а на взаємовигідну співпрацю, коли місто надає державі свій простір та ресурси.

Прикладами такої моделі взаємодії можуть бути сучасні США та Японія. Нью-Йорк і Токіо – центри глобальної координації і контролю. Токіо пов'язаний відносинами з токійським урядом, регіоном Канто, японською унітарною державою та Східно-Азійським регіоном, що характеризується особливим розподілом праці та конфуціанською спадщиною. Місто Нью-Йорк пов'язаний зовсім з іншим політико-правовим і культурним рядом – штат Нью-Йорк, Північно-Східні Сполучені Штати, американська федералістська владна держава та Західно-Атлантичний регіон. Проте в токійській конфігурації держава відігравала більш активну роль, ніж в нью-йоркській. Масова деіндустріалізація і класова поляризація на основі приватного виробництва проявила себе в Нью-Йорку, а не в Токіо, де є сильними державні інституційні та політичні механізми контролю цього глобального центру [510, с. 43]. У цьому розрізі міста як центри

є осередком і національної правової системи, і регіональної, і специфіки їх місця розташування, але водночас ідуть своїм власним шляхом.

Дослідження міста не тільки дозволяють дати адекватний опис багатьом сучасним державно-правовим процесам і явищам, концентрують увагу на найрізноманітнішому, гетерогенному середовищі, де співіснують різні етнічні, релігійні, статусні, субкультурні групи, але й дають описати процеси і явища, характерні для сучасного суспільства загалом. Це підкреслює актуальність питань, пов'язаних з поняттям правового простору, правового виміру існування міста як особливого центру.

За допомогою права відбувається оформлення пріоритету міста як центру над периферією, у зв'язку з чим можна говорити про міста світового масштабу (світові центри), державного (республіканського) значення, міста обласного значення, відкриті (типові) і закриті (нетипові) міста, вільні міста (так звані «порто-франко») тощо. Правова типізація міст – це свідчення особливого їх значення для відносин центру і периферії в сучасній державі. Крім того, міське право дає уявлення про місто як про самостійну правову структуру, коли місто як цілісність володіє можливістю вступу у відносини, зокрема правові, з іншими містами, соціальними спільнотами, взаємодіючи з периферією.

Отже, центр-периферійні відносини можуть розглядатися як компонент міського правового простору на різних рівнях його існування (починаючи від рівня центру-мегаполісу світового масштабу і закінчуючи центром-містом периферійного значення) і як методологічне підґрунтя дослідження взаємовідносин міста та держави, що неминуче веде до виявлення проблемних питань у теорії форми державного устрою.

Визначення форми державного устрою як внутрішньої територіальної організації влади, у зв'язку зі складністю чіткого віднесення кожної держави виключно до унітарної або федеративної, призводить до багатошарового розгалуження форми державного устрою на підвиди (централізовані і децентралізовані унітарні держави; територіальні, національні і змішані федерації; симетричні і асиметричні федерації; квазіфедерації – які

наближаються до унітарної форми державного устрою, федерації *de facto* – регіональні держави тощо [297, с. 377–379]) та потребує уточнення.

У зв'язку з використанням іншої підстави – центр-периферійного співвідношення міст як центрів і держави, теоретичний концепт форми державного устрою може бути доповнений поняттями моноцентричної і поліцентричної форми устрою держави. Отже, форма державного устрою може визначатися як порядок владних (центр-периферійних) взаємовідносин між державою та її містами-центрами.

Застосовуючи теорію центр-периферійних відносин до проблематики типології сучасних держав, необхідно підкреслити важливість методологічної коректності використання методу типології, оскільки поділ держав на моноцентричні та поліцентричні часто викликає асоціації з іншими варіантами типології.

Типологія зазвичай відноситься до найбільш уживаних та поширених загальнонаукових методів. Так, «Нова філософська енциклопедія» пропонує під типологією розуміти «метод наукового пізнання, в основі якого лежить поділ систем об'єктів та їх групування за допомогою типу, тобто узагальненої, ідеалізованої моделі. Типологія використовується з метою порівняльного дослідження суттєвих ознак, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів, як співіснуючих, так і розділених у часі» [277, с. 70]. До поняття «типологія» є близьким поняття «класифікація». Однак вони є різними як за обсягом, так і за своїм методологічним призначенням.

Типологія у своїй теоретично розгалуженій та розвиненій формі прагне відобразити побудову, структуру досліджуваної системи, виявити її глибинні закономірності, що дозволяє їй передбачити існування поки що невідомих або неіснуючих об'єктів. Яскравим прикладом такої розвиненої типології є періодична таблиця хімічних елементів, яка дозволила передбачити існування та навіть описати властивості ще не відкритих елементів. На противагу типології, класифікація постає таким методом пізнання, метою якого є розгляд предмета у вигляді множинності його елементів, кожен з яких, своєю чергою, може бути

розглянутий як множинність елементів. З точки зору логіки класифікація – це послідовний поділ об'єму поняття, на кожному з рівнів якого має використовуватися один критерій поділу [518, с. 192–193]. Так, класифікацією є опис системи існуючих біологічних видів. Така класифікація може прагнути, але ніколи не стане типологією, адже неможливо в межах класифікації створити логічні умови для опису невідомих елементів системи (хоча такі спроби неодноразово мали місце в історії біології).

Для юриспруденції методи класифікації та типології відіграють особливу роль. Власне, часто саме ці методи дозволяють отримати якісно нове знання про правову реальність. Будь-яка класифікація та типологія передбачає виявлення у змісті поняття суперечності, плюралізму, несхожості. Саме тому початковим етапом типології має бути визначення поняття.

Поняття моноцентричної держави очевидно формується навколо феномена одного домінуючого центру, який визначає ієрархічну будову всіх інших міст-центрів нижчого рівня. *Моноцентрична держава – це такий тип держави, формування і розвиток економічної, політичної, правової тощо сфер якої визначається домінуванням одного центрального міста, яке, як правило, є столицею держави.* Тому властивостями моноцентричної держави є:

відносно високий рівень концентрації управлінських та людських ресурсів в одному місті-центрі, міграція населення до цього міста з подальшою його асиміляцією, незалежно від нормативно закріпленого рівня централізації державної влади;

наявність відносно стійкої ієрархії міст-центрів, яка визначається динамікою політико-правових процесів у регіонах держави, внаслідок чого формуються «депресивні» зони із низьким економічним потенціалом та зони розвитку;

як правило, правова система моноцентричних держав орієнтована на нормативно-правове закріплення правового статусу лише центрального міста;

моноцентричні міста часто мають унітарну форму організації території.

Поліцентрична держава – це такий тип держави, в якому розвиток політико-правової та економічної сфер формується внаслідок конкуренції двох або більше міст-центрів, одне з яких, як правило, є містом-столицею.

Властивості поліцентричної держави визначаються сукупністю факторів, які стосуються кожного конкретного випадку, оскільки часто поліцентричні держави формуються за різними сценаріями. Але на деякі загальні закономірності можна звернути увагу:

виникнення конкурентних відносин між містами у виробництві та концентрації ресурсів часто пов’язане з історичними циклами переходу першості від одного міста до іншого (наприклад, Росія, Казахстан, Бразилія, де відбувалося перенесення столиці з одного міста до іншого, внаслідок чого «старі» столиці зберегли свій статус центру, а «нові» знову його набували), або внаслідок об’єднання в межах однієї держави декількох політично організованих територій, кожна з яких мала свої власні міста-центри (більшість сучасних федерацій, наприклад, США, Канада, Німеччина);

управлінські та політико-правові відносини у поліцентричних державах засновані на принципі альтернативних територіальних ієрархій, коли формується декілька потужних просторових зон, кожна з яких має власне місто-центр (класичним прикладом тут виступають США);

як правило, поліцентричні держави мають значну територію, яка дозволяє містам утворювати відносно автономні одна від одної агломерації;

поліцентричні держави є, здебільшого, регіональними або федеративними.

Відповідно, моноцентрична держава – форма державного устрою, де існує один яскраво виражений місто-центр, з можливою ієрархією міст-центрів нижчого значення (Франція, Україна, Сінгапур тощо); а поліцентрична держава – форма державного устрою, де існує два та більше міст-центрів, рівних за своїм значенням (Іспанія, Італія, Німеччина тощо).

Як можна переконатися, типологія сучасної держави з використанням бінарного параметру «моноцентричність-поліцентричність» тісно пов’язана з проблематикою територіального устрою та його політико-правовим

закріпленням у конституційному праві. Тому дивує той факт, що раніше роль міст в організації структурування державного простору фактично ігнорувалася.

Дійсно, формування більшості унітарних держав історично супроводжувалося спочатку централізацією, а потім поступовою децентралізацією, викликаною економічними, політичними, етнокультурними або іншими чинниками. Фактично, більшість унітарних держав сформувалися як такі, що мають один сильний центр, представлений, як правило, містом-столицею, а всі інші міста мають статус регіональних центрів, доволі суттєво підпорядкованих центру загальнодержавному. Такі центри виконують роль консолідатора ресурсів (як фінансових, так і людських), відіграючи велике символічне значення. Однак варто підкреслити, що це не означає, що унітарна держава автоматично є державою моноцентричного типу. Ці категорії державознавства є близькими, але нетотожними, оскільки їх зміст пов'язаний з різними підставами для типології.

Поділ держав на моноцентричні та поліцентричні, централізовані та децентралізовані, з використанням ідеології центр-периферійної методології, має перспективу також при обґрунтуванні відносин між міською правовою системою та національною правовою системою. Як уже зазначалося у попередніх підрозділах, міський правовий простір, виступаючи субстратом міської правової системи, формує підстави для певної автономізації міст у правовому сенсі. Інакше кажучи, національна правова система та міська правова система не співвідносяться як ціле та частина. Їх співвідношення – це проблема взаємодії центрів між собою. Міські правові системи, стаючи впливовішими з точки зору реалізації їх права на власні моделі ціннісно-нормативного регулювання, не створюють конкуренцію національній правовій системі, не стають на заваді реалізації положень загальнодержавного законодавства, а дозволяють доповнити його, удосконалити його дію з точки зору центрації та диференціації правової свідомості, правової культури та правового менталітету городян.

Часто поліцентричність держав розглядається як дещо невигідне для держави, щось, що має бути викоренено для побудови єдиної ефективної централізованої системи управління [69]. Така ідея позиціонується як альтернатива диференціації: один сильний центр – одна сильна держава; багато слабких центрів – слабка держава [539]. Вважаємо, що така позиція є не лише нереалістичною, але й шкідливою для державного розвитку. По-перше, формування єдиного центру часто зводиться до придушення інших центрів (наприклад, в Російській Федерації скасовано прямі вибори міських голів [279]). По-друге, як зазначають фахівці у сфері теорії систем, центровані системи не є надійними, оскільки руйнація центру веде до руйнації всієї системи [519, с. 52]. Інакше кажучи, моноцентризм для сучасної держави не може розглядатися як найбільш ефективна, а тим паче – єдино можлива модель організації центр-периферійних відносин.

Щодо ідеї централізованих та децентралізованих субформ унітарної та федеративної форми державного устрою, то, тільки підтверджуючи сумніви її автора, В. В. Іванова, слід звернути увагу на інший варіант типології форм державного устрою, заснований на методології співвідношення центру і периферії. Існування в різних державах одного або декількох центрів уже підтверджується вищеописаною ідеєю – «централізовані і децентралізовані субформи», однак, ця ідея обмежується типом організації адміністративно-територіального устрою і ступенем самостійності щодо центральної влади. Застосування ж до класифікації форм державного устрою центр-периферійних відносин у державі наштовхує на думку про існування в різних державах одного або декількох центрів, які зосереджені в містах не стільки в сенсі їх адміністративно-територіальної чи політичної значущості, скільки в сенсі реальної концентрації влади та різноманітних ресурсів у правовому і державному просторі.

Знаковим в цьому сенсі є те, що в багатьох державах такі центри як міста-столиці виділені в окремі територіальні утворення (Аргентина, Бразилія, Мексика, Нігерія, США, Малайзія). А в деяких державах є кілька таких центрів,

виділених за різними підставами: політичними, економічними, географічними, культурними тощо. Наприклад, в Малайзії такими центрами є стара і нова столиці Куала-Лумпур і Путаджайя, а також офшорний фінансовий центр Лабуан, в Бразилії також стара і нова столиці-центри – Ріо-де-Жанейро і Бразиліа, в США – Вашингтон і Нью-Йорк, в Росії – Москва і Санкт-Петербург, в Казахстані – Астана і Алма-Ата тощо.

На іншому рівні центр-периферійного співвідношення міст у державі знаходиться комунікативна пара «центр-регіони», де і в моноцентричній державі на регіональному рівні можуть бути присутні сильні центри регіонів. Україна як моноцентрична держава з сильним центром (місто Київ) характеризується багаторівневим втіленням взаємодії центру і периферії. В. М. Лісовський, досліджуючи центр-периферійні відносини в територіально-політичній системі держави з позицій просторової ідентифікації, в Україні виділяє три впливові «регіональні групи (клани)»: київську, дніпропетровську та донецьку, а також регіони другого ряду: одеський, харківський і кримський. На його думку, статус цих регіонів утвердився, спираючись на регіональні фінансові та промислові ресурси, що посилило лобіювання інтересів підприємницьких груп регіонів та представництво їх у владі. Рівнем нижче знаходяться регіони, центровані навколо міст з більш низьким інвестиційним потенціалом, що демонструють зростання промисловості й сільського господарства (Вінниця, Івано-Франківськ, Тернопіль, Чернівці тощо) і такі, які більшою мірою не можуть обійтися без допомоги центру (Суми, Херсон, Житомир, Чернігів, Кіровоград) [206, с. 12–15].

Розгляд проблематики організації та функціонування моноцентричних та поліцентричних держав породжує іншу цікаву проблему: наскільки можливим та перспективним є нормативно-правове оформлення (чи, можливо, навіть фіксація) міст саме як центрів. Як уявляється, ця проблематика знаходиться у широкій площині загального всеохоплюючого політичного, правового, економічного дискурсу, оскільки, з одного боку, закріплення моноцентричної або поліцентричної форми територіальної організації сприятиме інституціоналізації міст як центрів, а, з іншого, таке закріплення може

зафіксувати центр-периферійні відносини, законсервувати їх у рамках однієї законодавчо визначеної моделі, що позбавить ці відносини динаміки.

Як видається, моноцентричність чи поліцентричність державного устрою має визначатися не в площині нормативно-правового закріплення, а шляхом функціонування реальних каналів зв'язку між центрами в їх ієрархії. За таких умов і первинні, і вторинні центри матимуть достатньо ресурсів для власного розвитку та зможуть виконувати саме ті функції в цій ієрархії, які на них покладені. Україна як держава моноцентричного типу внаслідок реалізації концепції децентралізації державної влади може набути статусу поліцентричної з усіма її недоліками та перевагами, які прямо визначатимуть її правовий, політичний та економічний поступ, а також інституціоналізацію міської правової системи.

2.4. Інституціоналізація та правове оформлення периферії в Україні

Використання методології центр-периферійних відносин при аналізі ролі міст у формуванні державного простору, зокрема в Україні, потребує звернення не лише до проблем правового оформлення міст в аспекті їх інституціоналізації як центрів правового та державного розвитку, але й становлення сучасного образу периферії, яка також відіграє свою роль у змістовному наповненні правового та державного простору.

Тут справедливими виглядають зауваження спеціалістів у царині суспільної географії – наукової дисципліни, що часто розглядається як один із структурних елементів урбаністики. Вони підкреслюють, що незважаючи на наявність регіонів різних форм, типів, видів, масштабів, їх центр-периферійна будова в багатьох випадках відзначається спільними рисами, ознаками, проблемами. У суспільній географії основним об'єктом дослідження зазвичай є центр і центральність (місця, події, явища, процеси тощо). Хоча традиційно (і, мабуть, вірно) вважається, що більший вплив на суспільний розвиток мають центри,

водночас периферійних регіонів за площею, кількістю більше і вони різноманітніші за своїми типами, видами, геопросторовими масштабами. Відповідно, периферія як складний і неоднозначний об'єкт дослідження потребує окремої уваги. Недостатня теоретико-методологічна розробленість цього питання у вітчизняній суспільній географії ставить окреме завдання дослідження – проведення систематики периферій та периферійності [320, с. 141]. При цьому часто можна зустріти підхід, відповідно до якого периферія у суспільному значенні – це частина суспільного простору, в межах якої швидкість суспільних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя, до яких відносяться, передусім, великі та середні міста [121, с. 85].

Варто при цьому враховувати ту обставину, що, на думку І. О. Пилипенка, генетично слід розрізняти такі центр-периферійні відносини: базові (природні, геопросторові – результат топологічної і, як наслідок, метричної неоднорідності і самоорганізації геопростору) та похідні (штучні, управлінські – результат суспільно свідомого надання центральних або периферійних функцій місцям з певними топологічними та метричними характеристиками) [319, с. 47]. Таке розмежування є надзвичайно важливим і для нашого дослідження, оскільки воно дозволяє продемонструвати, як наділення тим або іншим смислом різних міст сприяє їх становленню як центрів, або ж, навпаки – втрати ними центральної ролі в загальнодержавному, регіональному чи локальному масштабі. Дійсно, в соціальній організації простору центри часто виділяються саме внаслідок символічної функції розташованих в них об'єктів, а не внаслідок суто геометричної центрованості зон (наприклад, у більшості українських міст таку символічну функцію часто виконують будівлі районних чи обласних рад, які розташовані, як правило, на одній з центральних вулиць).

Як уявляється, зміст більшості проблем, пов'язаних з правовою інституціоналізацією периферії в Україні, має два основних виміри. По-перше, слід усвідомлювати, що взаємозалежність центру та периферії виражається на багатьох рівнях: глобальному (коли йдеться про багатополярну світобудову з

багатьма центрами впливу на геополітичну ситуацію у світі в цілому), локальному або регіональному (наприклад, центр Європи в географічному та символічному сенсі – це різні речі: географічно він в Україні, хоча символічно Україна знаходиться на периферії Європи), державному, локальному (центр-периферійна організація області чи меншого регіону) та внутрішньоміському (центральні та периферійні зони міста). Логічним тут є припущення, що правова інституціоналізація периферії за такої градації можлива лише в контексті розгортання локального рівня центр-периферійних відносин, коли міста-центри відповідно оформлюються та структурують довкола себе периферійну зону.

По-друге, периферія, виходячи з окресленої нами методології, завжди є вторинною структурою, залежною від центру. А тому закономірно, що правове оформлення її статусу відбувається повільніше порівняно з правовою інституціоналізацією міст. Це часто виражається в доволі суттєвих проблемах периферійних зон у державі, які стають усе менш привабливими для їх мешканців, що веде до їх демографічного, економічного та культурного виснаження.

Зокрема, як підкреслює Н. М. Крестовська, відсутність правового статусу і взагалі правового відображення проблем розвитку сільських просторів веде до суттєвого ускладнення процесів урбанізації [187]. На цьому акцентує також І. В. Міщенко. На думку дослідниці, врахування «полюсів росту» в рамках кожного окремого анклаву не дозволяє забувати про периферію, оскільки якщо вона буде неефективною, то центр швидко втрачає свої властивості. Залежний статус сільських територій визначається, передусім, неможливістю успішного розвитку села без ефективної урбанізації, як би не парадоксально це не звучало [255, с. 100–101]. Для сільських територій практично недоступними є фактори випереджаючого розвитку, на чому часто наголошують у різноманітних програмах розвитку сільських територій в Україні, а тому розвиток села залежить від розвитку міст. Таке становище, як уявляється, має отримати своє адекватне відображення на рівні реформи децентралізації державної влади.

Дійсно, як показує аналіз українського законодавства з питань розвитку периферійних зон (в українському контексті це здебільшого сільські території), їх правова інституціоналізація загалом не відповідає образу України як держави, орієнтованої на аграрну модель організації економіки. Це, своєю чергою, суттєво впливає на становлення правового регулювання статусу міст.

Сучасне українське законодавство з питань статусу та розвитку периферії засноване на актах програмного регулювання. Так, серед них визначальним актом є Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [360], основні положення якої спрямовані на «забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності». Основне спрямування програми – економічне (зокрема, вона визначає необхідні заходи для становлення аграрного ринку та фінансування аграрного сектору економіки), хоча вона і містить низку заходів соціального характеру. Утім, як видається, виконання цієї програми навряд чи можна назвати задовільним, особливо з урахуванням того факту, що заявлені очікувані результати надзвичайно далекі від реального становища українського села, яке усе більшою мірою стає «депресивною» периферією.

У 2010 року була прийнята Концепція альтернативної програми – Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року [405], яка була скасована через шість місяців після її схвалення. У Концепції зазначалося, що визначення стратегії сталого розвитку сільських територій на основі оптимізації їх соціальної і виробничої інфраструктури, підвищення рівня зайнятості сільського населення, зменшення трудової міграції, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, нарощування його обсягів, покращення якості і безпеки сільськогосподарської продукції, охорони довкілля та відтворення природних ресурсів є оптимальним варіантом розвитку сільських територій та зупинення їх деградації. Однак складно оцінити, наскільки перспективним є такий підхід з урахуванням того,

що зараз в Україні немає жодного нормативно-правового акта, який би регламентував статус сільських територій.

Єдиним актом, що встановлює засади розвитку периферійних зон, є Указ Президента «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» [392], який, утім, радше є джерелом «м'якого» права, оскільки його нормативна сила є значно зниженою за рахунок використання в ньому слів «враховувати», «орієнтуватися» тощо. Інакше кажучи, цей Указ містить рекомендаційні норми. Більшість із них має чітку соціальну спрямованість та охоплює такі проблеми як розвиток соціальної інфраструктури села, розвиток сфери соціальних послуг у селі тощо. Знову-таки доволі складно констатувати перспективність чи дієвість цього документа, особливо через 15 років після його ухвалення. Це іще раз підкреслює ту тезу, що урбанізаційні процеси в Україні не можуть ефективно розвиватися без належної нормативно-правової підтримки периферійних територій. Засобів програмного регулювання тут явно недостатньо. Норми «м'якого» права містяться не лише в актах Уряду та Президента України, а й в актах парламенту. Зокрема, можна назвати Постанову Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі» [399].

За відсутності належних нормативно-правових механізмів забезпечення розвитку периферійних територій має місце і криза інституційних утворень, функціональне призначення яких стосується проблем рівномірного сталого розвитку не лише центрів, але й тих просторів, які їм підконтрольні. В Україні організаційне забезпечення правового та економічного розвитку периферійних територій представлене кількома консультаційними радами із доволі нечіткими повноваженнями. Так, 23 травня 2009 р. була створена, та вже 25 листопада 2009 р. ліквідована Рада сільських та селищних голів при Кабінеті Міністрів України [411]– консультативний орган, рішення та висновки якого мали рекомендаційний характер. Метою Ради було сприяння формуванню ефективного механізму взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на засадах партнерства і відкритості та вироблення

взаємоузгоджених позицій; розроблення та подання органам виконавчої влади пропозицій щодо необхідності перегляду нормативно-правових актів з питань удосконалення місцевого самоврядування з метою створення сприятливих умов для його розвитку та удосконалення системи захисту прав сільських і селищних територіальних громад; участь у проведенні оцінки ефективності виконання нормативно-правових актів з питань регіональної політики та місцевого самоврядування і підготовка відповідних рекомендацій; підготовка пропозицій щодо низки питань розвитку сільських територій тощо.

Схожі повноваження має нині діюча Міжвідомча координаційна рада з питань розвитку сільських територій, утворена Постановою Кабінету Міністрів України 27 грудня 2008 р. [409] з метою забезпечення координації реалізації згаданої вище Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. Вона реалізує такі завдання: проводить аналіз виконання завдань і заходів програми та за його результатами вносить в установленому порядку Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо досягнення мети Програми; вживає заходів у межах своїх повноважень до організації виконання міністерствами, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади та науковими установами завдань і заходів програми; сприяє Мінагрополітики у здійсненні контролю за виконанням завдань і заходів Програми; бере у межах своїх повноважень участь у розробленні проектів державних цільових та галузевих програм з питань розвитку сільських територій; розглядає проекти законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань розвитку сільських територій та готує свої висновки; розглядає пропозиції центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та наукових установ, аналізує результати їх діяльності, пов’язаної з виконанням завдань і заходів Програми, та подає Кабінетові Міністрів України відповідну інформацію.

Як уявляється, головна проблема організаційного забезпечення розвитку периферійних територій в Україні полягає в їх «одержавлені». Тут переконливими виглядають думки тих науковців, які стверджують, що розвиток

сільських територій має бути прерогативою органів місцевого самоврядування, а держава має лише здійснювати стратегічну координацію, поєднану з поступовим юридичним оформленням урбанізації [78, с. 279].

У контексті проблематики правової інституціоналізації периферії варта уваги думка О. І. Павлова про те, що в українських реаліях є сенс виділяти окремий різновид міст, які він пропонує називати аграрними містами. «Аграрні міста» в інтерпретації автора віднесені законодавцем до категорії малих міст – населених пунктів з чисельністю населення до 50 тис. осіб. Серед 350 малих міст найбільшу частку (понад 45%) становлять такі, що мають населення від 10 тис. до 20 тис. осіб, майже 19% мають від 5 до 10 тис. осіб [361]. Звісно, що не усі з цих міст за своєю типологією належать до аграрно-індустріальних чи аграрних, але більшість із них є опорними пунктами сільської системи розселення й адміністративними центрами і центрами обслуговування сільського населення. Нині завдання полягає у тому, щоб, по-перше, відновити функціональність «аграрних міст», по-друге, перетворити їх на полюси відродження та сталого розвитку сільських територій [310, с. 114].

На думку О. І. Павлова, відновити економічний та соціальний потенціал «аграрних міст» можна шляхом встановлення ринкової ціни на земельні ресурси, створення земельного банку та надання районним радам права викупу земельних ділянок з передачею останніх в оренду з метою одержання прибутку і його використання для розвитку виробництва насамперед в «аграрних містах» [310, с. 115].

Як бачимо, правові та організаційні проблеми оформлення статусу периферії в Україні є ще гострішими, ніж інституціоналізація урбанізованих територій. Але нерозривний зв’язок, який завжди існує між центром та периферією, має сприяти тому, щоб розвиток міст впливав на вирішення соціально-економічних проблем периферії не просто шляхом агресивної урбанізації, пов’язаної з демографічним виснаженням села, а шляхом стимулювання формування внутрішньої периферійної інфраструктури.

Адекватне юридичне відображення центр-периферійної моделі, коли провідна роль відводиться містам, а не цілим регіонам, є, на нашу думку, запорукою успішної децентралізації державної влади в Україні. Це, по-перше, підтверджується світовим досвідом децентралізаційних процесів, по-друге, дозволяє вирішити проблему розподілу управління шляхом ідеології самопомочі. Міста виступають як урбанізаційні центри в межах державного простору, концентруючи правові ідеї та норми. Кожне місто – це своєрідний центр (політичний, правовий, культурний, економічний) того чи іншого регіону. Успішний розвиток регіонів неможливий без успішного розвитку міст-центрів, що підтверджує як світова практика, так і український досвід. Тому ідеологія децентралізації державної влади в Україні має бути заснована не лише на ідеях регіоналістики, але й на ідеях урбаністики.

Висновки до другого розділу

1. Одна з важливих характеристик сучасного міста полягає у тому, що воно виступає центром концентрації ресурсів, інформаційних потоків, людей та культурних кодів. Це зумовлює ту обставину, що міста впливають на організацію не тільки правового, але й державного простору, тобто вони залучені до структурації держави, впливають на функціонування її механізму тощо. Державний простір, будучи неоднорідним, формується шляхом розподілу ресурсів та повноважень за центр-периферійним принципом. Застосування теорії центр-периферійних відносин до проблеми децентралізації держави, коли під центрами розуміють урбанізовані території, а під периферією – їх прилеглі території, передбачає сприйняття державного простору як специфічної комунікативної мережі, яка пов’язана з управлінням, рухом коштів та формуванням політичної волі. Центр-периферійна методологія виявляє свою ефективність при побудові програми децентралізації державної влади. Перенесення акцентів з регіонів на анклави, які з соціально-економічної точки зору є реальними носіями центр-

периферійних відносин, є тим шляхом, який дозволить значно посилити статус міста в українському праві та в державному просторі, сформувати таку матрицю взаємин між державою та локальними територіями, яка надасть можливість вибудувати взаємовигідні умови фінансового, політичного та юридичного характеру. Саме українські міста сьогодні мають бути визнані рушіями децентралізації, адже без належного правового супроводу урбанізаційних процесів децентралізація української держави виявиться нездійсненним проектом.

2. Місто виступає не тільки як територіальна одиниця з певним правовим статусом, але й як специфічний правовий простір з особливим характером відношення до права. Унікальність міст у структурі державного простору, представленого адміністративно-територіальним поділом, задає пріоритетний напрям розвитку цієї структури: рух від акумулювання ресурсів на областях та районах до їх накопичення в містах є не просто одним із можливих варіантів розвитку державного простору, а й адекватною відповіддю на виклики часу. У структурі державного простору міста виконують одразу кілька функцій: по-перше, вони є управлінськими вузлами, через які проходять усі зв’язки з територіями держави; по-друге, у містах концентрується значна кількість стратегічних ресурсів, що зумовлює їх значимість з точки зору управління господарством; по-третє, за допомогою міст забезпечується баланс між центральними та периферійними зонами державного простору.

3. Від впливу потужних міст-центрів на організацію держави залежить її внутрішня організація. На цій основі доцільним є виділення моноцентричних та поліцентричних держав. Моноцентрична держава – це такий тип держави, формування і розвиток економічної, політичної, правової тощо сфер якої визначається домінуванням одного центрального міста, яке, як правило, є столицею держави. Властивостями моноцентричної держави є: відносно високий рівень концентрації управлінських та людських ресурсів в одному місті-центрі, міграція населення до цього міста з подальшою його асиміляцією, незалежно від нормативно закріпленого рівня централізації державної влади; наявність відносно стійкої ієрархії міст-центрів, яка визначається динамікою політико-

правових процесів у регіонах держави, внаслідок чого формуються «депресивні» зони із низьким економічним потенціалом та зони розвитку; як правило, правова система моноцентричних держав орієнтована на нормативно-правове закріплення правового статусу лише центрального міста; моноцентричні міста часто мають унітарну форму організації території.

Поліцентрична держава – це такий тип держави, в якому розвиток політико-правової та економічної сфер формується у результаті конкуренції двох або більше міст-центрів, одне з яких, як правило, є містом-столицею. Властивостями поліцентричної держави є: виникнення конкурентних відносин між містами у виробництві та концентрації ресурсів часто пов'язане з історичними циклами переходу першості від одного міста до іншого або з об'єднанням у межах однієї держави декількох політично організованих територій, кожна з яких мала свої власні міста-центри; управлінські та політико-правові відносини у поліцентричних державах засновані на принципі альтернативних територіальних ієрархій, коли формується декілька потужних просторових зон, кожна з яких має власне місто-центр; як правило, поліцентричні держави мають значну територію, яка дозволяє містам утворювати відносно автономні одна від одної агломерації; поліцентричні держави є, здебільшого, регіональними або федеративними.

4. Розвиток центральних зон у державі веде до відповідної інституціоналізації периферійних зон. Для України нормативно-правове та організаційне забезпечення функціонування периферії є однією з основних проблем, що стосуються оформлення державного простору. За відсутності належних нормативно-правових механізмів забезпечення розвитку периферійних територій має місце і криза інституційних утворень, функціональне призначення яких стосується проблем рівномірного сталого розвитку не лише центрів, але й тих просторів, які їм підконтрольні. Проблема правової інституціоналізації периферії в Україні може бути розв'язана шляхом роздержавлення основних стратегічних важелів розвитку села та створення вільного та прозорого ринку земельних ресурсів, що надасть змогу зменшити економічну нерівність між центрами та периферією, яка склалася зараз у нашому суспільстві.

РОЗДІЛ 3.
МІСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ МІСЬКОГО ПРАВА

3.1. Системний підхід в утвердженні категоріального статусу міської правової системи

Міське право постає складним феноменом, що має велику кількість граней, інтерпретацій та іпостасей. Одна з таких іпостасей – урбаністична правова система, яка розглядається як прояв правового образу міста, його логічне продовження. Двоякість урбаністичної правової системи як міської правової системи та правової системи міста потребує застосування теорії правової системи при виявленні закономірностей розвитку міського права як інституціоналізованої форми правового буття.

Для сучасної загальнотеоретичної юриспруденції питання про поняття правової системи, її внутрішню будову, зміст, співвідношення із поняттям права, про її межі, форму тощо стають усе більшою мірою актуальними. Це зумовлено, з одного боку, стрімкішим розвитком порівняльного правознавства, яке створює попит на відповідні загальнотеоретичні розробки. З іншого боку, формування сучасної парадигми юриспруденції як ніколи визначається ідеями цілісного сприйняття соціальної реальності, що отримує своє вираження в уявленнях про взаємодію різних її складових. Як підкреслюється спеціалістами у сфері методології науки, якщо для класичної та некласичної науки керівною була ідея диференціації наукового знання, то для постнекласичної – його інтеграції [301, с. 42].

На ці обставини звертає увагу також Дж. Раз. На його думку, теорія правової системи безпосередньо має справу з чотирма основними проблемами:

(1) проблема існування: що саме дозволяє нам стверджувати про існування чи не існування правової системи? Чому ми говоримо, що французька правова система існує у Франції, але не в Бельгії?

(2) проблема ідентичності: яким є критерій, що визначає, до якої правової системи належить конкретний закон?

(3) проблема структури: чи можна говорити про існування єдиних структурних закономірностей для усіх правових систем, чи кожна з них має свою унікальну будову?

(4) проблема змісту: чи існують типи законів, які в тій чи іншій формі виникають у будь-якій правовій системі? Чи є якісь такі змістовні елементи, які існують в усіх правових системах? [568, p. 1–2].

Аналізуючи ці чотири фундаментальні проблеми, американський філософ права справедливо докоряє юриспруденції загалом: юристи чомусь вважають, що визначивши поняття права, вони автоматично вирішують і проблему існування правової системи, хоча насправді це далеко не так [568, p. 3]. Дійсно, незважаючи на значні успіхи, досягнуті за більше ніж 30 років після виходу знакової монографії цього науковця, не можна однозначно стверджувати, що загальнотеоретична проблематика правової системи знайшла своє остаточне, чи, принаймні, більш-менш конвенціональне вирішення. З’явилися нові типи правових систем (наприклад, інтеграційні), усе частіше досліджуються проблеми міжнародно-правової системи. Їх якісна відмінність від «традиційних» національних правових систем не дозволяє остаточно порівнювати їх та здійснювати їх структурно-функціональний аналіз, виходячи із запропонованих Дж. Разом проблем, адже ці типи правових систем мають різні цілі, різні засоби їх досягнення та різні механізми забезпечення потреб суб’єктів. До таких «нетрадиційних» правових систем можна упевнено віднести також міську правову систему, оскільки її доволі складно розглядати, спираючись на усталені уявлення про правову систему як явище, що формується на національному (державному рівні). Тут варто навіть прислухатися до думок, які ще кілька десятків років тому вважалися доволі радикальними: якщо можна констатувати поступову історичну «смерть» концепції «держави-нації» з переходом до «держави-корпорації» [501], то й національна правова система усе більшою мірою стає підвладною процесам ерозії, а тому до сучасних механізмів правового

впливу має застосовуватися плюралістичний підхід, заснований на виході права за межі державних структур [525, с. 93].

Слід зазначити, що теорія правової системи сьогодні бурхливо розвивається, що, безумовно, пов'язано зі стрімким зростанням популярності юридичної компаративістики. Водночас у літературі звертають увагу на недоцільність переведення теорії правової системи винятково в площину порівняльного правознавства, оскільки це не відповідає статусу цієї сфери знань [171]. Однак, як не парадоксально це виглядає, при розкритті змісту категорії «правова система» практично не використовується системна методологія, що призводить до суттєвих проблем як усередині теорії правової системи, так і в загальнотеоретичній юриспруденції загалом.

Слід також зазначити, що правова система часто розглядається як певна альтернатива поняттю «право», хоча це не зовсім коректний підхід. Більш доцільно говорити про те, що правова система є одним з аспектів правового буття поряд із іншими аспектами, такими як правове життя, правова реальність, правова культура. Тут цілком слушною є думка О. В. Малька, що термін «правове життя» містить у собі весь комплекс юридичних явищ – як позитивних, так і негативних. І якщо до перших, на його думку, слід віднести право як таке, правову систему, юридичну практику, правосвідомість та правовий порядок, то до других – протиправні явища, які створюють перепони для позитивної юридичної діяльності. Отже, на думку науковця, правова система виступає як нормативно-впорядковуючий прояв права, який створює нормальні умови для його функціонування. Своєю чергою, якісний стан правового життя суспільства має визначатися категорією «правова культура» [223, с. 7].

Нині можна констатувати існування трьох основних підходів до розуміння правової системи. Представники першого підходу схильні розглядати правову систему у контексті різних форм зовнішнього вираження та закріплення правових норм, а також їх взаємодії між собою. Зокрема, такої точки зору притримується Ю. О. Тихомиров: «правова система є базовим юридичним

поняттям, яке охоплює усі правові акти та їх зв'язки у національно-державному масштабі» [479, с. 6].

Характерною рисою другого підходу до правової системи є прагнення охарактеризувати її не лише крізь призму правових норм, але й інших інституціоналізованих елементів правової дійсності. Таку точку зору послідовно обстоював С. С. Алексєєв, коли писав, що правова система – «це все позитивне право, яке розглядається у єдності з іншими активними елементами правової дійсності – правовою ідеологією та судовою (юридичною) практикою» [4, с. 47].

Нарешті, третій підхід, який сьогодні стає усе більш популярним, полягає у тому, що правова система розглядається як явище, котре включає абсолютно всі правові феномени, усю правову дійсність, яка існує у суспільстві (мабуть, саме завдяки популяризації цього підходу поступово відбулося змішування понять «право» та «правова система»). Така позиція, зокрема, послідовно простежується у працях М. Г. Матузова, який пише: «Правова система охоплює весь юридичний апарат, усю юридичну діяльність, здійснювану в різних формах» [228, с. 9]. Такої ж думки притримується С. В. Полєніна: «поняття «правова система» включає в себе всю сукупність правових феноменів, у тому числі правореалізацію, правосвідомість, правову культуру та ін.» [328, с. 4]. Схожу позицію займає Н. М. Оніщенко. На її думку, правова система постає комплексом юридичних явищ, пов'язаних єдиною метою – забезпечення прав і свобод людини і громадянина [305, с. 40–44].

Як уявляється, головне питання у розумінні правової системи, полягає не в тому, всі чи не всі правові явища вона в себе включає, охоплює чи не охоплює негативні елементи правового життя тощо. При розгляді правової системи центральним має бути питання її інституціоналізації, тобто здатності вирішувати ті завдання, які стоять перед правом – забезпечення безпеки людини, захист її прав, інтеграція суспільства. Інституціоналізована правова система є важливим фактоpo ускладнення та диференціації соціального життя. Тут слушною є точка зору М. С. Тімашева про те, що інституціоналізація в правовій та державній сферах завжди відбувається в двох пов'язаних площинах і означає: 1) схильність

членів цієї спільноти слідувати правовим розпорядженням у своїй поведінці; 2) схильність членів цієї спільноти сприяти реалізації цих норм у поведінці інших членів цієї спільноти [254, с. 133]. Тобто кожна правова система залежить від того, наскільки її члени активні в реалізації нормативних приписів та поширенні правових цінностей. Це, своєю чергою, є причиною відсутності хоча б навіть двох однакових правових систем.

Визначення специфіки міської правової системи потребує не лише застосування урбаністичної методології як особливої міждисциплінарної науково-дослідної програми, але й системної методології, за допомогою якої уможливлюється структурно-функціональний аналіз міського права. Тут слід погодитися з Л. А. Луць, що без методології системного аналізу будь-які судження про правову систему приречені на поверховість [214]. Цієї ж думки дотримується О. Г. Мурашин [264; 265]. Водночас варто підтримати думку про те, що розгляд права як системи передбачає багато різних підходів, оскільки правова система є не єдиним проявом системності права. Саме тому слід визначити, в якому сенсі міське право буде розумітися як система.

При дослідженні правових систем на рівні загальнотеоретичної юриспруденції важливим є питання про співвідношення понять «право» і «правова система», щодо якого склалося три основні підходи:

(а) поняття «правова система» і поняття «право» тотожні за обсягом і можуть використовувати як синоніми. Наприклад, це характерно для порівняльного правознавства, де можна однаково використовувати поняття «право України» і «українська правова система», «право Франції» і «французька правова система» тощо. Основа риса цього підходу полягає у тому, що право розглядається як реально існуюче лише тоді, коли воно втілене у певному інституційному утворенні. Інакше кажучи, не відбувається розмежування права як поняття та реального діючого права. Прикладом такої позиції є підхід В. І. Червонюка, на думку якого «правова система постає як об’єктивно існуюча в різних країнах соціально-правова реальність» [522, с. 597]. У західній юриспруденції такого підходу дотримуються Р. Давид [102], Ж. Карбоньє [152]

та інші науковці, які розуміють правову систему як взяту в єдності систему джерел права;

(б) поняття «правова система» ширше, ніж поняття «право». Така точка зору сьогодні є домінуючою, що пов'язано, насамперед, з позитивістською традицією у пізнанні змісту права. Типовими є твердження, згідно з якими «право [...] є ядром правової системи» [227, с. 528]. Дійсно, якщо зводити право лише до системи нормативів, то такий підхід виправданий, оскільки в такому випадку за межами розгляду залишаються механізми правового впливу, на що справедливо звертають увагу науковці. Зокрема, стверджується, що правова система є «сукупністю внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організуючий вплив на суспільні відносини, реалізує засоби юридичної відповідальності» [80, с. 388]. Така традиція розгляду правової системи бере свій початок від авторитетних розробок С. С. Алексєєва, який наполягав на тому, що правова система включає в себе «*саме право як особливе інституційне нормативне утворення* (курсив мій – *О. М.*), судову та іншу юридичну практику, правову ідеологію, правотворчу та правозастосовну діяльність компетентних органів, сукупність правових актів-документів, у тому числі нормативних, індивідуальних, інтерпретаційних, індивідуальні правові приписи, правовідносини (суб'єктивні права та юридичні обов'язки, юридичні санкції)» [5, с. 322]. Іноді такий варіант співвідношення права та правової системи використовують і європейські теоретики права. Так, Б. Рютерс пише, що «до кожного правового положення треба ставити питання про його значимість для системи і поставити його у взаємозв'язок відповідного закону і загалом правопорядку. Окрема норма є частиною загального правопорядку і знаходиться у тісному внутрішньому та зовнішньому зв'язку з іншими численними правовими положеннями. Отже, правопорядки не є непов'язаними одна з одною правових норм на кшталт купи піску. Взаємодія окремої норми з іншими нормами часто позначається терміном «правова система» [569, s. 106]. У цьому судженні яскраво простежується ідея Г. Кельзена про ототожнення права та

правового порядку, а тому зроблено акцент на взаємозв'язку норм, ієрархічна будова яких утворює правову систему. Але якщо включати до права й інші феномени, через які виражається буття права, наприклад, правові відносини, правосвідомість, правові цінності тощо, такий підхід не спрацьовує. Проблема полягає в тому, що право і механізм його реалізації ніби відірвані один від одного. Такий підхід, як уявляється, містить у собі внутрішнє протиріччя: якщо правова система є певною сукупністю юридичних засобів, то тоді незрозуміло, чому ці юридичні засоби не є елементами самого права;

(в) третій підхід, в якому поняття «право» трактується як більш широке поняття, ніж поняття «правова система» [172]. Тут, крім того, що право розуміється в широкому сенсі, тобто включає в себе, крім норм, ненормативні елементи правової реальності [437, с. 5], використовується ще один аргумент. Так, на думку Ю. М. Оборотова, право постає як така, що склалася історично, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована ціннісно-нормативна система, що розрахована на всезагальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження і розв'язання конфліктів, збереження соціальної цілісності [289, с. 52]. Тобто право постає як ідея, система уявлень про те, як має бути впорядковано суспільство. Правова система – це окремий випадок реалізації цієї ідеї. Такої точки зору дотримуються також деякі західні теоретики, наприклад, Дж. Раз [567], Р. Дворкін [552] та Є. Булигін [56]. Право при цьому може мати й інші форми свого буття, наприклад, правова культура, правове життя, правова реальність тощо, які формують різні його грані та іпостасі. Як точно підкреслює М. Г. Хаустова, «правова система – це право, взяте в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані» [509, с. 6].

Саме на основі третього варіанта співвідношення права та правової системи буде розглядатися проблематика міської правової системи. Але тут варто наголосити, що системний підхід та відповідний йому системний метод є складовими загальнонаукової методології, а тому теорія правової системи,

особливо в її застосуванні до міської правової системи, має базуватися на апеляції до філософських підвалин системної теорії.

Як вважають російські вчені-практики, основний зміст системного і структурно-функціонального підходу до всієї сукупності правових явищ полягає в такому:

системний підхід є методологічним підґрунтям, фундаментом, основою дослідження правової системи;

він є системоутворюючим чинником, що сприяє виникненню й розвитку сукупності властивостей правової системи;

звівши ці явища в систему, необхідно визначити місце та роль кожного з елементів і функції, що ними виконуються;

варто окреслити ієрархічну співпідпорядкованість останніх, а також їх закономірні зв'язки;

треба виявити протиріччя, властиві правовій системі, які зумовлюють її подальший розвиток і перетворення. Вони можуть бути: а) між правом та законодавством і юридичною практикою; б) між правом та законодавством і суспільною правосвідомістю; в) між юридичною практикою і правовою ментальністю народу; г) між законодавством та юридичною практикою і рівнем розвитку юридичної науки та ін. У вирішенні цих протиріч – джерело розвитку правової системи, а одна з їх причин – різночасність визрівання тих чи інших компонентів правової системи;

системний підхід до аналізу функціонування правової системи дозволяє розглядати її як складну соціальну групу, а також виявити головний напрям її формування й розвитку;

правова система становить цілісне правове утворення, систему юридичних засобів, за допомогою яких офіційна влада законодавчо впливає на поведінку людей;

системний підхід до правових явищ і конструкція правової системи відкривають додаткову можливість для виявлення причин дисфункційних збоїв в її функціонуванні, або, мовою кібернетики, – тих «шумів», які супроводжують

це функціонування. Такі дисфункційні збої можуть виникати на рівні конкретних компонентів правової системи. Остання може дисфункціонувати або функціонувати недостатньо ефективно. Саме системний підхід дозволяє з'ясувати причини такого дисфункціонування її елементів [440, с. 307–308].

Одна із важливих теоретичних проблем, пов'язаних з категоріальним статусом правової системи, – це її співвідношення з іншими суміжними категоріями сучасної юриспруденції. Так, М. Г. Хаустова зазначає, що особливе теоретико-методологічне значення має розмежування правової системи, правової надбудови, правової реальності та правового життя [508]. Утім, з точки зору уявлень про те, що правова система є вужчим поняттям, ніж право, таке розмежування втрачає своє методологічне значення, оскільки усі ці чотири категорії є, по суті, просто різними шляхами концептуалізації права, виступаючи його основними іпостасями. Такої точки зору дотримується також С. І. Максимов, коли стверджує, що категорія «правова система» є загальнотеоретичним аналогом філософсько-правової категорії «правова реальність» [219, с. 55]. Продовжуючи цю ідею, можна представити категорію «правове життя» як соціолого-правовий аналіз правової системи та правової реальності.

Ці три ключові іпостасі права змінюють одна одну не онтологічно, а гносеологічно. Тобто це просто три різних підходи до онтологічної характеристики одного явища – права. Виходячи з цього, можна зауважити, що і правова реальність, і правове життя, і правова система є системами, але різними, внаслідок того, що при їх побудові використовуються різні концепти.

Ці судження наштовхують на думку, що саме поняття системи є надзвичайно багатогранним та плюралістичним. При цьому, як зазначає А. Ю. Цофнас, слід розмежовувати системний підхід та системний метод як різні методологічні одиниці. Системний підхід здійснюють не лише ті, хто свідомо застосовує якусь із численних теорій систем, а й ті, хто мислить про свій предмет як про систему, відрізняє її від інших систем чи від того, що системою, на їх думку, не є, і отримують з цього певні наслідки. Водночас системний метод – це

і є свідоме застосування певної теорії систем, коли або обмежуються представленням об’єкта у вигляді системи і його специфічною системною характеристикою, або йдуть далі, до застосування теорії систем у повному обсязі – зі всіма її дистинкціями, чіткою послідовністю кроків та операцій, спрямованих на отримання нових знань чи практичного результату [519, с. 26–27].

Звернення до системного підходу в рамках гуманітарних і соціальних наук дає підстави для розширення сучасного розуміння багатьох явищ. Цінною є розробка загальної теорії систем у філософській думці з урахуванням її особливостей мови тернарного опису [491, с. 42]. При використанні теорії систем в юриспруденції відкриваються нові можливості для виявлення та визначення параметрів будь-якого предмета дослідження. При цьому результативність цього процесу може бути пов’язана не лише з чітким виявленням характеристик феномена, що пізнається, але й з його формальною визначеністю [563].

Твердження про те, що будь-який об’єкт є системою, якщо в цьому об’єкті реалізуються якісь відношення, що має певну властивість, дає можливість верифікувати або фальсифікувати його в руслі юриспруденції. При цьому система розглядається з позиції трьох основних понять: концепт, тобто ідея, з точки зору якої розуміється система; субстрат, який складається з елементів, на яких реалізовано концепт; структура, тобто сукупність зв’язків між елементами субстрату.

Вивчення міста як феномена в рамках загальнотеоретичної юриспруденції є одним з чинників, що підтверджує розуміння міського права як правової системи. Виведення міста в центр певної системи як концепту дає підставу для побудови особливої моделі системи міського права, яка може бути підкріплена доказами свого існування як в історичному, так і в сучасному контексті.

Як уже зазначалося, міське право є проявом правового плюралізму, адже воно існує поряд і паралельно з іншими системами, такими як національне право, інтегративне право тощо. Тимчасом сама ідея плюралізму часто не сприймається через близькість до еклектики, тобто простої сукупності методів, підходів та

концепцій, пов’язаних лише ситуативно. Саме тому важливо розкрити власний зміст принципу методологічного плюралізму. Для цього доцільним є використання методології загальної теорії систем. З цієї точки зору плюралізм постає як метапринцип, і його можна сформулювати двома способами: «плюралізм – це можливість побудови однієї і тієї ж системи на основі різних концептів»; або «плюралізм – це можливість побудови різних систем на основі одного концепту» [492, с. 245].

Звісно, право є складною системою, а тому неможливо визначити єдиний концепт, тобто один сенс, в якому ми розуміємо його як систему. Саме тому жодне представлення права як системи не може претендувати на істинність. Ця теза може бути обґрунтована суто логічним шляхом, без апеляції до ідей плюралізму праворозуміння. Видатний логік XX століття А. Тарський, один із авторів непозитивістської інтерпретації істини, стверджував, що для достатньо багатих мов (як природних, так і штучних) не може існувати єдиного критерію істини. Цей висновок обґрунтовується теоремою про неповноту Гьоделя: система дедуктивних суджень не може мати єдиного критерію істинності, якщо система не є завершеною (закритою), тобто навіть найбільш злагоджену систему дедуктивних суджень (наприклад, математичну теорію) неможливо звести до одного-єдиного логічно істинного судження [474].

Навіть такий, досить побіжний погляд на плюралізм з точки зору системного підходу демонструє, що право є плюралістичним навіть більшою мірою, ніж про це зазвичай говорять, адже воно не є суто дедуктивною системою. Спроби обґрунтувати право з позицій дедуктивних систем, які мали місце у радянській юриспруденції (наприклад, розробки В. К. Бабаєва на тему «Норма права як істинне судження» [19]) не можна вважати успішними з огляду на те, що право є відкритою системою, зміст якої не вичерпується судженнями (нормативними чи ненормативними).

Побудова однієї системи на основі різних концептів є пропозиційним плюралізмом, оскільки він заснований на різних судженнях, які ведуть до одного висновку. Прикладом пропозиційного плюралізму в юриспруденції є існування

різних концепцій праворозуміння в межах одного його типу (наприклад, етатизм, нормативізм, неонормативізм – у межах юридичного позитивізму).

При дослідженні правових систем різного рівня пропозиційний плюралізм має значення для обґрунтування єдності ідеї права та його структури при різноманітності їх прояву. Так, національні, інтегративні правові системи, міжнародна правова система, а також поступово виникаючі глобальна та міська правові системи мають різні цілі, але при цьому використовують однакову систему правових засобів. Пропозиційний плюралізм як методологічний принцип здебільшого використовується на теоретичному, дедуктивному рівні при виявленні можливостей різних підходів до одного й того ж правового явища. Так, на основі пропозиційного плюралізму можуть розвиватися уявлення про необхідність одночасного використання антропологічного, феноменологічного, герменевтичного та інших так званих суб'єкт-орієнтованих методологічних підходів до права [91].

У методологічному сенсі пропозиційний плюралізм має використовуватися також для формування нових юридичних концептів. Концепти, на противагу категоріям, мають самостійне буття, тобто вони не залежать від протилежних концептів, а виступають самостійними смисловими «згустками» [467, с. 43]. Наприклад, для обґрунтування концепту міського права не обов'язково протиставляти його «сільському праву». Міське право та міська правова система з точки зору ідеї пропозиційного плюралізму мають самостійний концептуальний статус.

Побудова різних систем на основі одного концепту є концептуальним плюралізмом: в його основі лежить не судження, а поняття. Використання поняття «право» як концепту може бути основою для побудови надзвичайно різноманітних систем залежно від того, в якому системному значенні розуміється це поняття (наприклад, «право – це міра свободи і справедливості», або «право – це воля влади»).

Для концептуального плюралізму характерним є максимально широкий зміст концепту, коли існує можливість для широкого кола його інтерпретацій.

Наприклад, концепт міста можна використовувати для побудови багатьох систем наукового знання у сфері економічної теорії, соціології, політології, етногеографії, а також юриспруденції. Саме тому концептуальний плюралізм сьогодні набуває усе більшого значення, адже він тісно пов'язаний з іншим принципом постнекласичної науки, а саме з принципом міждисциплінарності. Синтезування різних наукових напрямів, які досліджують суміжні предмети, відбувається шляхом їх концептуального зближення. Таке концептуальне зближення стає можливим за умови визнання плюралістичної природи права та його проявів.

Отже, два розуміння плюралізму, що взаємно доповнюють одне одного, можуть використовуватися при поясненні плюралістичної природи права незалежно від типу праворозуміння, що, на нашу думку, дає йому право вважатися дійсно науковим принципом. Використання пропозиційного та концептуального плюралізму у сучасній юриспруденції, з одного боку, дозволяє відмежувати використання цього принципу від еклектики, а, з іншого, – розкрити плюралістичну природу права на методологічному рівні загальної теорії систем [92].

Представлення міста як концепту міського права, що існує разом з іншими рівнями права (національним, інтеграційним і міжнародним), дає підставу для більш глибокого вивчення міського правового простору. При цьому очевидною є можливість використання системного підходу, де концептом системи розглядатиметься місто, субстратом виступатиме міський правовий простір, а структурними складовими будуть його ціннісна, нормативна, суб'єктна та комунікативна наповненість.

Відповідно, міське право, його структура, яка відповідає концепту, включає в себе також особливості правового статусу міста, його типологію, вплив на правову сферу, специфіку образу права у міської людини. Право у цьому контексті розглядається як творіння міської культури. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що право як історично сформована ціннісно-нормативна система першочергово мислиться як міське явище, а вся історія архаїчного права – це за

своєю сутністю історія міського права. Слід зазначити, що й сьогодні місто є центральною ланкою не тільки територіального розвитку, але й розвитку правового та державного. Тому міське право виступає як правова система зі своїми складовими у вигляді особливих суб'єктів, правових джерел, інститутів, набору функцій, ціннісно-нормативних підстав та багаторівневих правових відносин, що може бути обґрунтовано з позицій його розуміння крізь призму системного підходу.

Варто зауважити, що правова система будь-якого типу (національна, міжнародна, інтегративна тощо) має розглядатися з позицій поєднання в її змісті статики та динаміки. На цю обставину звертали увагу ще радянські теоретики та філософи права [478; 480]. Як вірно стверджує М. О. Больсунов, під правовою системою слід розуміти комплекс соціально-юридичних феноменів, що відображають сутнісні характеристики права, які характеризуються відносною самостійністю, стабільністю та якісною визначеністю у поєднанні з динамізмом та розвитком [49, с. 64–65].

Розгляд міського права як особливої правової системи дозволяє стверджувати, що воно утворює правові системи нового типу – урбаністичні правові системи. Вони включають в себе правові системи міст та міські правові системи:

а) правова система міста формується у процесі інституціоналізації міського правового простору, коли в межах міста формуються особливі правила поведінки, які отримують нормативно-правове закріплення та соціальне визнання. Правова система міста також пов'язана з виділенням особливих організаційних інститутів, що діють в межах того чи іншого міста. Так, в історичному аспекті багато європейських міст формували власні міські правові системи, багато з них існують і нині (зокрема, в Англії, Франції, Німеччині, Чехії, а також у містах, які володіють автономним статусом у державі – наприклад, Аоминь і Гонконг в Китаї). Якщо говорити про Україну, то сьогодні перспективою формування автономної правової системи володіє місто Київ, оскільки йому на законодавчому рівні надана така можливість. Решта міст

реалізують свою можливість щодо створення правових систем лише на зародковому рівні – шляхом прийняття статутів територіальних громад міст, які багато в чому дуже подібні і слабо відображають специфіку того чи іншого міста. Варто сподіватися, що в результаті заявленої урядом децентралізації міста отримають більш широкі можливості щодо формування автономних правових систем;

б) міська правова система існує як правова система міста, що вийшла за межі його правового простору, і використовується як зразок для побудови правових систем інших міст. Так, історично відомі багато моделей міських правових систем – уже неодноразово згадуване Магдебурзьке право, Хелмінське право, Готландське право, Ризьке право тощо. Сформовані і відточені в так званих материнських містах, вони пізніше стали використовуватися за транскордонним принципом (тобто існування міських правових систем не було пов'язане із законодавством тієї чи іншої держави, ці правові системи існували паралельно).

Отже, використання системного підходу у розумінні міського права виводить до визнання міської правової системи (Магдебурзьке право, Хелмінське право, право міст порто-франко тощо) та правової системи міста, яка включає у себе міське право одного міста (міське право Львова, Києва, Одеси тощо). Відповідно, міське право – це міська правова система або правова система міста, яка складається з відповідних компонентів: статусного (суб'єктного), ціннісного, нормативного, інституційно-функціонального та комунікативного.

Міське право може стосуватися, з одного боку, правових відносин між містом та державою, містами, містом та окремим городянином тощо, де місто набуває особливого правового статусу. З іншого боку, концепт муніципального права є надто широким, оскільки охоплює питання місцевого самоврядування не лише у містах. Отже, наявні дві різні системи зі своїми концептами, які мають, відповідно, різну структурну організацію.

Системне забарвлення міського права пояснюється також тим, що міське право має специфічну телеологічну характеристику. Як зазначає Б. В. Малишев, правова система завжди постає як автономна цілісна взаємоузгоджена

сукупність правових явищ, що функціонує з метою досягнення суспільних ідеалів-цінностей справедливості, рівності, свободи і гуманізму [222, с. 16]. Інакше інтерпретує цільову спрямованість правових систем З. К. Аюпова, яка, розглядаючи правову систему як полісистемний комплекс нормативного, ідеологічного й організаційного рівнів правової дійсності, пов'язує її зі здійсненням інтегративної, регулятивної і комунікативної функцій, які використовуються з метою зміцнення правового порядку. Характерним при цьому є твердження автора, що головною функцією правової системи є інтегративна, на противагу тому, що головною функцією права виступає регулятивна [18, с. 49].

Цікавою є альтернативна позиція, запропонована О. М. Балинською. На її переконання, цілеспрямованість правової системи завжди має розкриватися крізь призму дуальної характеристики «цілеспрямованість/безцільність». При цьому якщо цілеспрямованість чітко пов'язується з потребами, що формуються у суспільства і які отримують своє вираження у змісті правових норм, то безцільність права пояснюється не відсутністю у правової системи якоїсь мети, а розпорошеністю правового впливу, коли система правових інститутів розглядається як статична система [28, с. 31–32].

Як правило, мета того чи іншого елемента правової реальності в нормативному вимірі встановлюється у преамбулі нормативно-правового акта. Наприклад, у преамбулі до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплено: «цей Закон відповідно до Конституції України визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування» [388]. Тобто мета муніципального права виражається у побудові єдиної системи принципів, на яких здійснюється місцеве самоврядування в Україні. Вважаємо, що ключова телеологічна характеристика міського права – це збереження цілісності міського правового простору, забезпечення унікальності та культурної самобутності кожного міста, а також розвиток міст на основі інклюзивної системи міського управління. Тобто

телеологічна характеристика міського права передбачає існування зовсім інших вимірів міського права, його функціональність пов'язана із забезпеченням належного рівня сталого розвитку міст, їх інституціоналізації як центрів економічного, політичного, наукового та правового життя суспільства.

Важливим аспектом осягнення міської правової системи є також звернення до її статики та динаміки. Тут актуальним є розуміння правової системи, запропоноване Р. Алексі. Він пише, що «як система процедур правова система є системою дій, що базується на правилах, за посередництвом яких норми встановлюються, обгрунтовуються, тлумачаться, застосовуються та реалізуються. Як система норм правова система є системою результатів (або продуктів) процедур зі створення норм, незалежно від характеру чи джерела цих процедур. Можна сказати, що той, хто розглядає правову систему як систему норм, посилається на її зовнішню сторону. Навпаки, йдеться про внутрішню сторону, якщо правова система розглядається як система процедур» [7, с. 28–29]. Варто зауважити, що така постановка проблеми певною мірою перетинається з ідею нормативного та процесуального аналізу права, запропонованою Н. Руланом [442, с. 43–50]. У зв'язку з проблемою існування міської правової системи це означає, що значення мають не лише нормативи, які формуються в межах правової системи конкретного міста, але й процедури, які використовуються для нормування життя городян та міської адміністрації.

З позицій системного підходу правова система може формуватися та розвиватися як усередині держави, так і незалежно від неї. На цьому акцентує увагу Є. Л. Поцелуєв, коли пише, що правових систем у світі існує щонайменше стільки ж, скільки існує держав, а також невизнаних держав, квазідержав, міждержавних об'єднань, універсальних організацій. Але до цього переліку також слід додати правові системи суб'єктів федерацій, автономій, регіонів в унітарних державах [337, с. 130–132]. Як видається, цей перелік доцільно доповнювати і містами, оскільки головний критерій існування чи неіснування правової системи – це наявність специфічних правових процедур та засобів їх реалізації. Якщо інституціоналізація міста досягає рівня, коли такі процедури

починають відігравати сутнісну роль, то це і є початком формування його правової системи.

Отже, системна методологія при дослідженні міського права відіграє важливу методологічну роль іще й тому, що пропонує представити міську правву систему крізь призму її концепту, субстрату та структури, виявити системні параметри та закономірності цієї системи, і на цій основі продемонструвати її місце у структурі сучасного права. Тому формування теорії міського права має використовувати загальну теорію систем, щоб розкрити особливість сучасного урбаністичного правового розвитку. Міське право сьогодні стає тим зрізом правової реальності, який є найбільш наближеним до городян, розкриває ціннісно-нормативну визначеність кожного окремого міста. Саме системна методологія дозволяє охарактеризувати концептуальні, субстратні та структурні характеристики міського права та визначити місце цього феномена у строкатому правовому полі сучасного швидкоплинного світу.

3.2. Концепт та поняття міської правової системи

Одна з найбільш важливих властивостей методології сучасної юриспруденції, як підкреслює Г. Радбрух, – це її релятивізм. Він «виходить з тези, що кожне змістовне розуміння справедливого права має значення лише за умов певного становища суспільства і певної системи цінностей. Соціальні умови є нескінченно мінливими, число ж ціннісних систем, навпаки, обмежене» [421, с. 24]. Ця думка видатного німецького філософа права, хоча і є знаковою, але усе ж таки не розкриває усіх пластів правових проблем, які за нею постають. Формування сучасних недержавних (внутрішньодержавних, міждержавних, наддержавних) правових систем веде до визнання релятивізму не лише як методологічного принципу, яким має керуватися юриспруденція (гносеологічний аспект), а й до усвідомлення невикоріненного релятивізму самого правового світу. Саме тому одна з характерних ознак сучасного права,

яка часто підкреслюється в науковій літературі [137; 441; 561], полягає в його плюралістичності. Вона, з одного боку, виражається в існуванні системи джерел права, які доповнюють законодавче право, а, з іншого, виявляє себе в одночасному, паралельному функціонуванні та конкуренції різних правових систем. Така ситуація породжує поступове взаємопроникнення правових систем: міжнародної – в інтегративну, інтегративної – в національну і навпаки. Крім того, відбувається поетапне розмежування сфер дії цих правових систем, що виражено у процесі фрагментації права. Це приводить до оформлення усе більшої кількості самостійних правових порядків, організованих на основі просторових або міжсуб'єктних комунікацій (правова система Ради Європи, правова система Світової організації торгівлі, каноніко-правова система тощо).

Інша важлива тенденція розвитку сучасного права – його локалізація, що виражається в орієнтації права на ситуативність, а не універсальність правового регулювання. Саме ця тенденція є продовженням глокалізації – специфічного процесу перебудови сучасного світу. Як зазначається у науковій літературі, глокалізація – це процес економічного, соціального, культурного розвитку, що характеризується співіснуванням різноспрямованих тенденцій: на фоні глобалізації замість очікуваного зникнення регіональних відмінностей відбувається їх збереження й посилення. Замість злиття й уніфікації виникають і набирають сили явища протилежної спрямованості: зосередженість на культурній несхожості, загострення інтересу до локальних відмінностей, зростання інтересу до традицій давнини й відродження діалектів [37, с. 134]. На цьому тлі стають помітними також тенденції до збереження самобутності, передовсім, у формі соціальної пам'яті [427, с. 112]. При цьому міста, як зазначають соціологи, виступають саме такими просторами запам'ятовування, концентруючи в собі культурне надбання конкретного соціуму, виражаючи його неповторність та унікальність [253].

У цьому ракурсі набуває нового звучання ідея розвитку міського права як особливого правового порядку, автономного щодо національного права. Місто стає більш впливовим компонентом соціального простору, що дозволяє йому

організовувати суб'єктів, налагоджувати зв'язки між ними та встановлювати правила поведінки. Ці процеси виходять далеко за межі традиційного розуміння предмета муніципального права, що дозволяє говорити про існування особливої правової системи – міської правової системи. Формування цього різновиду правових систем тісно пов'язане з прагненням міст та городян зберегти свою традицію, вивести на формально визначений рівень специфіку міської правосвідомості та правової культури, створивши у такий спосіб особливу сферу правових артефактів, які є прив'язаними до місця й часу, а не до держави й цивілізації, що часто виглядають далекими й химерними.

Видається, що міська правова система цілком може розглядатися як самостійний предмет наукового дослідження, що має свої ознаки, властивості та закономірності. Як зазначає К. Поппер, незалежно від того, яку логіку ми використовуємо як основну: індуктивну чи дедуктивну, предмет дослідження завжди є емпіричним, він має передбачати можливість об'єктивного знання про себе [334, с. 12–13]. Тут варто підкреслити, що міська правова система існує як частина правової реальності, її реальний структурований компонент, який може бути відчутий у правовому досвіді, побачений крізь призму юридичної практики та специфіки правового життя сучасних міст. Але при цьому міська правова система не втрачає свого зв'язку з іншими правовими системами. Саме тому для дослідження міської правової системи доцільно використовувати доробок як у сфері теорії правової системи (М. Й. Байтін, Л. А. Луць, Ю. М. Оборотов, В. В. Оксамитний, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров та ін.), так і у сфері міського та муніципального права (М. О. Баймуратов, Р. А. Джабраілов, Т. Г. Каткова, М. І. Корнієнко, А. В. Корнєв, В. В. Таболін, В. А. Устименко та ін.). При цьому варто зазначити, що специфіка міської правової системи потребує також використання ідей урбаністики, про які йшлося у попередньому розділі.

Як уже зазначалося, в юриспруденції існують різні варіанти співвідношення права та правової системи. Коли право розглядається як складова правової системи, зрозуміло, що тут право ототожнюється з нормою, де норма виступає його альфою та омегою. Причому, як стверджує М. Й. Байтін, так вважає

більшість дослідників вищезазначеної проблематики [27, с. 151–156]. О. Ф. Скакун з позицій інтегративного праворозуміння так само ототожнює право з його системою та відмічає, що правова система служить комплексною характеристикою юридичної сфери життя конкретного суспільства, натомість «право з його системою – менш об'ємне та входить у правову систему» [451, с. 51].

При дослідженні міської правової системи ми виходимо з тієї позиції, що право не може ототожнюватися з правовою системою, або, тим паче, бути вужчим поняттям, аніж правова система [297, с. 187]. Право – це не лише сукупність норм, оформлених в його інститути, підгалузі, галузі та правові спільності. Існує думка, що структура права виходить за межі його позитивного вираження та розглядається як єдність нормативності, суб'єкта, цінності (статичні елементи) та правової ситуації (динамічний елемент), у полі якої відбувається злиття статичних елементів [89, с. 71]. З цієї точки зору право є ширшим, аніж правова система, поняттям, оскільки його універсальна структура втілюється в конкретних правових системах.

У зв'язку з цим варта уваги ідея Р. А. Ромашова про представлення права з точки зору реалістичного позитивізму як комплексної системної категорії, що включає такі складові: правові цінності, досвід, традицію, доктрину, догму та емпірику. Наголошується, що право може розглядатися як система, якщо закріплені в ній правила визнаються суб'єктами, яким вони адресовані, і якщо ці правила мають результативний вплив на відповідні суспільні відносини. Отже, право є системою, оскільки його складові можуть наповнювати розуміння права як соціального явища в різні історичні періоди: архаїчне право (протонорма), середньовічне право (релігійний догмат), радянське право (державно-партійна ідеологія), сучасне право (юридична норма). Сутність та структура права залишаються незмінними [437].

З огляду на звернення до таких категорій як структура та система, очевидною є можливість використання системного підходу для більш чіткого встановлення співвідношення між правом та правовою системою, що є одним із

головних питань при дослідженні заявленої тематики. Як уже зазначалося, з позицій загальної параметричної теорії систем будь-який об'єкт є системою, якщо в цьому об'єкті реалізуються якісь відношення, що мають певну властивість [491, с. 37]. І хоча спроба використання системного підходу до дослідження правової системи є вже не першою [49; 80; 214], слід зазначити, що застосування цього підходу як пізнавальної (описової) та конструктивної (проектування систем) методології може бути доповнене іншими виваженими розробками у системології.

Л.А. Луць зазначає, що «аналіз системоутворюючої ролі функції дає можливість виділити систему із середовища і дослідити її як цілісне явище». Тобто йдеться про функціональний блок (підсистему) правової системи, причому «цілісність передбачає, у тому числі, системно ефективні дії, спрямовані на досягнення певної мети». Тільки відносно своєї мети об'єкт виступає як система [214, с. 50].

Серед учених поширена думка, що цільове призначення існування правових систем – це досягнення відповідного правового порядку [2, с. 102; 75; 198]. Дійсно, правовий порядок є такою системою, в якій розташування елементів задається структурою іншої системи більш високого рівня, у нашому випадку – правовою системою. Правова система з цих позицій постає реляційним субстратом правового порядку як системного утворення. Детермінованість правового порядку правовою системою та нетотожність цих явищ є важливим принципом пізнання цінності правового порядку, оскільки вона виявляє себе якраз у контексті актуалізації реляційного субстрату правової системи. Тобто правовий порядок є системою, що має корелятивний зв'язок із правовою системою: зміни у правовій системі приводять до змін у правовому порядку [11, с. 12].

Але тут слід зазначити, що правовий порядок сам собою не є метою функціонування правової системи. Він формується як система, що має свої функції, мету тощо, а тому популярною сьогодні стає думка, що правовий порядок не підпорядкований праву, а виступає його «іншим»: між правом і

правовим порядком існують відносини взаєморозгортання [188, с. 13]. Саме тому правова система функціонує не задля встановлення правового порядку, а з метою досягнення певних якостей правового буття. Розуміння правової системи у цьому ракурсі здійснюється з опорою на зв'язність та цільність як смисли та якості, у яких зацікавлені юристи при обґрунтуванні правової системи як категорії юриспруденції.

Отже, цільність та зв'язність є атрибутами, тобто властивостями правової системи. Тому застосування системного підходу до правової системи виводить до виділення її концепту, субстрату та структурних елементів на рівні саме атрибутивної системи (коли її концептом є будь-яка властивість).

Виходячи з можливостей застосування системного підходу, помітно, що ідеї щодо виділення та обґрунтування територіальної та персональної правових систем тісно пов'язані з визначенням субстрату або структурних елементів системи. Так, територіальна правова система визначається за просторовим критерієм (тобто субстратом правової системи) та пов'язується з конкретною державою, суб'єктом федерації, самокерованою територією тощо. Персональна правова система – це система, для якої територія не має особливого значення, вона поширюється за індивідуальною ознакою – за колом осіб, тобто тут на перший план виходить структурний елемент, субстрат поглинається структурою. Одним із прикладів персональної правової системи є релігійні правові системи. Тобто, виходячи з ідей загальної теорії систем, територіальна та персональна правові системи відрізняються і за субстратом, і за структурою. При цьому, як зазначає Д. В. Вовк, для персональних правових систем, до яких відносяться, зокрема, релігійні правові системи, набагато більшу роль відіграє традиційність, ідейність, аніж проста формальність. Тому юридична практика тут постає як центр, сакралізований та ідеалізований, інакше таке право просто перестане існувати [68, с. 34]. Персональні правові системи, отже, завжди зав'язані на єдності ідеї та дії. Крім уже визнаних прикладів релігійних правових систем (мусульманська, індуська, іудейська), серед персональних правових систем

обґрунтовується існування каноніко-правової системи, її структури [285] та конфесіонально-правової системи [527].

Щодо територіальних правових систем, то їх приклади вкладаються у класифікацію правових систем за рівневим критерієм: національна, регіональна (інтегративна), міжнародна. Примітно, що цей перелік пропонується розширити в обох напрямах. З одного боку, обґрунтовується існування глобальної правової системи, яка пов'язується зі встановленням норм та принципів, які регулюють правовий статус транснаціональних корпорацій, становленням міжнормативних зв'язків та залежностей (рекомендованих стандартів), проявом глобального правового менталітету та ствердженням глобальної правової культури [290, с. 230]. З іншого боку, висловлюється думка про розширення вищезазначеного переліку за рахунок субнаціональних правових систем, що особливо яскраво підтверджується прикладом існування в Китаї таких міст як Сянган, Аоминь та території Тайваню зі своїми особливостями реалізації законодавчої, виконавчої та судової влади [154, с. 107–108].

У зв'язку з цим варте уваги твердження, що різноманітність правових систем сучасності прив'язана не тільки до території держав, але й до внутрішньодержавних утворень. Спираючись на думку Р. Давида, що «у сучасному світі кожна держава має своє право, але й буває і так, що в одній й тій самій державі діють декілька конкуруючих правових систем», дослідники зазначають, що правові системи мають і недержавні утворення, і міждержавна спільнота. Наводиться приклад самостійності в управлінні містами-полісами у Стародавній Греції, королівствами, герцогствами, князівствами або вільними містами у Середньовіччі [303, с. 13, 24–25]. Понад те, в історичній літературі доводиться, що існування правової системи в грецьких містах-полісах було бездержавним, а базувалося на громадянському суспільстві в його абсолютизованому, доведеному до абсолюту, стані [42].

Саме тому при розгляді міської правової системи та її концепту слід відштовхуватися від ідеї, що кожна річ при її системному представлені постає як сукупність трьох основних дескрипторів: концепту, структури та субстрату.

Концепт – це і є та сама визначеність (певна властивість чи певне відношення), з якого починається системне представлення будь-якого об’єкта. Найчастіше він не формулюється явно, а «мається на увазі» як щось саме собою зрозуміле і відоме до системного представлення. Інакше кажучи, у більшості випадків дослідник наперед знає, в якому смислі об’єкт його цікавить як система. Наприклад, системне представлення права може мати декілька варіантів, які залежать саме від вибору концепту: право як система правових норм (система права), право як система законів (система законодавства), право як система правотворчих та правозастосовних інститутів (правова система) тощо. Тобто вибір концепту при системному представленні того чи іншого об’єкта має принципове значення, оскільки саме від цього починається увесь подальший опис цього об’єкта, а тому неправильно вибраний концепт системи – це неправильно задана стратегія дослідження.

При цьому важливо підкреслити, що практично завжди концепт системи є неоднозначним, тобто щодо більшості систем може існувати декілька можливих концептів, які передбачають її пояснення. Тільки деякі абстрактні системи задаються однозначно, і то при максимально деталізованому концепті, тобто можуть мати усього лише одне відношення, що визначається концептом. Як правило, ми вимушені мати справу з концептами, які визначають системоутворюючі відношення неоднозначно. Ця невизначеність може бути знята лише суб’єктом, який здійснює вибір цих відношень з-поміж тих, які дозволено обрати уже прийнятим концептом. Скажімо, лише дослідник може вибрати один з дозволених концептом варіантів праворозуміння та на цій основі вибудовувати ту чи іншу наукову теорію. Так само методологічно невиправданими і безнадійними були спроби побудувати одну єдино можливу (і тим самим – абсолютну) систему філософських категорій [519, с. 54–55].

Але тут слід обмовитися, що, окрім системної інтерпретації поняття «концепт», існують й інші, наприклад, феноменологічні. Наприклад, у філософській літературі поширеним є переконання, що поняття і концепт – це нетотожні елементи свідомості. Так, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі вказують, що

поняття є недостатнім для відображення структур людського мислення, оскільки вони існують, насамперед, у сфері логічного, раціонального. Однак часто поняття «переростає» саме себе, набуває нових смислів та інтерпретацій, часто суттєво відмінних від тих, які були закладені в них на початковому логічному рівні [108, с. 12]. Цю думку розвиває Ю. С. Степанов, стверджуючи, що «концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за посередництвом чого людина – пересічна, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї» [467, с. 43]. Отже, концепт – це поняття, розширене в результаті його існування у суспільному середовищі, у безперервній трансформації та інтерпретації. Поняття без такого розширення, на думку А. П. Овчиннікової, – це предмет логіки, а не соціальної чи гуманітарної студії [298, с. 13].

Понад те, таке сприйняття концептів наводить на думку, що осягнення права як продукту культури та як соціальної системи є можливим лише у призмі побудови системи концептів, виявлення зв’язків між ними та логічного обґрунтування структурних утворень, які з ними пов’язані. Інакше кажучи, якщо поняття визначаються, то концепти переживаються, охоплюючи не лише логічний зміст, але й аспекти їх наукових, психологічних, художніх, емоційних, різноманітних побутових ситуативних інтерпретацій. Водночас концепти є мінімальними та простими, оскільки людина не в змозі засвоювати складні змістовні структури у короткий проміжок часу та використовувати їх при поясненні оточуючої соціальної реальності. Тобто з феноменологічної точки зору концепти – це «точки доступу» до пластів асоціацій та інтерпретацій, і утворюють вони, за висловом Ю. С. Степанова, «тонку плівку цивілізації».

Концепт, на думку Ю. В. Суржанської, включає в себе індивідуальний досвід, особисті асоціації, уявлення, спогади. Він не має чіткої логічної структури як поняття. Саме тому надати конкретному концепту, як і ідеї, точне логічне визначення неможливо. З цієї точки зору цілком зрозумілою є ординарна ситуація, коли одне й те ж слово дві різні людини розуміють по-різному

(наприклад, в силу належності до різних культур, до різних прошарків суспільства тощо). У такій ситуації можна сказати, що з одним і тим самим словом у різних індивідів пов'язані різні концепти чи ідеї [471, с. 74]. Але водночас поняття ідеї є відмінним від поняття концепту. Так, основна теза А. М. Книгіна стосовно ідеї полягає в тому, що ідея – це молекула думки [164, с. 12–13]. Отже, в ідеї, на противагу концепту, переважне, домінуюче значення мають когнітивні складові, натомість для концепту принципову роль відіграють культурні детермінанти та плюралізм інтерпретацій.

Як бачимо, проблематика концептів має глибокі феноменологічні та герменевтичні корені, а це пов'язано з тим, що гуманітарні й соціальні науки прагнуть до постійної концептуалізації понять, адже вони більшою мірою зосереджені на пошуках унікальних, неповторних детермінант буття людини в світі. Місто якраз виступає однією з таких детермінант.

Для розуміння міського права феноменологічна інтерпретація концептів, очевидно, є набагато більш змістовною та такою, що загалом відповідає загальній спрямованості цього феномена. Дійсно, міське право виступає як явище міської культури, його ключове призначення – оберігати та примножувати міські цінності, транслювати з минулого у майбутнє міську традицію тощо. Тому розуміння концепту, запропоноване феноменологічною традицією, є більш застосовним до міської правової системи. Це, зокрема, пов'язано і з феноменологічною традицією інтерпретації правового поля.

Перспективи феноменологічної методології при дослідженні правового образу міста виявляють, що основа ідея концептуалізації міста в правовому просторі – це показати ситуативний вимір правового буття. Саме міста як концентровані згустки соціальності виступають у ролі просторів локалізації правових ситуацій. У містах ми безпосередньо маємо змогу спостерігати за тенденціями правового життя. Як зазначає П. Рікьор, головна ідея правової герменевтики – в очікуванні справедливого слова, яке встановить справедливу дистанцію між людьми [428, с. 13]. Продовжуючи цю ідею, А. В. Стовба пише, що онтологія правової ситуації визначається тим, наскільки щільним є зв'язок

між наявним буттям та Іншим, тобто правова ситуація тим глибше укорінена в бутті, чим більше ко-екзистованих особистих буттів у ній присутні [469, с. 144–145].

Тобто, по суті, коли йдеться про розгляд міста як концепту міської правової системи, ми стикаємося з ситуацією подвійного вибору: по-перше, до якої інтерпретації концепту слід пристати, щоб якомога глибше та конкретніше охарактеризувати специфіку міської правової системи? І, по-друге, яка методологія розгляду міської правової системи є більш адекватною: логічно-структурована чи феноменологічно-образна?

Відповідаючи на перше питання, слід зазначити, що в філософській літературі давно відмовилися від протиставлення феноменологічного та системного бачення концепту, сформувавши теорію концепту як самостійну частину гносеології та теорії мови. Саме мовний аспект концептів набуває зараз особливої актуальності, коли здійснюється переосмислення вітгенштейнівського песимізму щодо можливості існування культурно детермінованих та «каламутних» понять («Якщо про щось не можна сказати ясно, то краще промовчати» [66, с. 77]). Саме тому, як пише В. А. Єфремов, у сучасній теорії концепту підкреслюється існування не лише самого концепту, але й різних типів його структурування, які називаються концептуальним простором. Цей концептуальний простір має усі ті самі системні характеристики, що й концепт, але при цьому він дозволяє сприймати сам концепт як систему [131, с. 103].

Відповідаючи на друге питання, яка методологія використання міста як концепту міської правової системи має бути обрана – логічно-структурована чи феноменологічно-образна, слід підкреслити суттєві відмінності у цих програмах дослідження. Як справедливо зазначає А. Ю. Цофнас, якщо слідувати герменевтичній традиції розуміння гуманітарних наук (Ф. Шлейермахер, В. Дільтей, М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер та ін.), то можна виділити принаймні дві відмітних ознаки цієї традиції:

1) гуманітарне дослідження завжди прагне до опису окремих людей і подій (до індивідуалізації), а не до узагальнення (генералізації). Адже розуміння як

фундаментальна підстава герменевтики (зокрема герменевтики права), строго кажучи, не є способом пізнання, а виступає способом самореалізації, способом «буття в світі». Інакше кажучи, гуманітарне знання цікавиться пошуком не закономірностей, а унікальностей;

б) розуміння тексту – це нескінченний процес пере-інтерпретації, який завершити не можна. Кожна нова інтерпретація занурює дослідника у все більш широкі пласти культури, і тому, як писав М. Гайдеггер, завдання полягає не в тому, щоб вийти з герменевтичного кола, а в тому, щоб увійти до нього. Водночас інші науки не здійснюють нескінченних досліджень, понад те, кожна наукова концепція має поставати як завершена, готова до практичного застосування конструкція [518, с. 27–37].

Тому виникає питання: чи можливе поєднання системного та феноменологічного розуміння концепту при розкритті змісту міської правової системи? На нашу думку, таке поєднання є можливим, оскільки, за великим рахунком, ці два розуміння не суперечать, а доповнюють один одного. Можна погодитися з тим, що з системної точки зору концепт міської правової системи (як і будь-якого іншого типу правової системи) постає у вигляді певної властивості – цілісності, зв’язаності, інтеграційного характеру відносин між суб’єктами права, правовими нормами, цінностями тощо (тут слушною є думка В. В. Дудченко, що предмет правової герменевтики охоплює концепт права, основних правових понять, правових норм і юридичних фактів [126, с. 55]). Але при цьому не слід забувати специфічну спрямованість саме міського права – правового образу міста, націленість на вирішення питань управління міськими територіями, забезпечення добробуту городян. Саме тому, на нашу думку, поєднання системного та феноменологічного розуміння концепту міської правової системи виводить нас до визнання таким концептом міста як осередку культури та правового життя суспільства.

Варто зазначити у цьому контексті, що така інтерпретація концепту правової системи раніше не використовувалася на рівні загальнотеоретичних та

порівняльно-правових досліджень, що дивно, адже вона є надзвичайно евристичною та корисною.

З точки зору виділення міської правової системи саме місто постає як система. При цьому системність міста має кілька вимірів. З одного боку, місто є системою, що включає в себе кілька підсистем. Сюди можна віднести і комплекси будівель і споруд, пов'язаних загальною інфраструктурою, і соціальну сферу (розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, структуру населення, виділену за різноманітними критеріями тощо), і політичну сферу (участь городян у політичному житті міста і регіону, наявність місцевих осередків політичних партій), і економічну сферу (рівень розвитку усіх видів підприємництва у місті, формування й розподіл коштів муніципального бюджету, розвиненої податкової бази тощо). З іншого боку, місто можна розглядати як елемент систем більш високого рівня: регіонального, державного, світового.

Ідея системного представлення міста вже на цій основі побудови концепту міської правової системи може базуватися також на підході, відповідно до якого існують міські системи, відповідно структуровані та організовані. Наприклад, про це пише М. В. Роскош. На її думку, міська система характеризується такими особливостями:

складність організації: міська система включає різні підсистеми;

залежність від зовнішніх факторів (політичних, економічних, правових тощо), але при цьому автономність щодо систем вищого рівня;

різноманіття зовнішніх факторів, які взаємно впливають один на одного, і складності прогнозування синергетичного ефекту їх впливу на міську систему;

вірогіднісний характер багатьох процесів у містах, що пояснюється високою мобільністю населення та наявністю широкої соціальної структури;

залежність від катастроф природного і техногенного характеру [439, с. 50–51].

Ідея міської системи, як видається, може бути успішно перенесена на площину права. Дійсно, якщо міська система має соціальний, політичний,

економічний тощо виміри, то вона повинна мати й правовий вимір, який би забезпечував узгодженість та взаємодію усіх інших аспектів її буття. Представлене у системному аспекті місто, своєю чергою, формує нову систему – міську правову систему, яка виступає не елементом правового простору держави, не продуктом її волі чи зусиль, а аспектом функціонування міської системи як певної цілісності.

Тут важливо зазначити, що місто, представлене як концепт міської правової системи, набуває нових змістовних характеристик, які мають бути взяті до уваги при характеристиці міської правової системи. Найперше, місто виступає особливим соціальним простором, що однозначно зумовлює належність міської правової системи до просторових, а не персональних. Хоча іноді стверджується, що окремі міста можуть створювати такі потужні та стійкі психоментальні структури, які вкорінюються у правосвідомості, що вони не втрачають своєї сили навіть при зміні городянином місця свого проживання.

Так, відомими є судження, що одесити мають підприємницький хист, готові піти на незаконні дії заради вигоди, уміло використовують прогалини у законодавстві, є загалом політично пасивними тощо. Львів'яни є, навпаки, консервативними та схильними до законослухняної поведінки, вони нечасто зраджують звичкам, їх соціальна та правова активність є вищою, ніж у одеситів. Прийнято вважати, що кияни у політико-правовому плані є чи не найактивнішими з усіх українців, оскільки саме зусиллями киян в Україні відбулися демократичні перетворення (пов'язані з трьома революціями останніх 20-ти років: Революції «на граніті», Помаранчевої революції та Революції Гідності).

Незважаючи на те, що ці судження варті уваги та багато в чому дійсно відображають характерні риси мешканців різних українських міст, вони навряд чи можуть автоматично екстраполюватися на правову систему та використовуватися для характеристики її концепту, структури та субстрату, адже правосвідомість та право – далеко не тотожні поняття. У концептуальному плані існування міст як концептів, з точки зору яких здійснюється інтерпретація

соціального, економічного та правового простору, не може зводитися лише до тих психоментальних структур, які сформувалися в містах та відповідно структурують індивідуальну правосвідомість. Межі оформлення концепту міста можуть знаходитися далеко поза індивідуальними правосвідомими конструктами.

Тому, продовжуючи ідею поділу правових систем за субстратним критерієм (просторовою підставою), слід виокремити міську правову систему. Сучасне існування міського права в Україні може бути співвіднесене з існуванням виняткових статусів міст Києва та Севастополя, що закріплено ч. 3 ст. 133 Конституції України [180, ст. 133^3].

Концептом міської правової системи також є зв'язність та цільність, але відносно такого соціального феномена як місто, що зумовлює особливості цієї правової системи. Саме відносини між містом та державою, врегульовані правом, розривають зв'язність та цільність національної правової системи, тому що місто як певний центр створює навколо себе іншу правову систему зі своїми зв'язками та структурними елементами на основі особливого субстрату. Міське та національне право взаємодіють як дві правові системи, іноді доповнюючи одна одну, а іноді вибудовуючи свої відносини як центр та периферія, де держава виступає центром, а місто периферією. Але тут можливий варіант, коли міська правова система, відносно до свого субстрату та структури, виробляє свої форми врегулювання різноманітних правових відносин та переносить цей досвід у простір національної правової системи.

Наприклад, правові відносини між державою Україною та містом Києвом як столицею є доволі складними, і більшість із них врегульовані Законом України «Про столицю України – місто-герой Київ». Згідно зі ст. 4 цього Закону, де перелічено столичні функції міста Києва, з одного боку, місто в особі органів місцевого самоврядування та виконавчої влади у місті Києві забезпечує створення належних умов для діяльності у місті Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України тощо, вирішення питань щодо розміщення центральних органів держави, дипломатичних представництв

тощо [404]. З іншого ж боку, місто Київ як будь-яке місто має метою створення та захист міського правопорядку. Ці дві паралельні іпостасі міста (столична та мегаполісна) є взаємозумовленими, але при цьому саме за містом-столицею законодавчо закріплено право та реальну можливість впливати на функціонування державної влади. Наявність столичних функцій міста Києва є доказом його впливу на організацію діяльності держави.

Понад те, у проекті нового Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» пропонується суттєво розширити повноваження київського міського голови та скоротити повноваження голови Київської міської державної адміністрації [346], що знову ж таки повертає нас до того, що міська правова система формується, передовсім, шляхом поглиблення самостійності міста, яке її утворює. Це, своєю чергою, означає, що перспективи формування міських правових систем знаходяться у значній залежності від децентралізації влади та посилення позицій місцевого самоврядування.

Повертаючись до розгляду концепту міської правової системи, слід підсумувати, що саме використання системного методу у вигляді параметричної теорії систем дозволяє подолати ті методологічні обмеження, які довгий час існували у дослідженнях правових систем та їх плюралізму. Розгляд міської правової системи не як продукту діяльності держави, а як аспекту міської системи, тобто як особливої іпостасі життя сучасного міста, якраз відповідає потребам сучасної юриспруденції. А врахування досягнень феноменології та герменевтики у розкритті змісту концепту міста як основи конструювання міської правової системи дає можливість розкрити ті характерні риси міського права, які залишаються недоступними при використанні системного аналізу.

Розгляд міста як концепту міської правової системи відкриває одразу декілька перспективних напрямів загальнотеоретичних досліджень. По-перше, це дозволяє чітко відмежувати міське право від муніципального, адже концептом муніципального права виступає самоорганізація громадян. По-друге, міська правова система розглядається як один із аспектів більш широкого поняття – міської системи, що поєднує в собі економічні, соціальні, культурні тощо

особливості конкретного міста. Виходячи з цього, можна сформувати концептуальне визначення міської правової системи як *зумовленої особливостями та закономірностями розвитку конкретного міста ціннісно-нормативної цілісності юридичних феноменів та процесів, які інституціоналізуються у правовому житті городян та використовуються жителями міста та муніципальними органами для досягнення приватних і публічних цілей та забезпечення сталого розвитку міської системи* [241].

При цьому слід зазначити, що використання системного методу при дослідженні міської правової системи не обмежується виявленням концепту міської правової системи. Не менш важливими є також питання субстрату та структури міської правової системи, їх параметрів та системних закономірностей. Як уявляється, саме субстрат міської правової системи має стати предметом більш детального аналізу з огляду на те, що місто розглядається як особливий простір подій і комунікацій.

3.3. Міський правовий простір як основа міської правової системи

Характеристика міської правової системи з позицій параметричної теорії систем має бути націлена на виявлення не лише ідейної (концептуальної), але й емпіричної, реальної складової міського права в аспекті правової системи. У цьому сенсі концептуальне представлення міста як феноменологічної організуючої матерії, що утворює навколо себе міську систему, одним з вимірів якої є міська правова система, має доповнюватися характеристикою субстрату цієї правової системи.

Субстрат будь-якої системи – це та річ, на якій реалізується її концепт та структура. Інакше кажучи, субстрат утворює зовнішню стосовно до концепту та структури сферу існування системи. Наприклад, теорія соціальної дії Т. Парсонса, яка слугувала основою для виникнення структурного функціоналізму, була зорієнтована винятково на питання концепту (соціальна

дія) та структури (відома парсонсівська схема AGIL), натомість питання субстрату залишалися поза межами розгляду (конкретні інститути конкретного суспільства, люди, відносини між ними тощо). Подібно була організована методологія структурної антропології К. Леві-Стросса.

Так само і загальнотеоретична юриспруденція більшою мірою вибудовує теоретичні конструкції, орієнтуючись на структурний підхід, коли виявляються лише ті властивості речі, які є характерними для усього класу речей, а змістовне їх наповнення не аналізується. Дійсно, одним із важливих недоліків методу генералізації, який часто використовується на рівні загальнотеоретичних юридичних досліджень, є те, що акцентуючи увагу на загальних властивостях об'єктів, дослідники втрачають з поля зору унікальні риси. Говорячи мовою теорії систем, генералізація робить акцент на структурних закономірностях, тоді як субстратні закономірності для неї недоступні. Хоча у сучасному правознавстві поступово й утверджується думка, що догма права як базове поняття теорії права охоплює не лише абстрактні теоретичні конструкції та їх моделі, але й конкретні їх прояви у правовому житті [450, с. 53–54] (тобто до теоретичного аналізу залучаються не лише концепт та структура, але й субстрат системи), не можна сказати, що вона знаходить підтримку на всіх без винятку рівнях теоретичного осмислення права.

У літературі з системних досліджень замість поняття «субстрат» дуже часто використовується поняття «елементи». Вважаємо це не зовсім коректним через низку причин. По-перше, елементи скоріше відносяться не до субстратної, а до структурної характеристики системи. По-друге, елементи передбачають деяку розчленованість системи, хоча далеко не всі системи містять велику кількість елементів (можуть існувати системи, що складаються лише з одного елемента, наприклад, у геометрії це точка, пряма тощо). По-третє, субстрат відображає унікальні, якісні характеристики системи, а елемент здебільшого вказує на функціональні особливості системи.

Щодо субстратної характеристики міської правової системи, то вона є основною, тому що критерієм поділу правових систем, як уже зазначалося, може

бути територія, точніше, простір. Виділення територіальних правових систем, серед яких розглядаються міжнародна, регіональна, національна, виводить до розуміння їх тісної взаємодії та навіть залежності від просторової прив'язки. Просторова ідентифікація міської правової системи є важливою методологічною процедурою, сутність якої полягає в змістовному наповненні категорії «міський правовий простір» з урахуванням сучасних інтерпретацій правового простору.

Просторово-часовий вимір права як одна з основних проблем загальнотеоретичної юриспруденції пов'язаний не тільки з темпоральними та територіальними аспектами дії правових нормативів. Просторовий вимір властивий мисленню людини і, відповідно, невіддільний від його використання в різноманітних ситуаціях. Тому яскравим полем оперування категорією простору постають правові відносини і правові ситуації, які створюють подієвий фон права.

У цьому контексті в сучасній теорії права все частіше приділяють увагу поняттю правового простору. Основні питання, які розглядаються при цьому: як організований правовий простір, які його основні форми та способи конкретизації. Водночас спостерігається ситуація, коли поняття правового простору виявляється відірваним від реальних просторів, які локалізуються за допомогою правових зв'язків і конкретизуються в його особливих типах: міському, державному, інтегративному, транснаціональному тощо. Тому дослідження міського правового простору є актуальним не тільки з точки зору розвитку уявлень про просторовий вимір права, але й з теоретико-методологічних позицій формування його категоріального статусу.

Методологічними підставами для виділення міського правового простору є дослідження, які можна розташувати у напрямі від розуміння правового простору як метафори – до категорії. Особливу роль тут відіграють дисертаційні та монографічні дослідження І. В. Волк, М. М. Гнатовського, Ю. М. Оборотова, Н. М. Оніщенко, В. В. Суханова, Т. Л. Южакової. Також значущими виступають роботи фахівців з юридичної соціології та історії міста: Я. І. Артеменка, Ю. Ю. Ветютнева, Є. М. Крупені, В. В. Семківа. Характеристика міської

правової системи має супроводжуватися виокремленням правового простору, слід вивести його особливий тип – міський правовий простір як субстрат міської правової системи, рухаючись від загального до особливого, при цьому співвідносячи юридичний доробок з відомими уявленнями про простір у філософії та соціології міста.

Відповідно до філософії Аристотеля, який вирішив апорію Зенона «парадокс місця», категорія місця не збігається з категорією предмета, оскільки місце – це те, що обіймає предмет. «Предмет не тотожний своєму місцю, тому що місце – це не межа предмета, а межа тіла, що обіймає цей предмет» [521, с. 318]. Вважаємо, що розуміння місця у філософській системі Аристотеля може бути співвіднесене з розумінням території і простору. Місце, яке займає досліджуваний предмет, збігається з територією, яку він займає, а те, що обіймає предмет – це його просторовий вимір.

У філософському знанні існують різні концепції простору. Субстанціональна концепція (Демокріт, І. Ньютон) передбачає уявлення про простір як про порожнечу, вмістилище для матерії, яка могла б існувати і без неї. Порожнеча при цьому безперервна, нерухома і безмежна. Реляційна концепція (Аристотель, Г. Лейбніц, А. Ейнштейн) стверджує, що хоча простір і матерія не одне і те ж, але вони не могли б існувати окремо одне від одного. Представники суб'єктивістської концепції (Дж. Берклі, Д. Юм, І. Кант) стверджують, що простір і час – людські уявлення, зумовлені мінливим чуттєвим досвідом, а у фізичному світі необов'язково має існувати їх відповідність. Простір і час – це апріорні форми людського розуму, властивості світу, які приписує цьому світу сама людина [520, с. 157–159].

Звертаючись до правових категорій, слід виділити ідею сучасних дослідників про просторове буття держави, де державний простір визначається як явище, зумовлене не тільки державною територією, а й всією сукупністю державних подій [125, с. 6], які можуть відбуватися і за межами її території. Ідея полягає в тому, що державний простір і державна територія можуть як збігатися, так і розходитися. Наприклад, нині державний простір України є меншим за її

державну територію, оскільки український уряд фактично не має змоги здійснювати державну владу на тимчасово окупованій території (Крим та м. Севастополь) та у частині Луганської та Донецької областей. Зворотна ситуація, коли державний простір є ширшим за територію держави, може бути проілюстрована прикладом існування так званих асоційованих держав. Так, США, маючи кілька асоційованих держав, розширюють свій державний простір.

Очевидно, що державні події, пов'язані з міждержавними відносинами, відносинами між державами і транснаціональними корпораціями, міжнародними та регіоналістськими організаціями, а також з іншими суб'єктами, можуть будуватися на підставі права та вирішення за його допомогою конкретних правових ситуацій. Однак першорядне значення тут мають політичні норми.

Водночас треба усвідомлювати, що поняття «державний простір» і «правовий простір» мають різні історичні шляхи свого формування, пов'язані зі змістовним, функціональним і структурним їх наповненням. Державний простір розглядається як поле політичних подій, а правовий простір – як субстрат дії правової системи. Поняття державного простору набуває теоретико-правової обґрунтованості, спочатку сформувавшись у політології, а поняття правового простору може бути продуктивно визначено в юриспруденції.

У вітчизняній юридичній науці вживання терміна «правовий простір» носить метафоричний характер, оскільки його визначення знаходиться на початковій стадії когнітивного процесу. Спираючись на ідею про те, що метафора як специфічний елемент наукового мислення формується у три етапи (і відповідно є три рівні розкриття змісту та розширення поля інтерпретації цієї метафори) [295, с. 21], можна стверджувати, що поняття правового простору, у своєму русі від звичайної мови до метафоричної і назад, але у формі наукового поняття та концепції, що за ним стоїть, сформувалося. Наприклад, це підтверджує використання концепції правового простору на рівні міжнародно-правових досліджень. Про це свідчить застосування цього терміна для розуміння і визнання того, що в змістовному плані не тільки норми, створені європейськими регіональними організаціями, а й механізм зближення на їх

основі національних правових систем держав Європи утворюють європейський правовий простір [84, с. 66].

Другий рівень формування метафори – це семантичний і синтаксичний процес, тобто її пояснення лінгвістичними термінами. Тут метафора набуває статусу поняття, виражається у мовній формі. Стосовно категорії правового простору цей етап більшою мірою пройдений, що демонструє активність наукових розробок у цій царині.

Так, у дослідженні І. В. Волк «Право, час та простір: теоретичний аспект» було поставлено завдання обґрунтування поняття правового простору і виділення його основних ознак. У результаті правовий простір визначається як організація владного впливу держави за допомогою норм права на суспільні відносини, що обмежена територіальними межами держави і існує в конкретний історичний час. Водночас державна територія, на думку автора, – це простір, на який поширюються правові встановлення цієї держави, в якому державна влада має право на законний примус щодо дотримання і виконання правових норм [71, с. 13–14].

Помітно, що ці визначення містять у собі логічну помилку «визначення за колом». Правовий простір визначається через наявність норм права у зв’язку з їх дією в межах території держави, тоді як державна територія – це простір, пов’язаний із дією правових норм цієї держави. Тобто простір – це територія і навпаки. Крім того, виходячи з такого визначення правового простору, всі його основні ознаки обмежуються приналежністю до державної території та існуванням правових норм, що веде до виключно етатистського розуміння досліджуваних правових категорій.

Ознаки, виділені для характеристики правового простору, І. В. Волк визначає як критерії, що регулюють особливості самого простору і правовідносин, що складаються в ньому. Наводиться класифікація ознак правового простору, серед яких: суверенітет, безперервність, однорідність, цілісність, територіальна обмеженість, системно-структурний характер, системність, внутрішня єдність, зовнішня єдність, наступність [71, с. 14–16].

Такий підхід до властивостей правового простору теж доволі складно назвати безспірним. Суверенітет у загальнотеоретичній юриспруденції визначається як верховенство і незалежність державної влади всередині країни та в зовнішньополітичній сфері, і найчастіше розглядається як властивість держави, нації або народу, а не права [77; 215; 496]. Правовий же простір не може бути обмежений у своєму розумінні винятково приналежністю до держави та її території, що прямо демонструють дослідження, проведені у зв'язку з формуванням європейського правового простору. Щодо безперервності, однорідності та цілісності правового простору, то ці характеристики також не можуть бути безапеляційно визнані. Враховуючи можливість існування різних рівнів правового простору (індивідуальний, регіональний, державний, європейський), він може перериватися, бути неоднорідним і роз'єднаним, наприклад, при одночасній дії національного права і права Європейського Союзу. Неоднаково діють правові норми навіть на території одного державного утворення, а це наводить на думку, що однорідність та безперервність державного простору є ілюзією.

Слід зазначити, що в дисертаційному дослідженні І. В. Волк багато ознак правового простору, серед яких внутрішня єдність (політична, економічна, ідеологічна) і зовнішня єдність (єдність у міжнародно-правових відносинах), описуються з точки зору належного. Стверджується, що в єдиному правовому просторі повинні діяти норми права, нормативні правові акти, сумісні за характером і цілями правового регулювання, єдині правові принципи, єдина правова політика [71, с. 106]. Однак ця теза спростовується самою дослідницею, коли в тексті дисертації міститься визнання автором досить спірного моменту, пов'язаного із сумнівами щодо існування ідеологічної єдності в рамках правового простору [71, с. 109].

Територіальна обмеженість, структурність, системність, наступність правового простору – ті його характеристики, з якими можна погодитися. Однак вони є різнопорядковими. Структурність і системність – це властивості будь-якої речі, а відповідно і правового простору. Наступність – це те, що пов'язує

існування правового простору з часовими критеріями. Коли відбувається зміна державно-правового режиму, це не завжди веде до переривання правового розвитку, а так само розпад правового простору не обов'язково призводить до його повного знищення. Держава-наступник уже в зменшених просторових межах може користуватися тим самим законодавством, що і держава-попередник (УРСР і Україна) [71, с. 113, 116]. А територіальна обмеженість – це основна, але мінімальна характеристика, що не охоплює повністю поняття правового простору. Наступність правового простору може бути більшою мірою прив'язана до проблематики правової традиції. Так, розмежовуючи поняття «право України» та «українське право», дослідники доходять висновку, що перше поняття використовується для характеристики тієї правової системи, існування якої пов'язане з набуттям Україною незалежності, тоді як українське право є своєрідним синонімом української правової традиції, формування якої не залежить від нормативного оформлення української державності [208, с. 113]. Отже, якщо темпоральна продовжуваність державного простору виражається через поняття наступництва, то продовжуваність правового простору є аспектом правової традиції.

Крім того, проаналізовані ознаки повинні найбільш чітко відповідати специфіці такого явища як правовий простір і доповнювати властивості родового щодо нього поняття – простору загалом. Тому безперервність, однорідність, цілісність, територіальна обмеженість можуть бути властивостями простору взагалі в традиційному його розумінні. Серед розглянутих вище ознак, до ознак правового простору можна віднести наступність і особливу територіальну обмеженість поряд з його просторовою формою. Своєю чергою, ознаки правового простору мають бути родовими для конкретизації на конкретних рівнях його існування: міжнародного, регіонального, європейського, державного, регіонального, міського правового простору.

В. В. Суханов, розуміючи простір як порядок взаємного розташування безлічі індивідуальних елементів, що існують один поза іншим і пов'язаних один з одним за законами цього простору, а не як порожній, однаковий в усіх

напрямах, однорідний, абсолютно нерухомий, використовує лейбніцевську концепцію розуміння фізичного простору, а не ньютонівську. І тут варто погодитися з тим, що локалізація юридичної ситуації як мінімальної величини правового простору можлива в категоріях місця або місцерозвитку як об'єктах, що існують в просторових формах. «Локалізація в просторі мимовільних або створених юридичних ситуацій істотно впливає на юридичне життя. Простір виявляється для них деякою вихідною умовою, підставою». Простір в його «лейбніцевсько-ейнштейнівському» розумінні характеризується нерівномірністю концентрації матерії і наявністю сітки силових ліній, унаслідок чого в кожній окремій точці простору його властивості мають індивідуальний характер [472, с. 24–30].

Дійсно, виходячи з такого розуміння простору, він не може бути безперервним, однорідним і цілісним, він може до цього прагнути в рамках, наприклад, певної правової системи. Скоріше можна стверджувати перервність, неоднорідність і диференційованість правового простору, слідуючи за описом реально існуючого правового простору, який постає лише формально гомогенним, оскільки складається з певної кількості відносно самостійних територіальних одиниць, і в ньому мають велике значення місце розташування суб'єкта, правові відносини і правова ситуація [472, с. 25].

Наприклад, становлення європейського правового простору було пов'язано з ситуацією запобігання післявоєнному мілітаризму Німеччини шляхом укладення Договору вугілля і сталі та створення однойменного Співтовариства – попередника Європейського економічного співтовариства і, згодом, Європейського Союзу. Отже, розвиток правової ситуації внаслідок входження до неї різних учасників розширює її простір і приводить до становлення правового простору, вже не пов'язаного з первинною правовою ситуацією. Правовий простір, що виник, продовжує своє зростання вже на підставі інших правових відносин і може приводити до становлення правової системи (правова система Європейського Союзу). Тобто правова система може виростати зі специфіки

конкретного правового простору і діяти в його межах, видозмінюючи та трансформуючи його.

Право національних правових систем (американське, англійське, українське), як і право міжнаціональних правових сімей (романо-германське, англо-американське, релігійне) може розглядатися як таке, що діє в рамках певного простору. Обмеженість права в просторі, тобто «територія права» [119, с. 6], є його істотною рисою і основним фактором, який зумовлює варіативність правових систем.

Отже, правовий простір може розглядатися як основа виділення правової системи. Визнання на рівні дисертаційних досліджень регіонального правового простору [549], а також локалізованої форми правового простору [472], дозволяє говорити про правовий простір особливого типу – міський правовий простір як субстрат дії міської правової системи. Тим більше, що виокремлення В. В. Сухановим форм правового простору (суспільного, локалізованого та індивідуального) може бути уточнено за допомогою рівневого підходу, тобто слід говорити про індивідуальний, локалізований, міський та суспільний рівні правового простору, де на кожному рівні можлива їх конкретизація.

Місто, при вивченні його характеристик, переважно визначається як специфічний соціальний простір, забезпечений різними характерними для нього компонентами: міською територією, обмеженою умовними міськими стінами [64], законами і традиціями «самодостатнього світу полісної комунікації» [13], громадянами міста, що складають його соціальну основу, базовану на «міцному фундаменті пануючих у груповій свідомості цінностей» [192]. Соціальний же простір включає як постійні, так і випадкові форми та зв’язки, зумовлені мінливістю своїх кордонів. Такими формами можуть бути: державний простір, економічний простір, морально-етичний простір, вітальний простір, правовий простір тощо. Різні зв’язки можна розуміти як один із видів відносин, серед яких окреме місце займають правові відносини.

Для розгляду міста як особливого простору існує декілька підстав. Становлення і розвиток міста співпадає за своєю сутністю зі становленням і

розвитком цивілізаційних основ аксіологічно-світоглядного і соціально-регулятивного аспектів міжособистої взаємодії. Місто з'являється як комунікативне середовище, яке породило нові засоби спілкування: письменність, структурування людського життя через соціалізацію (штучну організацію життєдіяльності) і «хронотоп» (концентрацію культурно-історичних артефактів у територіально-предметному середовищі, місто як музей історії) [322, с. 73].

Місто постає як предметно-територіальна форма виникнення та інституціоналізації нових соціальних структур і комунікативний простір нового типу, характерними рисами якого виступають:

1) соціокультурна гетерогенність;

2) прагнення до різноманітності та інновацій;

3) поява особистісного виміру простору.

Міста, за М. Вебером, стимулювали нові ідеї, нову культуру, структури управління. Місто є яскравим прикладом структури соціального простору. І передовсім це обмежений простір. В античній думці «простір це перш задумане в думці ... як хорос, кордон, протиставлений хаосу. Простір є те, що керує світом, намічаючи кордони. Даючи назву хаосу, він висвітлює речі, накладаючи на них кордони» [315, с. 73]. У соціальному просторі міста можна виділити центральну частину і периферію. Але найперше необхідно вказати важливі властивості міського простору – нерівномірність і неоднорідність. Подібно нерівномірному розподілу будинків і споруд, інфраструктури і транспорту, нерівномірною є і подійність і насиченість життя: у центрі міста життя дуже динамічне, час є швидкоплинним. Соціальний простір міста наскрізь пронизує ієрархічна структура міського товариства, в якій безліч індивідів (городян) розподілені за певними позиціями і виконують конкретні функції.

Саме в міському центрі втілюється задум творців міста, ідея, яка покладена в фундамент його заснування. «Місто народжується спочатку не в географічному місці. Насамперед, він нерукотворний храм душі людської, храм особистості» [1, с. 73]. Інакше кажучи, у створенні міста особистий простір-час кожного окремого

індивіда вписується в загальний контекст простору-часу інших індивідів, переплітаючись, утворюючи новий тип інтерсуб'єктного соціального простору часу – місто. І. Кант стверджував, що час і простір є суто суб'єктивними і ідеальними формами споглядання, суть необхідними для сприйняття світу феноменів, «час ... (це) суб'єктивна умова, за природою людського розуму необхідна для координації між собою всього чуттєвого сприйманого за певним законом...». Час має, за І. Кантом, безсумнівний пріоритет перед простором: «Час є абсолютно перший формальний принцип чуттєво сприйманого світу. Адже всі без винятку чуттєво пізнані предмети можна мислити або разом, або розташованими один після одного, притому вони ніби включаються упродовж єдиного часу й у певний спосіб ставляться один до одного, так що через це поняття, початкове для всього чуттєвого, необхідно виникає формально ціле, яке не є частина чогось іншого, тобто світ феноменів» [150, с. 400].

У рамках соціального простору-часу таким формальним цілим перед нами постає феномен міста. Місто народжується з суб'єктивної ідеї, поступово обростаючи сукупністю індивідуальних переживань і перетворюючись на інтерсуб'єктну тканину соціального простору-часу. Отже, будь-яке місто – це, насамперед, культурна ідея. Згідно соціокультурної теорії ґенези міста, особливого звучання надавало майбутньому місту сплетіння в одному місці доріг: морських, річкових і сухопутних. Місто з'являється як центр комунікацій. Наслідком цього стає «семіотичний поліглотизм»: таке місто – місце зустрічі різних культур, різних мов [311].

Більш глибоко аналізує особливості міського простору В. Г. Туркіна. Вона пише, що міський простір характеризується основною властивістю топосу (під топосом розуміється простір із мінливою розміреністю й нетривіальною топологією. Нетривіальна топологія передбачає, що такий простір може не бути континуумом, тобто видаватися незв'язаним, мати численні сингулярності, особливості, «дірки», «лакуни» – він є мінливим і динамічним), оскільки простір міста включає не лише будівлі та споруди, але й виступає вмістилищем різноманітних кодів, знаків, можливостей, як реалізованих так і нереалізованих,

ілюзій, міфів тощо. Саме у просторі міста реалізується зіткнення різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, здійснюється їх практичне застосування й перекодування [488, с. 7].

При цьому слушною є точка зору Р. Редфилда, який, спираючись на виділений ним «ідеальний тип» «патріархального», хліборобського суспільства, пояснює роль міста не просто через специфіку місця й спільноти, але й через специфіку особливого статусу міста у трансформації культури у контексті відносин між елітною міською культурою і хліборобською культурою [570, p. 113]. По суті, тут ідеться про те, що простір міста є агресивним та налаштованим на експансію, він завжди закликає до себе людей, породжуючи відповідні правила поведінки та стереотипи.

Отже, міський простір виступає як соціально-територіальне явище. Поняття міського простору, враховуючи його соціальну природу, може, разом зі встановленими територіальними кордонами і врегульованими відносинами між людьми, включати різноманітні форми суб'єкт-об'єктних зв'язків. Якщо орієнтуватися на теоретичні розробки локальності відомого соціолога Е. Гідденса, то місто як певна локальність в її просторовому вимірі – це не тільки місце, в якому розгортається та чи інша взаємодія, а й оточуюче його середовище [79, с. 21]. Тобто на рівні міського простору можуть застосовуватися теоретико-правові характеристики категорії правового простору та його рівнів.

Характеризуючи специфіку міського простору як певної цілісності, слід з'ясувати особливості правового виміру цього простору. І тут необхідно визначити місце міського правового простору у загальній структурі класифікації правових просторів. Спроба отримання нового знання і використання у цьому напрямі поняття правового простору, тобто третій етап когнітивного процесу, простежується при виведенні категорії регіонального правового простору в дослідженні Т. Л. Южакової. Як уявляється, саме регіональний правовий простір є найбільш близьким до міського правового простору якщо не за структурою, то за специфікою функціонування.

Визнаючи усталеною категорію правового простору, автор використовує це поняття для виведення регіонального правового простору. Регіональний правовий простір визначається як компонент (елемент) правового простору держави або глобального правового простору, який посідає ієрархічно визначене місце у правовій організації світу і являє собою складну систему, що є самоорганізованою та виражається в різноманітних зв'язках складових її елементів, їх динаміці в результаті взаємодії з середовищем права, і характеризує соціальне та територіальне різноманіття та особливості правового життя [549, с. 50].

Цікавими видаються твердження про те, що правова система є базовим чинником регіонального правового простору, а також про те, що до структури регіонального правового простору окремими рівнями слід включити загальновизнані принципи та норми міжнародного права, а також муніципальні правові акти [549, с. 54–55]. Якщо з другим положенням можна погодитися, додавши до рівневої структури регіонального правового простору норми національного права, то перше твердження видається спірним. Швидше правовий простір, зокрема регіональний, формує правову систему, з якого вона виростає, а не навпаки. Правова система, умовно кажучи, має десь діяти, а тому вона не може виникнути «з нічого».

Варта особливої уваги компонентна структура регіонального правового простору, яка представлена з точки зору його суб'єктного складу, де суб'єктами названі держави, регіони, що входять до складу держав, та муніципальні утворення [549, с. 65]. Усвідомлюючи зв'язок регіонального правового простору і правової системи, слід розглянути питання про місце серед них національної правової системи. З позиції відповідності національної держави в її просторовому вимірі національній правовій системі запропонована Т. Л. Южаковою компонентна структура регіонального правового простору не відповідає елементній характеристиці правового простору держави та виходить за її межі. Тому структурними елементами регіонального (локального) правового простору уявляються учасники правовідносин в особі будь-яких структурних

елементів держави (регіони, федеральні округи, суб'єкти федерації, штати, області, кантони тощо). Продовження ряду існуючих національних правових систем наштовхує на логіку затвердження іншого рівня правових систем, а саме існування регіональних правових систем.

Водночас обмеженість досліджень категорії правового простору її структурними характеристиками має бути подолана в динаміці цього явища. І якщо сприйняття державного, європейського, регіонального правових просторів пов'язане зі стабільністю, то на рівні міста відособленість безлічі юридичних ситуацій як динамічної складової правової реальності визначає специфіку міського правового простору як основи (субстрату) виділення міської правової системи.

Очевидно, що специфіка міського правового простору не дозволяє однозначно розглядати його у контексті регіонального простору – як його синонім чи елемент. Вважаємо, що характеристика міського правового простору має базуватися на уявленнях про міський простір як такий, як певну соціальну неоднорідність, простір дискурсів та комунікацій, та відштовхуватися від методологічних принципів урбаністики. Тому тут мають бути виділені особливості міського правового простору як самостійного феномена. Як уявляється, такими особливостями можуть виступати:

1) *горизонтальна й вертикальна неоднорідність правових комунікацій у межах міського правового простору*. Як підкреслює А. В. Поляков, права «як такого» не існує, тобто немає референта, який би відповідав цьому поняттю [331, с. 94]. Інакше кажучи, так само як не існує знання «ні про що», так само і не існує права «самого по собі», оскільки саме по собі право виявляється беззмістовним. Свій зміст право може отримати лише у поведінці людини, лише у призмі взаємин між людьми право набуває сенсу для існування. Іще більш радикально ця думка може бути висловлена так: з позицій інтерсуб'єктності право не має об'єктивного буття, його існування є ситуативним [90, с. 91–92]. Як в іронічній формі писав Ж. Карбонье, для того, щоб виникло право, потрібен скандал [152, с. 90]. Своєю чергою, це означає, що правові комунікації характеризують

життєву, живу сторону права: якщо правові норми прагнуть діяти однаково для всіх суб'єктів права, то в правових комунікаціях проявляється реальне становище суб'єктів, їх конкретні інтереси та свободи.

Отже, нормативний правовий простір тяжіє до однорідності та іманентності, тимчасом як комунікативний правовий простір є багаторівневим та неоднорідним, що прямо випливає зі специфіки міського простору як особливої соціальної сфери. Неоднорідність правових комунікацій у міському правовому просторі має і горизонтальний, і вертикальний вимір. У горизонтальному вимірі вона проявляється в неоднаковості районів міста, у його зонуванні, символічному розчленуванні, що веде до створення особливих лакун та спеціальних зон, де діють інші правила правової комунікації. Наприклад, в історичній частині Флоренції не можна їздити на транспорті, об'єм двигуна якого перевищує 1,2 літра, оскільки потужні автомобілі спричинюють забагато шуму, що руйнує образ Флоренції як міста, застиглого в історії [565, p. 12]. Схожі приклади можна знайти і в інших містах світу. Інакше кажучи, горизонтальна неоднорідність міського правового простору передбачає зонування міського правового простору за якісним критерієм (тобто виявлення відмінностей між різними сферами правових комунікацій). Вертикальна неоднорідність міського правового простору проявляє себе у стратифікації міських жителів за різними критеріями та формуванні відносно автономних просторів правових комунікацій (тут неоднорідність проявляється у кількісному критерії);

2) *міський правовий простір прагне до автономізації*. Ця характеристика міського правового простору означає, що на противагу іншим типам і рівням правового простору (регіональний, державний, інтегративний, міжнародний), які часто взаємодіють між собою, міський правовий простір спрямований на збереження своєї самобутності. Це, зокрема, пов'язано з тим, що перші норми міського права в Середньовічній Європі стосувалися, як це не дивно, питань захисту культурних цінностей та церков [554, p. 332]. Якщо, наприклад, державний правовий простір давно відкрився для інтеграційних процесів, то міський правовий простір сьогодні продовжує бути сконцентрованим навколо

локалізованих образів та культурних форм, що зумовлюють унікальність цього міста. Збереження культурної та художньої унікальності міста часто стає одним із напрямів апологізації міського права;

3) *міський правовий простір інституціоналізується у соціально активній поведінці городян*. У цьому сенсі міський правовий простір існує у нерозривній єдності з носіями міської правосвідомості. Інституціоналізація міського правового простору проявляється у засобах організації дії: зразках і правилах поведінки (У. Томас, Ф. Знанецький). Саме так тлумачив інститути Т. Парсонс, зосереджуючись на тих зразках, які в суспільстві вважаються належними, законними, очікуваними, тобто отримали нормативний статус. Близько до наведеного визначення Т. Ньюкомба. На його думку, інститут – це не будь-які зразки поведінки, а лише ті, які концентруються навколо основних визнаних спільнотою цінностей [229, с. 44]. По суті, йдеться про те, що міський правовий простір виникає у містах, які мають високий ступінь інтеграції городян, коли вони утворюють єдине ціле зі схожими ціннісними орієнтаціями (наприклад, прагнення мешканців Ванкувера до отримання їхнім містом права на проведення Зимової Олімпіади у 2010 р. привело до встановлення цілої низки норм міського права, скажімо, кожен городянин, який надавав допомогу в організації й проведенні заходу, на рік звільнявся від податків до міського бюджету [556]);

4) *міський правовий простір може виходити за межі території окремого міста*. Системи міського права являють собою ціннісно-нормативне підґрунтя особливого типу простору – міського простору, чиї кордони були окреслені міськими стінами, і де закінчувалася монополія держави на створення поля державних подій. Зароджуючись, міське право діє в рамках правового простору конкретного міста, але згодом, поширюючи свої ідеї на міста, що знаходилися в інших національних правових системах і державах, воно перестає бути породженням одного міста і формує особливий міський правовий простір, що перебуває на стику державного правового простору та національної правової системи [244].

Дослідження міського правового простору можна яскравіше окреслити в його співвідношенні з правовим простором міста, де правовий простір міста можна представити як обмежений «міськими стінами», тимчасом як міський правовий простір може виходити за рамки означеної міської території і характеризуватися міжміським правовими відносинами, взаємодією міста як центру та міської периферії. Таке розмежування є асоційованим із співвідношенням правової системи міста та міської правової системи.

Не менш методологічно проблемним є визначення змісту правового простору міста. Можна стверджувати, що компонентами міського правового простору є територія міста, межі міста, наповнення (зміст), яке може виходити за межі території і кордонів: правові ситуації та події (правовідносини, суб'єкти, ціннісно-нормативна визначеність, міська правосвідомість та правовий образ міста). *Міський правовий простір виступає як структуроване навколо правового образу міста та на основі міської правосвідомості явище, пов'язане зі специфічними правовими ситуаціями і подіями, що визначають ціннісно-нормативну наповненість центр-периферійних відносин у межах території міського впливу*.

Усе це веде до визнання того, що міський правовий простір прагне до відокремлення і може бути визнаний субстратом такої правової системи, як внутрішньо узгодженої, взаємопов'язаної сукупності міських правових цінностей, норм, зв'язків, відносин, статусів тощо, яка, своєю чергою, має багатошаровий характер і включає різні сфери та галузі. Міська правова система постає як спосіб організації міського правового простору, розгортання та функціонування в ньому механізму дії міського права.

Просторова ідентифікація міста, що має не лише соціальний, економічний, але й правовий вимір, отримує своє вираження у цілісній системі правових комунікацій, що об'єднує городян, впливає на їх правосвідомість і правову культуру, інтегрує міську спільноту та забезпечує формування міської правової системи.

Висновки до третього розділу

1. Розгляд міського права у формі міської правової системи потребує застосування релевантної методології. Одним із варіантів такої методології може виступати параметрична загальна теорія систем, поняття системи в якій представлене через три системні дескриптори: концепт, структуру і субстрат. При дослідженні правових систем на рівні загальнотеоретичної юриспруденції важливим є питання співвідношення понять «право» і «правова система». До цього співвідношення склалося три основні підходи: а) поняття «правова система» і поняття «право» тотожні за обсягом і можуть використовуватись як синоніми; б) поняття «правова система» ширше, ніж поняття «право». Така точка зору сьогодні є домінуючою, що пов'язано, передовсім, з позитивістською традицією у пізнанні змісту права; в) поняття «право» трактується як більш широке поняття, ніж поняття «правова система». Саме виходячи з третього варіанта співвідношення права та правової системи найдоцільніше розглядати проблематику міської правової системи.

2. Розгляд міського права як особливої правової системи дозволяє стверджувати, що воно утворює правові системи нового типу – урбаністичні правові системи. Вони включають у себе правові системи міст та міські правові системи: а) правова система міста утворюється у процесі інституціоналізації міського правового простору, коли в межах міста формуються особливі правила поведінки, які отримують нормативно-правове закріплення та соціальне визнання; б) міська правова система існує як правова система міста, що вийшла за межі його правового простору, і використовується як зразок для побудови правових систем інших міст. Специфіка урбаністичних правових систем полягає в тому, що їх легітимність забезпечується не лише специфічним апаратом примусу, але й особливими механізмами міської соціалізації.

3. З точки зору виділення міської правової системи саме місто постає як система. При цьому системність міста має кілька вимірів. З одного боку, місто є системою, що включає в себе кілька підсистем. З іншого боку, місто можна

розглядати як елемент систем більш високого рівня: регіонального, державного, світового. Міська правова система у цьому сенсі постає аспектом, складовою міської системи як цілісності. Розгляд міської правової системи потребує виявлення її концепту – головної ідеї, яка лежить в основі розгляду цієї системи. Поєднання системного та феноменологічного бачення концепту міської правової системи дозволяє стверджувати, що ним виступає місто. Місто, представлене як концепт міської правової системи, набуває нових змістовних характеристик, які мають бути взяті до уваги при характеристиці міської правової системи. Найперше, місто виступає у ролі особливого соціального простору, що однозначно зумовлює належність міської правової системи до просторових, а не персональних. Концептом міської правової системи також є зв'язність та цільність, але відносно міста, що зумовлює особливості цієї правової системи. Саме відносини між містом та державою, врегульовані правом, розривають зв'язність та цільність національної правової системи, тому що місто створює навколо себе іншу правову систему зі своїми зв'язками та структурними елементами на основі особливого субстрату.

4. Міська правова система – це зумовлена особливостями та закономірностями розвитку конкретного міста ціннісно-нормативна цілісність юридичних феноменів та процесів, які інституціоналізуються у правовому житті городян та використовуються жителями міста та муніципальними органами для досягнення приватних і публічних цілей та забезпечення сталого розвитку міської системи.

5. Субстратні характеристики міської правової системи пов'язані з існуванням особливого правового простору – міського правового простору. Характеристика міського правового простору має базуватися на уявленнях про міський простір як такий, як певну соціальну неоднорідність, простір дискурсів та комунікацій, та відштовхуватися від методологічних принципів урбаністики. Його особливостями виступають: 1) горизонтальна й вертикальна неоднорідність правових комунікацій у межах міського правового простору; 2) прагнення міського правового простору до автономізації; 3) міський правовий

простір інституціоналізується у соціально активній поведінці городян; 4) міський правовий простір може виходити за межі території окремого міста. Міський правовий простір виступає як структуроване навколо правового образу міста та на основі міської правосвідомості явище, пов’язане зі специфічними правовими ситуаціями і подіями, що визначають ціннісно-нормативну наповненість центр-периферійних відносин у межах території міського впливу.

РОЗДІЛ 4
СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

4.1. Суб'єктна складова міської правової системи

4.1.1. Антропологічні аспекти становлення міської правової системи

Виявлення концепту та субстрату міської правової системи не вичерпує використання системного підходу при обґрунтуванні міського права. Наступні кроки, з якими більшою мірою пов'язаний системний аналіз – з'ясування структури та системних закономірностей міської правової системи, що дозволить чітко представити її місце у правовій реальності. У зв'язку з цим важливо показати ті структурні особливості міської правової системи, які відрізняють її від інших типів правових систем.

Структурація правової сфери є актуальною методологічною проблемою, розв'язання якої передбачає декілька шляхів теоретичного наукового пошуку. Залежно від того, який підхід до концептуалізації права як системи обирається, структура правової реальності постає по-різному. Тому, розкриваючи структуру міської правової системи, слід орієнтуватися і на концептуальні, субстратні її аспекти, які були розкриті в попередньому розділі, і на ті сучасні інтерпретації структури правової системи, які зумовлюють специфіку юридичного наукового дискурсу.

І в загальнотеоретичній юриспруденції, й у порівняльному правознавстві досить розробленим є компонентний склад правової системи як теоретичної моделі, але існує деяка різниця між назвами окремих складових. Так, О. Ф. Скакун виділяє нормативний, ідеологічний, функціональний, комунікативний та інституційний елементи у структурі правової системи [451, с. 47–48]. При цьому інституційний елемент охоплює «суб'єктів права, які мають властивості нормативності, тобто суб'єктивні права та юридичні обов'язки». Така структура використовується досить часто при дослідженні правових систем

різного рівня. Але альтернативною та, як уявляється, більш вдалою є точка зору, яка представляє компоненти правової системи, виділені за такими напрямами: нормативний, ідеологічний, комунікативний, що співпадають з попереднім структуруванням як за назвою, так і за змістом, який вкладається в їх розуміння. Крім того, виділяється статусний компонент, який являє собою систему суб'єктів; та інституційний, який пов'язаний з функціонуванням системи правотворчих та правозастосовних органів [172].

Варто підкреслити, що, незважаючи на усі розбіжності в розумінні правової системи як категорії загальнотеоретичної юриспруденції, мало хто з дослідників ставить під сумнів те, що основою для її функціонування завжди виступає суб'єкт. Дійсно, право не може існувати саме собою, воно *a priori* передбачає, що існує деяка система суб'єктів, які взаємодіють, втілюючи приписи правових норм у реальність. Тому Д. Ллойд стверджує: як не дивно, саме суб'єкт у праві виступає одним з базових фундаментальних понять юридичної теорії, без якого втрачають сенс будь-які роздуми про свободу, справедливість, відповідальність і навіть правову норму. Але при цьому юристи не схильні встрягати у філософські дискусії, де категорія суб'єкта є однією з найменш зрозумілих та визначених, а орієнтуються, передовсім, на людей та їх об'єднання, що діють у межах правового простору [207, с. 343].

У зв'язку з цим аналіз структурних особливостей міської правової системи має починатися саме з її суб'єктної складової, або, як її інакше називають у літературі, статусної підсистеми [173, с. 238]. При цьому надзвичайно слушною є думка С. І. Архіпова, що «суб'єкт права перебуває в особливій реальності, відмінній від фізичної, є частиною цієї особливої реальності, він – не фікція, не визнання неіснуючого існуючим, а поняття, що вбирає в себе значимі для права властивості, ознаки, якості індивідів. На противагу поняттям-фікціям, які не базуються на дійсності, на реальних предметах, властивостях, відношеннях, поняття суб'єкта права створюється у результаті абстракції як узагальнений образ реальності, як правовий зліпок з людини, застосовний рівною мірою і до

держави, і до комерційної чи некомерційної організації, і до індивіда» [15, с. 30–31].

Дійсно, варто погодитися з ідеєю, що поняття суб'єкта права є певною мірою абстракцією, що дозволяє включати до цієї логічної групи й окремих індивідів, що мають свою індивідуалізовану волю, і державу, організацію, існування самостійної волі чи інтересів якої – одне зі складних питань правової теорії [302]. Але що більш важливо у контексті нашого дослідження (особливо у зв'язку з виявленням системи суб'єктів міського права) – це питання про те, до яких класів суб'єктів права відносяться суб'єкти міського права.

Проблема суб'єктів міської правової системи безпосередньо виводить до концептуальних засад антропологізації сучасного права. Формування фундаментальних основ сучасного правового порядку визначається ідеями правового плюралізму, гуманізації правового впливу, зорієнтованості правових засобів на ситуативні, локальні виміри життя людей. Вплив цих теоретичних конструктів на розвиток правових систем є настільки потужним та принциповим, що їх варто розглядати як постулати не лише юриспруденції, але й права як соціального інституту.

Гуманістична тенденція, пов'язана з націленістю правової системи на забезпечення та інституційний захист прав людини, сьогодні є типовим предметом теоретичного правового дискурсу, що, з одного боку, зумовлено євроінтеграційною спрямованістю української держави, а, з іншого, – пошуком реальних шляхів до верховенства права. Як справедливо підкреслюється у філософсько-правовій літературі, концепт прав людини сьогодні усе більшою мірою визначається спекулятивністю, коли його починаються використовувати, передовсім, у політичних цілях [99, с. 37]. Але це, своєю чергою, не означає, що «праволюдинність» сучасної юриспруденції слід ставити під сумнів, оскільки з цілої низки підстав проблематика гумністичного виміру права не може залишатися осторонь загальнотеоретичних досліджень. Фактично, на всіх рівнях буття сучасного права його антропологізація виражається у тому, що суб'єкт

права, представлений, передовсім, людиною, висувається в центр нормованої та інституціоналізованої правової реальності.

Із цього випливає, що гуманізація та плюралізація права є прямо залежними та паралельними процесами, що зумовлюють один одного та сприяють виникненню нових форм та рівнів правового буття. Одним із таких рівнів, безперечно, є міське право, яке формується як автономна правова система, що існує на рівні міських агломерацій. Гуманістична складова міського права проявляється вже в тому, що воно розглядається як ціннісно-нормативна регулятивна система, що встановлює і закріплює суб'єктивні права, законні інтереси та юридичні обов'язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування. Тому міське право, як і будь-які інші форми існування сучасного права, може досліджуватися з урахуванням досягнень юридичної антропології. При цьому важливо усвідомлювати, що, на думку В. С. Бігуна, правова антропологія досліджує низку проблем: системи та підходи різних культур і соціумів, орієнтованих на врегулювання конфліктів та забезпечення соціального контролю; порівняльно-правові та етнографічні аспекти проблематики впорядкування людського суспільства через право як важливий компонент, інтегральну частину культури; взаємовідносини права і правового процесу, їх значення для людського буття; плюралізм правових систем різних суспільств і народів у контексті ролі людини у створенні тієї чи іншої правової реальності [45, с. 18].

Антропологічна тенденція в розвитку міського права має не лише правову складову. В урбаністичних студіях гостро актуальними є дослідження у сфері міської антропології. Наприклад, американський дослідник Д. Харві довів, що городяни в силу своєї причетності до міських стереотипів та відповідної міської соціалізації більшою мірою схильні до повстань та активного спротиву владі. Сільські мешканці у політичному аспекті є набагато пасивнішими та згодні миритися з тими чи іншими вадами соціальної структури [504]. Чи не можна пристосувати такі антропологічні ідеї до проблем практичної юриспруденції,

зокрема, до специфіки міського права? Інакше кажучи, чи можна говорити про специфічну міську правову антропологію, і, якщо так, то яким є основний правовий вимір такої антропології?

Як уявляється, відповідь на це питання лежить у площині прав людини, які сьогодні є концептуальним центром юридичних антропологічних досліджень. На рівні юриспруденції про особливу міську антропологію, відповідно, можна говорити лише тоді, коли уможливлюється фіксація прав городян як специфічних складових їх правового статусу, відмінного від правового статусу інших суб'єктів права.

Тимчасом, не можна стверджувати, що питання про права людини на рівні окремих територіальних утворень є «сірою плямою» вітчизняної та й зарубіжної юриспруденції. Відповідні дослідження у цій царині проводяться і можна говорити про певні наукові здобутки. Здебільшого ключовий аспект такого виміру прав людини досліджується фахівцями у сфері муніципального права, де йдеться про муніципальні права людини (іноді – громадянина) як особливу складову її (його) конституційно-правового статусу.

Вважаємо доцільним аналіз кількох найбільш переконливих з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції досліджень у цій сфері. Так, І. С. Демченко розрізняє розуміння муніципальних прав людини в об'єктивному та суб'єктивному сенсах. В об'єктивному сенсі – це конституційний правовий інститут, що об'єднує правові норми, які закріплюють права і свободи людини і громадянина брати участь у вирішенні питань місцевого значення. У суб'єктивному сенсі вони постають як закріплені у правових нормах реальні можливості кожного члена територіальної громади брати участь у вирішенні питань місцевого значення у відповідності до законів України та локальних нормативно-правових актів [113, с. 23].

Таке розуміння муніципальних прав людини певною мірою пов'язане з тією ідеєю, що муніципальне право усе-таки є підгалуззю конституційного права, або, принаймні, правовою цілісністю, що нерозривно із ним пов'язана. Цей підхід, звісно, є цілком правомірним, особливо з урахуванням тієї обставини, що

муніципальними правами наділені усі без винятку громадяни України, оскільки всі вони мають юридичний зв'язок із тією чи іншою територіальною громадою міста, селища або села. Показово при цьому, що джерелами муніципальних прав людини автор називає Конституцію України, закони України та локальні нормативно-правові акти, що іще раз підкреслює ту тезу, що муніципальні права – це елемент правового статусу громадянина, а не людини загалом.

Слушною є аргументація концепції муніципальних прав М. О. Баймуратова, який підкреслює, що феномен муніципальних прав людини пов'язаний двома основними аргументами: 1) практично всі життєві інтереси та устремління людина реалізує саме на локальному рівні функціонування соціуму як член територіальної громади; 2) саме на локальному рівні функціонування соціуму людина індивідуально, чи разом з іншими, в рамках територіальної громади продукує так звані локальні інтереси, що торкаються широкого розмаїття індивідуальних та групових, колективних прав і свобод [25, с. 54].

Український науковець, використовуючи такий підхід, по суті, підкреслює основоположну методологічну позицію, відповідно до якої муніципальні права варто розглядати не з точки зору загальнодержавного значення законів та Конституції, а з позицій правового забезпечення задоволення тих потреб, які виникають у людини в повсякденному житті [419]. Така ідея була висловлена ще у 80-ті роки минулого століття М. П. Орзіхом, коли він наполягав на тому, що особистісна цінність права лише тоді має позитивну валентність, коли можна стверджувати про його ефективність, корисність, економічність та доцільність у розв'язанні проблем та правових ситуацій, з якими стикається людина не взагалі, а саме в повсякденному житті [308, с. 83–114].

Орієнтація на повсякденність у захисті прав людини на рівні місцевого самоврядування пов'язана також із розширенням меж відповідальності публічних органів за дотримання прав людини. Недарма однією з особливостей масової правосвідомості є уявлення про те, що захищати права людини має, передовсім, держава. Зі становленням плюралістичної парадигми ця лінія розгляду людиномірності права зміщується в бік визнання пріоритету

індивідуальних суб'єктів права над колективними (ця проблематика отримує оригінальні інтерпретації у зв'язку з посиленням тенденції контрактивізації правової сфери [548]), що, своєю чергою, веде до необхідності захисту прав людини усіма публічно-владними суб'єктами, як державного, так і недержавного походження. Це зумовлює і розширення нормативних меж захисту прав людини на рівні міст. Тому основна тенденція розвитку нормативно-правового регулювання прав людини на сьогодні – це усе більша їх інтернаціоналізація.

Поділяємо думку С. Ю. Русанової, що права і свободи людини визнаються міжнародним співтовариством. Основним суб'єктом, який їх визначає, встановлює, визнає, легалізує, гарантує їх реалізацію, захищає та здійснює їх охорону, виступає держава. Однак у процесі реалізації цих прав виникає проблема території, у межах якої людина може зазначеними правами і свободами скористатися. У цьому сенсі виникає так званий локальний простір, у межах якого діє місцеве самоврядування і саме з принципу локальної реалізації прав і свобод людини випливає феномен муніципальних прав особистості [443, с. 369]. У такий спосіб дослідниця підкреслює одну з ключових властивостей муніципальних прав людини – їх локальність, що пов'язана зі специфікою правового простору, в яких вони набувають актуальності.

Однак постановка питання про права городян відрізняється від постановки питання про муніципальні права людини. Якщо муніципальні права людини традиційно розглядаються як невід'ємна складова конституційного правового статусу людини, тобто того статусу, який випливає з юридичного факту її громадянства, то права городян випливають з юридичного факту проживання в місті, що створює принципову відмінність між цими двома групами прав.

Проблема формування прав городян пов'язується не громадянством, як щодо муніципальних прав. Факт юридичного зв'язку з державою тут не відіграє особливої ролі, адже права городян випливають не з Конституції та законів України, а з нормативно-правових актів, приналежність яких пов'язана з міським правом. Городянство, а не громадянство, є особливим фактом-станом, що породжує виникнення, закріплення та інституційне забезпечення грав городян.

При цьому важливо підкреслити, що права городян прямо не пов'язані з юридичним фактом громадянства, оскільки їх носіями можуть бути і іноземці, і особи без громадянства, що проживають у місті.

Джерелом прав городян виступає і природне право, яке виражає ідеали справедливості, захищеності, безпеки та свободи, а також позитивне право. Відіграються важливу роль і міжнародні стандарти у цій царині, які все більшою мірою впливають на правозахисну практику у сучасних містах, незалежно від держав.

Показовим у цьому контексті є статут територіальної громади міста Луцька, який окремим розділом встановлює права та обов'язки лучан. Якщо традиційно статути територіальних громад міст встановлюють та захищають лише ті права, що стосуються здійснення місцевого самоврядування, то в Луцьку пішли далі, закріпивши деякі права й обов'язки, що випливають винятково з факту городянства. Зокрема, встановлюється: право на проживання та свободу пересування в місті; право на підприємницьку діяльність; право на відпочинок; право на чисте повітря; право на бібліотечне обслуговування; право на чистоту в місті та багато іншого. Цікавим видається підхід до розуміння обов'язків лучан, серед яких автори Статуту особливу увагу приділяють обов'язку дбати про соціальне, культурне, екологічне благополуччя міста, про збереження комунальної власності [462]. Більш широкий і деталізований перелік прав городян наведено також у ст. 2.2. статуту територіальної громади м. Вінниці [459]. Отримали своє визнання права городян у Харкові, Києві, Івано-Франківську та інших містах.

Незважаючи на те, що подібні права (або права, ширші за обсягом), зафіксовано, зокрема, в Конституції України, вважаємо, що така практика закріплення додаткових прав городян є вельми продуктивною та такою, що сприяє розвитку міського права. Єдність прав городян та обов'язків міської влади (і навпаки) утворює взаємовигідний симбіоз, у якому відбувається зростання рівня життя городян.

Стандартизація прав городян на рівні міжнародного права також має велике значення для інституціоналізації міського права не лише як феномена української правової реальності, але й як загальносвітового явища. У цьому сенсі вартий уваги такий міжнародний акт як Європейська Хартія з охорони прав людини у місті (European Charter for the Safeduarding of the Human Rights in the City) [555]. Метою цього документа є заохочення підвищення поваги до прав людини з боку міської влади, сприяння інтеграції мешканців міст у суспільне та міське життя, підвищення їх політичної активності та залучення до управління справами міста, щоб зробити управління містом більш доступним та ефективним для мешканців міст. Характерно, що права, які було закріплено у цій Хартії, поширюються на всіх мешканців міста на принципах рівності незалежно від національності, кольору шкіри, віку, статі, сексуальної орієнтації, мови, релігії, політичних переконань тощо, що підкреслює давно сформований у європейській правовій традиції образ міста як осередку свободи та можливостей для вільного розвитку індивіда. У Хартії також зазначається, що міська влада, у співпраці з іншими структурами та на основі національного і міжнародного права, повинна забезпечувати і гарантувати право городян на мовну і релігійну свободу, розвиваючи при цьому відносини взаємної терпимості та поваги між різними релігійними громадами, а також між віруючими та атеїстами. Значна увага у тексті Хартії приділяється соціальним правам городян, захисту соціально незахищених категорій мешканців міст, створенню безбар'єрного середовища тощо. Окрім соціальних, Хартія декларує також значну кількість політичних та громадянських прав, серед яких: право на гідне, з усіма вигодами та достатньої площі житло, право на захист від забруднення навколишнього середовища, право на здійснення демократичного контролю над осередком свого проживання, право на охорону здоров'я у муніципальних закладах, право на користування громадським транспортом, забезпечення комунікаціями тощо.

Хартія не має юридично обов'язкового статусу. Її правовий режим передбачає добровільне взяття на себе зобов'язань представниками влади у містах щодо перетворення прав городян на ключовий орієнтир у розвитку міст.

Як зазначає Л. В. Голяк, на сьогодні Хартія підписана 230 містами із 21 країни світу [85, с. 57]. Тимчасом, як видається, ефективність декларативних механізмів у міжнародному праві сьогодні поступово підвищується. Це явище називають «ампліфікацією міжнародних звичаєвих норм», яким позначається тенденція до зростання юридичної сили звичаєвої норми, підвищення значущості звичаєвої норми, наслідком чого може бути набуття породжуваних нею зобов'язань характеру зобов'язань *erga omnes* [167]. Ідеться про те, що узвичаєння застосування положень Хартії містами, що знаходяться на території держав-членів Ради Європи, приведе до підвищення статусу прав городян як особливого елемента їх правосуб'єктності.

Водночас Європейська Хартія з охорони прав людини у місті не є єдиним міжнародно-правовим актом, що закладає ціннісно-нормативні основи для інституціоналізації прав городян як елемента урбаністичної правової системи. У 2011 р. було ухвалено Всесвітню (глобальну) Хартію-порядок денний з прав людини у місті (Global Charter-Agenda on Human Rights in the City) [559], яка була розроблена Комітетом з соціальної інтеграції, демократії та прав людини. Обґрунтовуючи доцільність прийняття Хартії, її розробники зазначають, що XXI століття характеризується процесами глобалізації та урбанізації суспільства, що призводить до швидких темпів зростання міського населення та виникнення міських агломерацій і мега-полісів, у яких формування самих людей та способу їх життя визначаються станом соціально-культурного середовища.

Урбанізація є світовою тенденцією. Кількість людей, що проживають у містах, постійно зростає. Загострюється проблема стихійного та безконтрольного росту і розвитку міст, що є результатом недотримання правозахисних принципів містобудування і призводить до того, що мільйони людей стикаються із неприйнятними житловими умовами, дискримінацією та іншими порушеннями своїх прав. Процес урбанізації супроводжується збільшенням різноманітних потреб людини, підвищенням вимог до якості життя, до зменшення рівня бідності, а також із ускладненням взаємовідносин громадян з органами публічної влади та управління щодо реалізації та захисту своїх прав

та законних інтересів. Як зазначається у преамбулі Хартії, громадянам іноді важко знайти шлях у лабіринтах правової та адміністративної бюрократії та тяганини [559]. Тому для становлення міста як нового політичного і соціального простору, де є всі можливості для розвитку демократичного суспільства, виникає необхідність у більш чіткому визначенні правил проживання у місті та прав і обов'язків городян.

Перелік таких основних прав людини і, найперше, «право на місто», які повинні визнаватися, захищатися й забезпечуватися у кожному місті, а також зобов'язання муніципальних влад щодо реалізації кожного конкретного права людини й містяться у зазначеній Хартії. Якщо говорити про «право на місто», то, як зазначала у своєму виступі на п'ятій сесії Всесвітнього форуму міст у Ріо-де-Жанейро, що проходила у березні 2010 року, Заступник Генерального секретаря ООН, Виконавчий директор ООН Хабітат А. Тібайджукаа, тут, найперше, мається на увазі забезпечення рівного доступу усіх мешканців до основних послуг у місцях проживання, до яких, передусім, належать доступ до питної води та нормальної санітарії, електроенергії, транспорту тощо, забезпечення мінімального рівня захисту й безпеки [339, с. 3]. Як підкреслює Л. В. Голяк, закріплені у нормах міжнародного права принципи забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами місцевого самоврядування, що передбачає створення та розвиток на території, на яку розповсюджується юрисдикція територіальної громади, умов і гарантій реалізації зазначених прав, слугують взірцем для національних законодавств різних країн, зокрема, й України. Територіальні громади нашої країни можуть знайти багато цінного у положеннях зазначених Хартій та інших міжнародних документах, а також скористатися досвідом країн, у яких демократія має більш стійку традицію, у розбудові місцевих органів влади і громадянського суспільства та виробленні політики управління, орієнтованих на покращення умов життя територіальних громад й забезпечення реалізації й охорони прав та інтересів кожного жителя – члена територіальної громади [86, с. 127].

Отже, специфічність правового регулювання прав городян виражається у тому, що воно здійснюється за допомогою норм міжнародного та міського права, оминаючи при цьому етап регламентації на рівні держави. Це підкреслюється й тим, що аналізовані вище хартії покладають зобов'язання з гарантування прав городян саме на міста та муніципальні органи, а не на держави. Це ще раз підкреслює специфічну суб'єктність міського права порівняно з національним правом та іншими рівнями розгортання правових систем.

Існування прав городян як особливого феномена потребує, утім, не лише з'ясування їх змісту та нормативно-правових засад їх регламентації, але й виявлення їх місця у структурі індивідуального правового статусу. Тут слід підкреслити, що у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції склалося три основних підходи до розуміння цього феномена.

Згідно з першим підходом, сформульованим М. В. Вітруком, юридична конструкція правового статусу включає в себе такі елементи: 1) юридичні права і свободи; 2) юридичні обов'язки; 3) законні інтереси (інтереси, що не знайшли прямого закріплення в юридичних правах і обов'язках, але підлягають правовому захисту з боку держави); 4) громадянство; 5) правосуб'єктність; 6) юридичні гарантії [67, с. 27–34]. Зі свого боку, О. А. Лукашева вважає, що законні інтереси не можна виділяти як самостійний елемент правового статусу. На її думку, інтерес передує правам та обов'язкам, будучи «позаправовою» або «доправовою» категорією [211, с. 92–93]. Крім запропонованої конструкції, М. В. Вітрук зазначає, що перший, другий і третій елементи складають «статус особи», а в сукупності з четвертим, п'ятим і шостим елементами – більш широке поняття «правове положення особи».

При цьому М. В. Вітрук переконливо доводить, що «ядро, основу правового положення особистості становить система юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів особистості в їх єдності, тобто правовий статус особистості. Структурними елементами правового положення особистості є громадянство і правосуб'єктність як необхідні умови володіння правовим статусом особистості, а також юридичні гарантії правового статусу особи [273, с. 30]. Особливим,

специфічним елементом правового положення особи і його структурних складових слугують принципи, що закріплені в законі або випливають з правової природи відносин особистості, суспільства і держави, та визначають сутність і зміст правового положення особи і його структурних елементів» [67, с. 31–32].

Другий підхід заснований на включенні до поняття правового статусу лише двох елементів – прав та обов'язків. Водночас зазначається, що низку додаткових елементів слід вважати або передумовами правового статусу, «предстатусними» елементами (громадянство, загальна правоздатність), або «післястатусними» елементами – елементами, вторинними щодо основних (наприклад, юридична відповідальність є вторинною щодо обов'язків), або взагалі категоріями, що виходять далеко за межі правового статусу (наприклад, юридичні гарантії). Додаткові, «предстатусні» та «післястатусні» елементи пропонується включити до поняття «правове положення особи» [338, с. 92–93]. Ймовірно, основою цього підходу є відмінність «правового статусу» (вузької категорії) і «правового положення» (широкої категорії, що поглинає першу). Відмінність цього підходу від того, що пропонує М. В. Вітрук, полягає у значному звуженні правового статусу особи, невключення до нього тих статусних елементів, що виходять за межі так званих первинних правових засобів – суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Третій підхід заснований на визнанні категорій «правовий статус» і «правове положення» особистості синонімами і відсутності суворого поділу на «основні» і «додаткові» складові елементи правового статусу особи. Один із найбільш послідовних представників такого підходу Л. Д. Воєводін вважає, що для встановлення дійсної структури правового статусу (положення) особистості «з певним ступенем наукової точності» необхідно обрати потрібний критерій. Таким критерієм, на його думку, «є закріплене правом місце індивіда в суспільстві і державі, тобто у виробництві, в управлінні державними і громадськими справами і в сфері духовного життя» [70, с. 32]. Орієнтуючись на цей критерій, він називає такі складові елементи правового положення особи: громадянство як «вихідний початок формування» правового положення особи;

правосуб'єктність або «загальна правоздатність»; принципи правового положення особи; конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина, що займають «центральне місце» у змісті основ правового становища особистості; юридичні обов'язки; юридичні гарантії або передбачені конституцією і законами умови і засоби реалізації прав і обов'язків особистості [70, с. 30–38].

Незважаючи на існуючі розбіжності у розумінні правового статусу та його співвідношення із правовим положенням, можна стверджувати, що права, свободи та обов'язки за будь-якого підходу розуміються як ядро, змістовний стрижень правого статусу, центр, навколо якого формуються усі інші елементи (конститутивні та ситуативні) елементи юридичного виміру буття людини [105, с. 93].

Не менш важливим питанням, ніж зміст правового статусу, є й теоретична проблема його класифікації. Зазвичай правовий статус поділяють на загальний (який іноді некоректно називають конституційним), спеціальний та індивідуальний. Як уявляється, специфіка правового статусу городянина, яка випливає зі змісту його прав, дозволяє стверджувати, що це спеціальний правовий статус, оскільки він характеризує винятково мешканців міст, що неодноразово підкреслювалося як на рівні міжнародно-правових актів, присвячених цій проблематиці, так і в статутах територіальних громад українських міст [269]. Відповідно, існування спеціального правового статусу городянина є ще одним доказом на користь виділення міського права як такого правового феномена, який у жодному разі не протистоїть сільському праву, оскільки спеціальний правовий статус городянина не є врівноваженим жодним правовим статусом селянина чи жителя селища міського типу.

Зміст спеціального правового статусу городянина, пов'язаний з його правами, обов'язками, законними інтересами, їх гарантуванням тощо визначається нормативно-правовими положеннями правової системи конкретного міста, що лише додатково аргументує ідею, що міське право у сучасній правовій реальності є проявом правового плюралізму: кожне місто

створює свою унікальну антропосферу, що виражає характерні риси правової культури та правового простору саме цієї соціальної цілісності.

4.1.2. Колективні суб'єкти міської правової системи

Аналіз суб'єктного складу міської правової системи, зумовлений антропологізацією та плюралізацією правового розвитку, має виходити також на проблему формування колективних суб'єктів міського права, які є не лише носіями суб'єктивних прав, юридичних обов'язків та законних інтересів, але й виступають при цьому активними їх здійснювачами.

При поділі суб'єктів права на класи та групи часто стверджується, що вони утворюють дві великі групи: індивідуальні суб'єкти права (фізичні особи) та колективні суб'єкти права (організації). Загалом слід зазначити, що саме собою протиставлення індивідуальних та колективних суб'єктів права критикувалося ще в радянській літературі. Так, В. Я. Бойцов стосовно до сфери публічного права критикував поділ суб'єктів на індивідуальні й колективні (організації), запропонувавши, натомість, тричлену класифікацію; при цьому він виділив такі групи: соціальні індивіди, соціальні утворення (організації) і соціальні спільноти (народ, нація, трудові колективи і територіальні об'єднання людей). На думку В. Я. Бойцова, соціальні спільноти, на противагу соціальним утворенням, не мають чітко вираженої організаційної оформленості [47, с. 69].

Цю ідею в сучасній юриспруденції розвиває І. М. Самилов. Він пише, що в рамках загальної теорії права слід виділяти, поряд з індивідами, колективні суб'єкти права, які можна розглядати як відносно стійкі об'єднання людей, що характеризуються певним ступенем єдності волі і цілі, а також певною внутрішньою організацією. У рамках цієї категорії, на думку дослідника, можна також виділити два різновиди колективних суб'єктів права: організації і спільноти. Будь-який колективний суб'єкт має певну внутрішню організацію, що забезпечує можливість ухвалення спільних рішень. Однак, для того щоб виступати у правовій реальності єдиною особою, вступати в конкретні

правовідносини, необхідною є чітка внутрішня структура, що дозволяє здійснювати юридичні акти, а також проявляти деякі інші якості залежно від сфери правових відносин і вимог об'єктивного права [445, с. 28–29].

Незважаючи на логічність цих роздумів, можна, усе ж, звернути увагу на те, що організованість та структурованість не завжди є принциповою ознакою для колективного суб'єкта права. Якщо для організацій це дійсно так (у цивільному законодавстві більшості країн, що належать до континентальної правової традиції, саме організаційну єдність зафіксовано як одну з основних характеристик юридичної особи), то для спільнот як суб'єктів права це зовсім не обов'язково. Наприклад, в українському праві є такий суб'єкт права як молодь, який, очевидно, не має ніякої чіткої організаційної структури, а більша частина членів цього суб'єкта права, можливо, навіть про це не здогадується. Своєю чергою, багато інших колективних суб'єктів права – спільнот не мають ніякої єдності в організаційному плані. Проте вони можуть мати єдність в інтересах, потребах, правах, прагненнях та волі.

Вважаємо, що статусна підсистема міської правової систем об'єднує у собі всі три класи суб'єктів: індивідуальні (городяни), організації (що належать як до числа юридичних осіб приватного права, так і до числа юридичних осіб публічного права), колективні (територіальна громада міста).

При цьому слід зазначити, що базовим суб'єктом міського права, існування якого суттєво відрізняє міську правову систему від інших видів правових систем, є місто. Дійсно, проблематика нормативно-функціонального наповнення міського права безпосередньо пов'язується з правовим статусом міст, механізмом визнання правового становища міста, напрямами дії міського права й низкою інших. Усе це набуває особливої значущості в умовах розвитку держави і права, перерозподілу функціонального навантаження між центром і периферією сучасної держави. Саме правосуб'єктність міста є ключовою теоретичною проблемою, яка постає при розгляді кола суб'єктів міського права.

В українському праві та світовій юридичній практиці вироблено декілька підходів до розкриття правосуб'єктності міст, зокрема, через виділення

особливостей їх правового статусу як основоположної категорії, що визначає суб'єктність того чи іншого утворення. Різноманітність правових статусів міст пов'язана з особливостями їх територіального, економічного і культурного розвитку. Правовий статус міста може бути представлений з урахуванням існування трьох їх основоположних типів, які в тій чи іншій формі існують в кожній державі: загальний, спеціальний і винятковий.

Крім того, пов'язуючи правові статуси міст з міським правовим простором, статусні характеристики кожного міста можуть бути переплетені зі специфікою правового простору конкретного міста. У цьому сенсі місто може розглядатися як носій правосуб'єктності, яка буде нормативно виражатися в його господарській, земельній, екологічній, фінансовій, муніципальній тощо формі. Ще однією складовою, яка концентрує в своєму змісті особливості міського права, його ґенези, міського правового простору і правосуб'єктності міст, є визначення та вивчення міської правосвідомості та правової культури.

Дослідження багатогранних проявів міста як культурного феномена дає підстави стверджувати існування його різноманітних статусних характеристик. Як явище цивілізації місто є предметом дослідження в багатьох сферах знань: філософії, соціології, мистецтвознавстві, антропології, політології, географії, історії, економіці, юриспруденції тощо. Відповідно свої статусні засади місто може черпати із багатопланових джерел.

Серед дослідників міста як соціокультурного феномена слід зазначити таких відомих зарубіжних представників як М. Вебер, Л. Мамфорд, Ф. Ратцель тощо, а також вітчизняних учених-юристів, які визначають статусні характеристики міста з галузевих позицій в юриспруденції: Р. А. Джабраілов, А. Т. Назарко, Р. А. Ромашов, М. П. Хонда, В. М. Шкабаро.

Учені, використовуючи можливості урбаністики, а також спираючись на своє сформоване світосприйняття та уявлення про наукову картину світу, започаткували численні підходи до визначення міста. Наприклад, Ф. Ратцель, визначаючи рамки географії людини, назвав містом довгострокове скупчення

людей та їх помешкань, що займає значний простір та розташоване в центрі великих комунікацій [423, с. 23].

В аспекті культурологічної традиції місто – це ментальний образ морфології, архітектурних та ландшафтних форм, місце концентрації шедеврів та бездарності, культивованих парків та промислових пейзажів. Для географів, які також досліджують місто, головним є пошук закономірностей, що розкривають та описують його просторову ідентичність.

Щодо історичних коренів виникнення міст та міського простору, загальновідомо, що різноманітні цивілізації як локалізовані у просторі та часі суспільства, які являли собою цілісні системи, мали у своїй основі різні культурні явища. Це були самобутні традиції, економіки, релігії, правові системи тощо. І якщо центром ісламської цивілізації є храм, оазис, то центр західної цивілізації – це місто. Добре відомі статуси таких стародавніх міст як Афіни, Спарта, Рим, Константинополь, міст Середньовіччя – Магдебурга, Хелміна, Фрейбурга, Лондона, Парижу тощо.

Макс Вебер у своїй праці під назвою «Місто» зауважує, що вирішальними для перетворення європейського середньовічного міста у деяку цілісність (союз) були економічні інтереси городян [63, с. 382]. Особливістю було те, що така інтенція до створення інституціональної корпорації, з одного боку, не мала перешкод у магічних або релігійних обмеженнях, а, з іншого, над городянами не тяжіло раціональне управління політичного союзу. А там, де був присутній хоча б один із цих факторів, як, наприклад, в Азії, навіть сильні економічні інтереси об’єднували жителів міста лише на певний час.

Тобто міський простір як в межах конкретного міста, так і об’єднуючи собою декілька міст, може бути представлений як міська система, що виражає культурні, політичні, правові, географічні, економічні тощо цінності та нормативи. Статус міста при цьому прямо пов’язаний зі специфікою цих цінностей та нормативів. Якщо йдеться про культурні цінності, то до міст, які займають найвищі позиції за своїм статусним рівнем, відносяться ті, за якими у свідомості індивіда закріплений яскравий культурно-архітектурний образ,

географічна приналежність, політичні події, економічні можливості, визнані або усвідомлені певною цивілізацією.

Своєю чергою, образ міста передбачає його статус. Однак, якщо образ міста – це світоглядна категорія, зумовлена свідомістю індивіда або соціальної групи, то статус міста має бути підкріплений його більш стабільними значеннями. Саме просторові характеристики міста дають підстави стверджувати його статус як міста Європи або Азії, Сходу або Заходу тощо.

Із позицій соціокультурного виміру, представником якої є Л. Мамфорд [566], місто тлумачиться як особливе просторове та культурне середовище, в рамках якого розвиваються, функціонують та взаємодіють соціальні спільноти, культурні прошарки та інформаційні дискурси; як точка концентрації людських сил, місце трансформації людського досвіду у знаки, символи, моделі поведінки.

Місто як певний специфічний простір містить у собі й відповідні цінності, моделі поведінки тощо, які мають правову основу, тобто взаємодія між різноманітними суб'єктами міського простору корелюється з цінностями та нормами права. Складається міська система, яка має свій правовий простір та втілена у міській правовій системі зі своїми підсистемами.

У зв'язку з цим варті особливої уваги визначення міста з правової точки зору. Наприклад, В. Шкабаро, досліджуючи місто з позицій конституційного права, визначає його як населений пункт, що сформувався історично природним шляхом або створений за ініціативою держави, який відповідно до законодавства віднесений до категорії міст, і в межах якого на публічних засадах самоорганізується та функціонує міська територіальна громада, що має специфічну економічну, екологічну, технічну, соціально-культурну інфраструктуру, організацію політичного і суспільного життя та визначені та закріплені Конституцією, законами України і статусом територіальної громади міста права щодо вирішення питань місцевого та державного значення [537, с. 40–41]. Помітно, що вищенаведене визначення призводить до ототожнення понять міста та територіальної громади, тобто місто не змозі виступати суб'єктом права та вступати у правовідносини самостійно, це навіть не

декларується, таку змогу має тільки територіальна громада. Крім того, констатація, що територіальна громада має право на вирішення питань не тільки місцевого, але й державного значення доволі широко визначає можливості територіальної громади як суб'єкта права.

На додаток слід зазначити, що твердження про визнання населеного пункту містом, навіть з урахуванням можливості його створення не тільки державою, але й внаслідок його формування історично природним шляхом, не можна зводити тільки до законодавчих критеріїв. Саме природний шлях виникнення міста підкреслює вікові традиції його існування та його різноманітні статусні характеристики, які можуть бути визнані за цим містом упродовж багатьох століть, на противагу законодавчому визнанню за містом його певного статусу, яке могло сформуватися набагато пізніше, ніж, наприклад, стародавні, середньовічні тощо міста (Київ, Львів, Чернігів, Білгород-Дністровський тощо).

На карті світу присутні міста, які є центрами народження цілих цивілізацій, держав тощо, а за період їх буття змінилося законодавство вже не однієї держави. Місто завжди має свої просторово-правові особливості, які формують його статус, що залежить не тільки від законодавства певної держави, до території якої воно належить. До того ж частіше законодавець, встановлюючи правовий статус певного міста, керується ситуацією, яка вже склалася, та визначає статус міста відповідно до його соціального, економічного, політичного тощо статусу. Так, наприклад, у ст. 133 Конституції України зазначається, що міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. Це положення знайшло свій розвиток у Законі України «Про столицю України – місто-герой Київ», а встановлення статусних характеристик міста Севастополь на законодавчому рівні знаходиться на проектній стадії [387]. Окремі питання правового статусу Севастополя сьогодні регулюються Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», оскільки відповідно до ст. 3 цього Закону, територія м. Севастополя визнана тимчасово окупованою територією [358, ст. 3].

Дослідники міста з точки зору господарського права вважають, що місто у своєму визначенні має набувати, крім статичного розуміння, ще й динамічного, а це уможливлюється лише за умов визнання міста суб'єктом права загалом та зокрема – суб'єктом господарського права, наділеного усіма необхідними ознаками господарської правосуб'єктності. Місто є суб'єктом права, який, використовуючи внутрішні економічні ресурси території та зовнішні господарські зв'язки, реалізує господарську правосуб'єктність, що дозволяє йому набути в особі органів місцевого самоврядування відповідні права й обов'язки, та результати діяльності якого спрямовані на задоволення потреб територіальної громади [117, с. 37].

Зі свого боку, Р. А. Ромашов визначає місто як самостійне соціокультурне і політико-правове явище, яке можна інтерпретувати у значенні локального соціопросторового утворення, в рамках якого об'єднуються великі за чисельністю маси людей, зайняті у сферах несільськогосподарської праці; формуються та функціонують розвинені комунікаційні системи; складається самостійна урбаністична культура [438, с. 61].

Незважаючи на певну різницю у підходах у двох попередніх визначеннях міста (місто як суто правова категорія та місто як культурне явище, що має, зокрема, правовий вимір), слід підкреслити їх взаємодоповнюваність. Місто – це, безперечно, соціокультурне та політико-правове явище, яке може бути визнано суб'єктом права загалом та носієм певної правосуб'єктності (господарської, конституційної, цивільної, земельної, муніципальної тощо).

Причому наявність міста серед суб'єктів права не може обмежуватися лише здатністю реалізовувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто мати міську дієздатність, але й дає змогу вважати місто учасником конкретних суспільних правовідносин. Наприклад, Р. А. Джабраілов вважає, що «місто як єдиний власник є більш виграшною конструкцією порівняно з існуючим власником – територіальною громадою». Тому він доводить доцільність визнання міста суб'єктом права комунальної власності, а органи місцевого самоврядування, у свою чергу, здійснювали б повноваження власника від імені

та в інтересах міста щодо об’єктів права комунальної власності, а щодо об’єктів права власності українського народу – повноваження територіальної громади [117, с. 48, 50].

У конституційному праві місто вважається самостійним та самодостатнім суб’єктом конституційних правовідносин, але правоздатність міста характеризується наявністю прав та обов’язків у міської територіальної громади. Тобто йдеться про своєрідну трансправосуб’єктність міста, оскільки воно виконує свої функції не безпосередньо, а через діяльність інших суб’єктів – міську територіальну громаду та її органи міського самоврядування [538]. Деліктоздатність міст зумовлюється юридичною відповідальністю органів та посадових осіб міста перед територіальною громадою, державою та фізичними і юридичними особами. Тобто місто як таке за українським правом не може бути безпосереднім суб’єктом юридичної відповідальності, і часто у конституційно-правових та муніципально-правових дослідженнях виступає більшою мірою як об’єкт, а не суб’єкт права.

З огляду на таке використання категорій правосуб’єктності та деліктоздатності, стає незрозумілим, чому деліктоздатність міста, яка зазвичай включається поряд із правоздатністю та дієздатністю до структури правосуб’єктності, належить органам та посадовим особам міста, а носієм правоздатності та дієздатності є територіальна громада. Концепція трансправосуб’єктності міста не є загальновизнаною у світовій практиці. Наприклад, сучасною ілюстрацією деліктоздатності саме міста, а не його жителів (територіальної громади) або органів місцевого самоврядування є подання щодо визнання банкрутом міста Детройт, хоча при цьому більшість городян міста теж опиняється за межею бідності. Так, заяву про банкрутство Детройта було подано кризовим керівником міста. За останніми оцінками, зовнішній борг Детройта сягає 20 млрд доларів США, і тимчасовому антикризовому керівництву не вдалося досягти компромісу з кредиторами щодо реструктуризації боргу [115]. 3 грудня 2013 р. Детройт було визнано містом-банкрутом [560].

Безперечно, такі поняття як місто, територіальна громада та органи місцевого самоврядування є тісно взаємопов'язаними. Але коли вони розглядаються як суб'єкти певних правовідносин, жодне з цих понять не може бути замінено іншим. Із цього приводу доволі слушною є думка щодо різниці між суб'єктом права державної власності та суб'єктом права комунальної власності за законодавством України, тобто між державою Україна та територіальною громадою. Ці суб'єкти не можуть бути визнані рівнозначними власниками хоча б тому, що держава – це певне політико-правове утворення, а територіальна громада – це сукупність жителів певного населеного пункту. Виходить, що територіальні громади одночасно виступають як суб'єкти права комунальної власності та у складі народу здійснюють повноваження суб'єкта права власності українського народу [429]. Ще складнішим виявляється статус органів місцевого самоврядування, тому що вони здійснюють одночасно повноваження власника від імені та в інтересах як народу, так і територіальної громади як складової народу [117, с. 49–50].

Для більш чіткого розуміння правосуб'єктності міста слід звернутися до напрацювань у сфері визначення правового статусу міста та їх класифікації, особливо з урахуванням наявності в Україні міст Києва та Севастополя як специфічних територіальних утворень, що мають особливі правові статуси.

Як правило, у науковій літературі дослідники категорії правового статусу міста розрізняють його загальний, спеціальний та індивідуальний статуси [270, с. 155]. Тобто використовується система філософських категорій, за допомогою яких визначаються відповідні категорії в праві: загальне, особливе (спеціальне), одиничне (виняткове) [142, с. 242–244]. До речі, вже помітно, що з логіко-філософської точки зору припущена помилка у назві третього елемента. Так, одиничне як окремий предмет, річ, подія, явище, факт, який характеризується відповідними просторовими та часовими межами, відповідною визначеністю може бути назване індивідуальним, але більш коректно розуміти індивідуальність як властивість саме людини (індивіда), а не інших речей, предметів тощо. Індивід – це завжди людина, а тому використовувати поняття

індивідуального статусу щодо міста – це логічна помилка. Саме тому при характеристиці одиничного стосовно до міста доцільніше використовувати поняття виняткового правового статусу.

Однак місто, яке має винятковий статус, не втрачає своєї приналежності до загального правового статусу як явище, що має об'єктивно існуючу тотожність з іншими предметами, явищами, речами, які відносяться до одного класу предметів. Тобто місто з винятковим правовим статусом може мати і загальний, і спеціальний статус. Наприклад, місто-столиця не втрачає загальних характеристик міста взагалі.

Що стосується спеціального (особливого) правового статусу, то він є проміжною категорією між винятковим та загальним, адже відображає особливості загального та «мить суперечливої єдності між загальним та одиничним». Спеціальне – це те, що є загальним щодо одиничного та одиничним щодо загального. Тобто складно назвати помилкою законодавця та дослідників правового статусу міст, які, визначаючи статус міст Києва та Севастополя, зазначають їх статус як спеціальний [512, с. 9]. У такому випадку спеціальний правовий статус цих міст є одиничним щодо загального правового статусу міст взагалі. Але використання поняття спеціального правового статусу щодо міст Київ та Севастополь порушує логічну послідовність розгляду загальних, спеціальних та виняткових статусів. Київ та Севастополь, з огляду на те, що вони отримують в законодавстві нормативну визначеність, постають як одиничне, а тому мають винятковий статус.

Інший можливий шлях – визначати міста зі спеціальним правовим статусом як «певні категорії та типи міст» (наприклад, міста обласного значення, промислові, курортні міста), а міста з індивідуальним правовим статусом як «конкретні міста» (міста-столиці). Така позиція є більш прийнятною та логічно послідовною, але з урахуванням вищенаведених міркувань про некоректність використання поняття «індивідуальний правовий статус» щодо міста та доцільності виокремлення виняткових правових статусів найбільш прийнятною

схемою є розгляд правових статусів міст з позиції їх поділу на загальний, спеціальний та винятковий.

Загальний правовий статус – статус, при якому місто сприймається як урбаністична спільнота, покликана розв'язувати низку загальних завдань щодо забезпечення життєдіяльності та прав міського населення (помешкання, транспорт, освіта тощо).

Спеціальний правовий статус притаманний містам, які мають особливості територіального, економічного, оборонного, адміністративного характеру. Тут, до речі, проявляється використання функціонального критерію для закріплення за містом того або іншого статусу. Яскравими прикладами є прикордонні міста (Чоп), курортні міста (Ялта, Феодосія), портові міста (Одеса, Скадовськ), міста-обласні центри (Житомир, Вінниця, Кіровоград), міста-бази воєнних об'єктів (Севастополь), міста фінансові, промислові, транспортні, наукові центри тощо.

Винятковий правовий статус передбачає, що місто вирізняється за конкретною індивідуальною підставою (місто-столиця, місто-пам'ятник історії і культури, місто республіканського значення, місто-герой тощо).

Якщо з цих позицій розглядати положення Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», то можна зазначити, що винятковий правовий статус знаходить своє вираження в тому, що це місто виступає політичним та адміністративним центром держави. Правовий статус міста-столиці ґрунтується на правовому закріпленні того, що це місце розташування резиденції глави держави, вищих та центральних органів державної влади. Місто-столиця може бути культурним, історичним, науково-освітнім, або духовним центром, місцем розташування дипломатичних представництв іноземних держав та міжнародних організацій. Проте можливі варіанти, коли місто-столиця виділяється не лише за формальним критерієм. Наприклад, формальним містом-столицею США є Вашингтон, а функціональною столицею за культурними, політичними та духовними підставами визнається Нью-Йорк.

Звертаючи увагу на інший рівень (міждержавний) визначення правових статусів міст, слід також зазначити можливість зміни їх характеристик у рамках

світової спільноти, оскільки і на світовій арені існують міста з винятковим правовим статусом (Париж – резиденція ЮНЕСКО, Страсбург – резиденція Європейського Суду з прав людини, Нью-Йорк – штаб-квартира ООН, Гаага – місце засідань Міжнародного Суду ООН тощо). Тобто міста-столиці певних держав, які мають виняткові правові статуси, на міжнародній арені набувають спеціального статусу міста, приналежного до певної держави, а стосовно певної міжнародної організації – виняткового правового статусу як місця розташування цих організацій. Отже, формальний критерій виділення правових статусів міст може бути доповнений функціональним, і навпаки, що тільки іще раз підкреслює унікальність кожного міста як явища, статус якого визначити доволі складно, але при урахуванні теоретико-правових міркувань можливе їх певне впорядкування, яке може бути відображене й у практиці правотворчої діяльності.

Місто – це феномен, дослідження якого з позицій загальнотеоретичної юриспруденції веде до формування теорії міського права та міської правової системи, до ствердження міст як автономних суб'єктів права, які реалізують свою правосуб'єктність не лише в контексті муніципального, господарського або конституційного права, але й шляхом створення особливої системи правових нормативів, інститутів, які функціонують на основі особливої міської правової свідомості та правової культури. Це пов'язано з необхідністю нормативного визначення правового статусу міста як інституту міського права як на державному, так і на інтегративному та міждержавному рівнях.

Водночас місто не є єдиним суб'єктом міського права в розрізі існування міської правової системи. Не менш важливе значення відіграють також інші суб'єкти, зокрема, важливо простежити, як співвідносяться між собою правові статуси територіальних громад з позицій міського права та муніципального права (розмежування яких було проведено у першому розділі).

Зокрема, в українській літературі, присвяченій муніципальному праву, домінує структурний підхід до питання про територіальну громаду. Так, Є. В. Кулакова та А. С. Брєчко пишуть: «територіальна громада – це сукупність фізичних осіб (громадян України, осіб без громадянства, іноземців), пов'язаних

спільною територією постійного проживання (в селі, селищі, місті), які мають спільні соціально-культурні, економічні, професійні інтереси, а також мають право здійснювати місцеве самоврядування безпосередньо або через створені нею органи та мають можливість діяти на корпоративній основі задля вирішення загальних проблем». Схожі визначення пропонують й інші науковці: «територіальна громада – це сукупність громадян, об'єднаних певною територією, на якій вони проживають, які мають спільні інтереси у вирішенні питань, пов'язаних із проживанням на даній території, та які беруть активну участь у їх вирішенні» [8, с. 48; 194, с. 47]; з акцентом на правовий статус визначає територіальну громаду В. В. Кравченко: «це сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус» [185, с. 15]. Багато подібних визначень можна зустріти не лише на сторінках наукових журналів, а й у навчальній літературі.

Загалом такий підхід до розуміння територіальної громади можна назвати виправданим з огляду на його догматичність. Дійсно, на рівні конституційного та муніципального права має існувати чітка система ознак, властивостей та статусних характеристик територіальної громади для того, щоб можна було чітко її кваліфікувати. Водночас з точки зору теорії міського права наведенні розуміння територіальної громади є дещо спрощеними та схематичними, оскільки вони не дають жодного уявлення про те, чому саме територіальна громада існує, у чому полягає зв'язок між жителями цієї громади (чому цей зв'язок взагалі існує?), як саме вона функціонує як автономна соціальна одиниця тощо.

Тут не можна оминути увагою соціологічні інтерпретації поняття «громада», або «комуна». Зокрема, на думку Ю. Наврузова, аналізуючи громаду, ми повинні виходити з того, що існує щонайменше три значення цього слова:

громада як первинний елемент соціальної структури;

громада як вже структурований елемент суспільства;

громада як суб'єкт соціальних взаємодій [266, с. 280].

Розшифровуючи ці три підходи, Ю. Б. Молодожен пише, що громада як структурний елемент суспільства виступає у формі соціалізації індивідів, що характеризується єдністю спільних цінностей, рівними правами та обов'язками членів громади, активною громадянською позицією індивідів та партнерськими взаємодіями між ними. Як структурований елемент суспільства (соціальний організм) громада – це первинна форма соціальної структури, що характеризується гармонійністю визначених колективних потреб, інтересів, із індивідуальними потребами та інтересами. Як суб'єкт соціальних взаємодій громада розуміється як форма соціальної згуртованості людей, що характеризується механізмами самоорганізації, територією юрисдикції та самодостатністю [261, с. 349].

Загалом ці три підходи є відлунням популярних досліджень у США. В американській соціології часто навіть виділяють окремий дослідницький напрям, пов'язаний із «дослідженням громад». При цьому громада у США розглядається (поряд із сім'єю) як первинний осередок суспільства й одночасно як його модель, де виникають основні соціально-політичні відносини, які вже потім проектуються на «верхні поверхи» соціальної системи. Саме тому невипадково, що ідея вільної і самоврядної громади, яка виступає гарантією захисту особистості від об'єктивного державного централізму, стала невід'ємною частиною американського суспільства [446, с. 81–89].

З точки зору соціологічної теорії, а також теорії урбаністики, для громад сільських та місцевих територій характерними є різні структурно-функціональні спрямованості. Це зумовлено, передовсім, тим, що ключовим аспектом функціонування громади як певного автономного утворення виступають вироблені нею соціальні зв'язки та цінності. Знову ж таки тут є слушною думка західних учених. Зокрема, як зазначає К. Іонассен, існує певна кількість фундаментальних ознак, які характеризують територіальну громада (ком'юніті) будь-якого населеного пункту: 1) населення; 2) територіальна база; 3) взаємозалежність спеціалізованих частин товариства й поділ праці у ньому; 4) спільна культура й соціальна система, що інтегрують діяльність його членів;

5) усвідомлення жителями єдності й належності до цього товариства; 6) можливість діяти на корпоративній основі для вирішення спільних проблем [33, с. 51]. Тут помітно, що акцент зроблено здебільшого на психологічній, культурній єдності жителів тієї чи іншої території, а не на чітких формальних критеріях.

У багатьох європейських країнах громади міст та не-міст суттєво відрізняються й у формальному плані. Так, у більшості федеральних земель Німеччини чітко розрізняють громаду як неурбанізовану територіальну спільноту і громаду як місто. При цьому категорія міста теж не є однорідною – в Німеччині є землі-міста, у них всередині виокремлюються дільниці-райони як найнижчий рівень, великі міста, вилучені з повітів, тобто прирівняні до них великі повітові міста, і міста, що належать до повітів. Тому організаційна структура, завдання та обсяг компетенції громади формується залежно від її типу [517, с. 797].

В Англії залежно від ступеня урбанізації населення розрізняють так звані райони «metropolitan» тобто райони міських агломерацій, і «non-metropolitan» (сільські райони зі значно меншою чисельністю міського населення, що проживає в них). Така система була наслідком реформ та прийнятих законів «Local Government Act 1972» та «Local Government Act 1985». Раніше існував поділ на графства, муніципальні райони, урбанізовані та сільські райони тощо.

Такий диференційований підхід, на нашу думку, є більш виправданим з кількох причин. По-перше, міста, з одного боку, та села й селища, з іншого, мають низку суттєвих відмінностей в організації самоврядних інституцій, а також в ефективності їх функціонування. По-друге, міське населення часто є набагато більш активним у справі реалізації самоврядування та утворення громад. По-третє, з точки зору міського права територіальна громада міста є не просто сукупністю жителів цього населеного пункту, а цілісною спільнотою, що характеризується єдністю ціннісних установок, особливими рисами правосвідомості та міської ментальності.

Фактично, це означає, що на рівні міської правової системи територіальна громада міста є суб'єктом права на рівні самого міста. Тому важливо простежити різницю між цими суб'єктами, адже в літературі з муніципального та конституційного права населений пункт та його територіальна громада як носії прав та обов'язків часто якщо не ототожнюються, то принаймні розглядаються як однопорядкові категорії. Зокрема, на це звертає увагу Р. А. Джабраілов, коли пише, що слід розмежовувати поняття «територіальний колектив», «місцевий колектив», «місто», «міська рада», оскільки не можна змішувати правовий статус міста з правовим статусом пов'язаних з ним суб'єктів, таких як територіальна громада та органи місцевого самоврядування [116, с. 8]. Дійсно, тут ідеться про те, що місто та його жителі – це не одне й те ж саме, так само не можна ототожнювати сукупність жителів та територіальну громаду, яка відрізняється єдністю та організованістю.

З цієї точки зору можна відзначити головну особливість, яка відрізняє територіальну громаду міста від самого міста як суб'єкта міського права. По-перше, очевидно, що місто є колективно-організаційним суб'єктом права, а територіальна громада міста – колективним суб'єктом-спільнотою. По-друге, одна з рис колективних суб'єктів-спільнот полягає у тому, що вони вкрай нечасто вступають у правовідносини, тобто їх дієздатність супроводжується низькою правовою активністю. Передовсім, це пов'язано зі специфікою формування колективної волі: якщо колективні суб'єкти-організації мають спеціальний механізм для утворення цієї волі (зокрема, відома у цивілістиці «теорія директора»), то колективні суб'єкти-спільноти його не мають. Це, своєю чергою, зумовлює поширену точку зору, що колективні суб'єкти права-спільноти не мають дієздатності взагалі, а мають лише правоздатність (тобто вони є суб'єктами права, але не можуть бути суб'єктами правовідносин) [231, с. 135–136].

Саме тому колективні суб'єкти-спільноти реалізують свої права не прямо, а опосередковано (наприклад, народ України – через органи державної влади та органи місцевого самоврядування). Інакше кажучи, колективний суб'єкт-

спільнота завжди передбачає існування у тій чи іншій формі колективного суб'єкта-організацію, який мав би правоздатність. Щодо міського права такою правоздатністю наділене якраз місто. Отже, з точки зору міського права місто є збірним суб'єктом права, який поєднує і територіальну громаду міста як сукупність городян, пов'язаних цілісною системою уявлень про місто, що поділяють певні цінності та потреби, і органи міського самоврядування, які реалізують права та інтереси городян у відносинах з державою та іншими містами.

Слід підкреслити, що містом, городянами та територіальною громадою міста коло суб'єктів міського права не обмежується. Міська правова система на основі формування спеціальних нормативів залучає до кола своїх суб'єктів також підприємців, різноманітні некомерційні об'єднання тощо. Діючи у межах правового простору того чи іншого міста, ці суб'єкти права вимушені брати до уваги ті правила й особливості правового регулювання, які характеризують його правову систему [233].

Усе більшої ваги у сучасному міському праві набувають такі вторинні суб'єкти як міські агломерації – специфічні комплексні утворення, які формуються на основі, як правило, одного великого міста та інших населених пунктів, що його оточують (так званих міст-супутників). Міські агломерації є сенс розглядати як прямий прояв тенденцій урбанізації сучасних суспільств. Так, за різними підрахунками, в Україні сформувалося від 18 до 50 міських агломерацій. М. Д. Лесечко при цьому наводить три основні риси міських агломерацій: територіальна близькість населених пунктів і наявність тенденцій до їх зростання в умовах близьких виробничих, трудових і культурно-побутових зв'язків; значно більш висока щільність населення у порівнянні з неагломерованими територіями; зменшення вільних територій, особливо у центрі агломерації [203, с. 48]. Деякі дослідники при цьому звертають увагу на ту обставину, що низка агломерацій в Україні, такі як Донецька, Запорізька, Київська, Кременчуцька та Криворізька, виходять навіть за межі обласного поділу [135, с. 238].

Утім, аналіз останніх публікацій з проблем міських агломерацій переконливо свідчить, що їх частіше розглядають як об’єкти, а не суб’єктів міського права. Так, зокрема, співвідносячи проблему управління містом та міською агломерацією, І. Стародубровська, М. Славгородська та С. Жаворонков вбачають три можливих варіанти їх взаємодії: 1) управління крупними містами і управління міськими агломераціями, які утворюються довкола них, розглядаються як два самостійні завдання, для вирішення яких використовують різні інструменти; 2) управління міською агломерацією виходить на перший план, і місто як утворення, що історично склалося, більшою або меншою мірою розчиняється в нових управлінських структурах; 3) центральним завданням виступає саме управління крупним містом, проблемам управління міською агломерацією не приділяється особливої уваги [458, с. 38].

Під міськими агломераціями (від лат. «agglomerare» – купчити) розуміють групу інтенсивно взаємодіючих міських та сільських поселень, які розташовані у безпосередній близькості одне від одного [422, с. 8–9], тобто це комплекси населених пунктів, що складаються з міст і містечок, пов’язаних між собою численними функціями, та мають тенденцію до інтеграції. На думку А. Т. Назарко, у сучасних умовах можуть «спрацювати» такі форми управління розвитком міських агломерацій: 1) встановлення з боку держави адміністративного округу, що покриває територію агломерації (міські округи, які пропонувалися на рівні законопроектних робіт); 2) координація діяльності між суб’єктами, що входять в агломерацію, через укладення міжмуніципальних угод; 3) формування організацій міжмуніципального співробітництва: ради агломерації, міжмуніципальних господарчих товариств, галузевих рад і комісій [268, с. 148]. Така взаємодія, на думку дослідника, має базуватися на основі Закону України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» [341]. Як видається, сам той факт, що міські агломерації утворюються шляхом асоціації, тобто внаслідок комунікативної взаємодії, не дозволяє розглядати їх винятково як об’єкти міського права. Вони є такими ж його суб’єктами, як і міста, і органи місцевого самоврядування, і органи самоорганізації населення.

На думку О. Кучабського, характеристика великого міста як надлокальної соціально-територіальної системи з розмитими межами актуалізує проблему організаційних форм міського самоврядування. Розщеплення та ієрархізація локального рівня у системі великого міста є передумовою для формування в його межах дворівневого чи навіть багаторівневого міського управління. Однак при цьому і українське законодавство, і практика міського самоврядування демонструє, що самоуправлінська суб'єктність закріплена винятково за містом, тоді як нетериторіальні форми самоорганізації населення такою суб'єктністю не володіють [199, с. 138]. Тобто методологія управління великими містами й міськими агломераціями є об'єктивно несформованою та такою, що потребує переосмислення міської суб'єктності на рівні комунікацій між суб'єктами агломерацій.

Правосуб'єктність міських агломерацій можна розглядати як один із перспективних напрямів інституціоналізації міського права у сучасному українському суспільстві. Оформлення міжміських зв'язків на рівні господарства, політичних комунікацій, соціальних інтеракцій тощо є знаковою тенденцією урбанізації, яку можна навіть вважати вторинною урбанізацією. Її вторинність пов'язана з тим, що первинна урбанізація, яка виражається у поступовому перетіканні людського капіталу до міст із відповідним встановленням їх правового статусу як специфічних локалізованих територій, поступово отримує своє визнання як така, що вже завершується, тоді як набувають актуальності тенденції до утворення надлокальних структур, якими якраз і виступають міські агломерації.

До речі, питанням правосуб'єктності агломерацій та особливостям здійснюваному в них місцевому самоврядування присвятив своє дослідження російський науковець В. І. Курочкін. Він, серед іншого, пише, що сучасні урбанізовані території доцільно розглядати з точки зору їх поділу на три групи: власне міські агломерації (розгалужені системи територіально скупчених міст зі стійкими господарсько-культурними та соціально-економічними зв'язками); мономіста-мегаполіси (густонаселені міста, що мають монопрофільну міську

територіальну інфраструктуру) та міста-мегаполіси (ериторіальні структури, що утворюються в результаті зростання інфраструктурі міста-ядра, міст-сателітів та інших територій в єдиний політико-правовий простір) [197, с. 12]. Варто погодитися з такою постановкою питання, хоча обраний автором критерій поділу урбанізованих територій саме на ці три групи викликає питання (наприклад, не зовісм зрозуміло, в чому, власне, відмінність між агломерацією та містом-мегаполісом). Однак наявність відмінностей між різними урбанізованими територіями є фактом, який не можна ігнорувати на рівні міського права.

Отже, статусна характеристика міської правової системи передбачає розгляд її суб'єктного складу з позицій поєднання індивідуальних та колективних суб'єктів права. При цьому центральний елемент міської правової системи – місто – є відправною точкою в побудові системи правових нормативів, що утворюють нормативний елемент структури міської правової системи. Нормативна інституціоналізація міського права є, як видається, функцією його суб'єктної інституціоналізації.

4.2. Нормативне оформлення міської правової системи

Суб'єктна характеристика міської правової системи вказує на необхідність виявлення нормативного підґрунтя існування міської правової системи. Для цього важливо з'ясувати, як утворюються, систематизуються та діють норми міського права, який критерій їх легітимності, як нормативна основа міської правової системи співвідноситься з системою національного права тощо. Усі ці питання мають високий рівень актуальності, адже саме норма, незважаючи на становлення інтегративного праворозуміння, залишається ключовим пунктом при аналізі правової системи.

Слід підкреслити, що урбаністична правова система як особливий тип правової системи формує свої норми права на основі міжнародного права та національного права. Зокрема, це зазначено у Другій Європейській хартії міст.

Однак в юриспруденції відсутні системні дослідження міського права у сучасних умовах. Незважаючи на існування в рамках Ради Європи Конгресу місцевої та регіональної влади та його активну нормотворчу діяльність, можна констатувати наявність прогалини у цій сфері та системі теоретичних знань щодо нормативної підсистеми міської правової системи. Особливо це стосується необхідності теоретичного осмислення зовнішніх та внутрішніх джерел міського права.

Дійсно, як зазначає Л. І. Заморська, правова нормативність у процесі своєї інституціоналізації втілюється, передовсім, у системі джерел права. Інакше кажучи, інституціоналізація правової нормативності – це шлях удосконалення її формального аспекту [136, с. 112–113]. Схожу позицію займає також М. М. Марченко, коли вказує на те, що позитивне право має інституціональний характер, який виражається в об'єктивному існуванні правових норм та інститутів, а також їх функціонуванні [226, с. 63–64]. У зв'язку з цим існування правової нормативності – це, передовсім, існування джерел права. Тут слід підкреслити ту важливу обставину, що зв'язок проблеми джерел права із правовою нормативністю не означає, що нами використовується етатистський підхід до розуміння джерел права.

Можна поставити під сумнів позицію, яку висловлюють сьогодні багато вчених, що джерела права, сприйняті в нормативному контексті, створюють передумови для однозначної апеляції до правового етатизму [426, с. 63]. Уявлення про норми життя людей, правила і форми їх відносин, про схвалювану та карану людську поведінку сформувалися поступово. В. А. Бачінін описує цей процес так: «...з тих компонентів накопиченого досвіду, що пройшли перевірку часом, складаються поведінкові стереотипи солідаристичного характеру. Посівши стале місце у свідомості людей, вони стають тими «зернами», з яких виростають норми релігії, моральності та права» [38, с. 118]. Як зазначає О. А. Лукашева, повторюваність явищ та подій виявляє внутрішню закономірність їх розвитку. Однією з форм вираження цих закономірностей є нормативність явищ, процесів, зв'язків, яка виражає об'єктивно необхідні

способи взаємодії явищ та подій як результату предметної практичної діяльності людей [211, с. 12–13].

Як справедливо зазначає І. С. Тімуш, юридична наука неодмінно має досліджувати «позитивний аспект» права: по-перше, тому, що лише шляхом матеріалізації в формальному законі та забезпечення механізмів встановлення й підтримання на базі прийнятого законодавства відповідного правопорядку реалізація правової належності як такої (а, зокрема, й орієнтирів «природного права») взагалі може бути гарантованою; по-друге, – з метою постійного узгодження директив закону з історично мобільними природними та ціннісними вимірами правової справедливості [482, с. 12]. Цю думку продовжує С. П. Погребняк, зауважуючи, що сучасне розуміння правової нормативності та пов’язаною з нею проблеми джерел права слід вирішувати з точки зору теорії примирення чи конвергенції природного та позитивного права, унаслідок чого джерелами правової нормативності стають не лише офіційні письмові джерела права, але й загальні принципи права, доктрина тощо [325, с. 21]. Така позиція знову повертає нас до проблеми правового плюралізму, одним із проявів якого є множинність джерел сучасного права.

Дійсно, нормативна підсистема міської правової системи пов’язана з виокремленням системи джерел міського права, до якої можуть бути включені, найперше, нормативно-правові акти, нормативні договори, правові звичаї, юридичні прецеденти, які регулюють міські правові відносини. У зв’язку з цим розмежування зовнішніх та внутрішніх джерел міського права є не просто корисною, а необхідною методологічною процедурою, що має метою розкриття особливостей формування та змісту норм міського права. Саме існування зовнішніх та внутрішніх джерел міського права виражає закономірності його співіснування з іншими правовими системами, передовсім, з міжнародною та національною [247].

Під зовнішніми джерелами міського права у цьому контексті розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм і принципів, на основі яких виникає можливість створення норм міського права. Під внутрішніми джерелами

міського права, відповідно, розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм, які безпосередньо регулюють міські правовідносини [235].

Головну ланку в системі зовнішніх джерел міського права складають нормативно-правові акти. Ці нормативно-правові акти є частиною національного законодавства у сфері конституційного та муніципального права, вони регулюють питання правового статусу міст, особливостей організації місцевого самоврядування в містах тощо. В Україні такими актами є Конституція України [180], Конституція Автономної Республіки Крим [179], Цивільний кодекс України [515], Господарський кодекс України [95], Земельний кодекс України [140], Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» [388], «Про столицю України – місто-герой Київ» [404], «Про регулювання містобудівної діяльності» [402], «Про Генеральну схему планування території України» [352], «Про стимулювання розвитку регіонів» [403] тощо. На сьогодні особливим (винятковим) законодавчим джерелом міського права є Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [358], який регламентує, зокрема, правовий статус м. Севастополя як міста, що має винятковий правовий статус за українським законодавством.

Іще один елемент джерельної характеристики міського права як правової системи проходить процес свого становлення від обґрунтування проблем та перспектив розвитку містобудівного законодавства [155] до розгляду містобудівного права як галузі права. Пропонується визнання та необхідність створення єдиного кодифікованого акта у сфері містобудування – Містобудівного кодексу України [147]. Слід, утім, додатково підкреслити, що статус містобудівного права доволі активно дискутується в юридичній доктрині. Деякі автори вважають, що містобудівне право не може претендувати на статус самостійного масиву правових норм, що формує власний правовий режим, і відносять його до комплексних інститутів господарського права [304, с. 112]. Не вдаючись у цю дискусію, зазначимо лише, що перспективність містобудівного права є очевидною та такою, що вимагає глибокого осмислення з точки зору

формування системи права сучасної України. Окрім того, серед зовнішніх джерел міського права можуть бути названі підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, Укази Президента України «Про Раду регіонів» [401], «Про Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню України» [355], «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» [356] тощо.

Слід зазначити, що система нормативно-правових актів, що входять до національного законодавства України та регулюють ті чи інші аспекти функціонування міст, є далекою від досконалості. Зокрема, рівень розвитку українського законодавства про міста загалом не відповідає стану урбанізаційних процесів у нашому суспільстві. Наприклад, держава поки не створила ніяких системних програм розвитку урбанізованих регіонів, що особливо актуально у контексті конфліктної ситуації на сході України, адже Донецька та Луганська області є, поряд із Дніпропетровською та Запорізькою, найбільш урбанізованими територіями в нашій державі. Можна також розглядати як такий, що обділений увагою законодавців, напрям законотворчої діяльності, пов’язаний із наданням спеціальних або виняткових правових статусів українським містам. У Верховній Раді Україні на сьогодні зареєстровано близько 20 законопроектів, які запроваджують такі правові статуси. Дійсно, існування виняткового правового статусу у міст Київ та Севастополь не означає, що такі правові статуси не можуть надаватися іншим містам з урахуванням особливостей їх місцезнаходження, економічного розвитку, соціальних та культурних особливостей. Як уявляється, з огляду на взятий курс на децентралізацію влади, проблематика правових статусів міст набуде нового звучання.

Особливе місце серед зовнішніх джерел міського права займають міжнародні договори, оскільки урбанізація сучасного суспільства не обмежується винятково державними масштабами, а виходить на якісно новий, більш високий рівень. Слід також звернутися до міжнародних договірних актів, таких як Європейська хартія міст II (Маніфест нової урбаністики) [129], Європейська хартія місцевого самоврядування [132], Загребська декларація про

здорові міста [575], Хартія «Міста Європи на шляху до стійкого розвитку» (Ольборзька хартія) [507], Містобудівельна хартія СНД [96], Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія) [257], Міжнародна хартія з охорони та реставрації архітектурно-містобудівної спадщини (Краківська хартія) [256] тощо. Деякі з цих міжнародних договорів ухвалені під егідою ООН, деякі – мають регіональне значення в рамках Ради Європи, Співдружності незалежних держав тощо. Утім, незважаючи на масштаб застосування, ключове призначення цих угод – сприяти поступовій урбанізації суспільств, оскільки на сьогодні це єдиний шлях до економічного зростання. При цьому важливо підкреслити, що для міжнародних договорів, що стосуються урбанізації, характерною є ідея збереження міської самобутності, забезпечення наступності в містобудуванні, коли економічна доцільність й тимчасова вигода не можуть розглядатися як умова, достатня для зміни історичного образу конкретного міста.

Останніми роками все більшого значення для міського права набувають міжнародно-правові акти так званого м'якого права: Всесвітня декларація місцевого самоврядування 1985 р., прийнята Всесвітньою асоціацією місцевого самоврядування; Стамбульська декларація з населених пунктів 1996 р., прийнята Хабітат II; Декларація про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті 2001 р., прийнята ГА ООН; Європейська декларація прав міст 1992 р., прийнята CLRAE РЄ, Декларація щодо регіоналізму в Європі 1996 р., Гельсінська декларація щодо регіонального самоврядування 2002 р., Декларація про принципи місцевого самоврядування в державах-учасницях СНД 1994 р. тощо. Детальний аналіз цих та багатьох інших міжнародно-правових джерел міського права здійснює Н. Камінська [149].

Варто також зазначити, що міжнародні угоди у сфері урбаністики є відносно новою тенденцією у сфері міжнародного співробітництва держав. Хоча багато з цих міжнародних угод й укладаються під егідою держав, їх авторами та ініціаторами виступають представники міської влади різних країн, що тільки підкреслює зростання ролі міст у сучасному політико-правовому дискурсі.

Вагоме місце серед зовнішніх джерел міського права посідають правоінтерпретаційні акти, існування яких пов'язують з рішеннями Конституційного Суду України. За практикою розгляду конституційних подань Конституційний Суд України прийняв близько сорока рішень з питанн функціонування та діяльності суб'єктів міського права [110]. І хоча рішення Конституційного Суду часто помилково називають юридичними прецедентами (помилково, бо прецедент – це рішення у справі, де є спір, а Конституційний Суд не має справ зі спорами, тому його рішення не є прецедентами), значимість їх положень часто є дуже високою та такою, що якісно впливає на практику міського права.

Зокрема, Конституційним Судом України прийнято рішення у справі щодо статусу депутатів рад шляхом офіційного тлумачення положень ст.ст. 3, 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» [430], яким встановлено, що депутат міської ради може бути головою місцевої державної адміністрації, його заступником, керівником її структурного підрозділу, прокурором, але якщо він перебуває на посаді керівника місцевого органу виконавчої влади чи на іншій посаді, на яку поширюється дія Конституції та законів України щодо обмеження сумісництва, то не може поєднувати свою службову діяльність на цій посаді з посадою сільського, селищного, міського голови, секретаря сільської, селищної, міської ради, голови та заступника голови районної у місті, районної, обласної ради, а також з іншою роботою на постійній основі в радах, їх виконавчих органах та апараті.

Варте особливої уваги рішення Конституційного Суду України у справі «Про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві» [431] та справі «Про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування в районах міста Києва» [432], якими встановлено, що Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою, яка Президентом України призначається головою Київської міської державної адміністрації, та що у місті Києві державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана головою районної в місті Києві

ради, яка Президентом України призначається на посаду голови районної в місті Києві державної адміністрації.

Нормативний характер приписів, що містяться у рішеннях Конституційного Суду України, неодноразово ставав предметом дискусій. Але тут варто прислухатися до думки Г. О. Христової, що низка актів (у тому числі актів Конституційного Суду України) за своєю юридичною природою є «змішаними» або «різнорідними». Проте йдеться про наявність різнорідних положень в основній змістовній частині акта, оскільки «чисті» нормативно-правові акти також можуть містити ненормативні приписи, які відіграють допоміжну роль (приписи щодо вступу їх в дію, перехідні положення, преамбули тощо). Отже, особливості «змішаних» актів, які містять різні за своїми юридичними властивостями приписи, необхідно враховувати при класифікації юридичних актів, визначенні їх юридичної природи [513, с. 53]. Фактично, це означає, що інтерпретаційні акти Конституційного Суду України не можуть розглядатися як такі, що мають безумовну нормативну силу. Але кожен такий акт має принаймні одне положення, яке набуває статусу нормативного внаслідок наділення його такою властивістю самим Судом.

В останні роки в Україні усе більш помітною стає тенденція до посилення ролі судової системи у розвитку правової нормативності. Це, зокрема, стосується не лише Конституційного Суду України, але й системи судів загальної юрисдикції. Як підкреслює В. В. Дудченко, на сьогодні розвиток правових систем неможливо уявити без прецедентної складової, яка не лише визначає напрями трансформації правових нормативів при їх застосуванні судами, але й специфіку дії права загалом [62, с. 170]. На це також справедливо звертає увагу С. Шевчук. Він підкреслює, що правотворчість вищих судів ґрунтується на відповідних повноваженнях щодо здійснення правосуддя, які полягають у можливості вищих судів скасовувати, переглядати або змінювати рішення нижчих, якщо останні не відповідають порядку мотивації (правоположенням), сформульованому у рішеннях вищих судів. З цієї точки зору судовий прецедент або «прихована» судова правотворчість існувала завжди в радянський та

український правовій системі [533, с. 527]. У цьому світлі стає зрозумілим, що формування системи зовнішніх джерел міського права залежить також від нормативних позицій, які створює, у тому числі, Верховний Суд України.

Зміни, внесені до процесуальних кодексів Законом України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів», передбачають прогресивні норми, що встановлюють принципово новий підхід щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду України. На сьогодні рішення Верховного Суду України, прийняте за результатами розгляду заяви про перегляд судового рішення з підстав неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить ці норми права, та для всіх судів України. Безперечно, надання правовим висновкам Верховного Суду України статусу обов'язкових недостатньо для забезпечення єдності судової практики, передовсім, у зв'язку з тим, що така обов'язковість має декларативний характер: невідповідність судового рішення правовому висновку Верховного Суду України не є підставою для його оскарження. Зважаючи на це, Я. Романюк вважає за доцільне законодавчо передбачити можливість оскарження судового рішення з підстав його невідповідності правовому висновку Верховного Суду України. При цьому він пропонує встановити, що право на таке оскарження може виникати як у випадках, коли рішення прийняте після формулювання правового висновку Верховного Суду України, так і якщо висновок сформульований уже після прийняття рішення [436, с. 9].

Як показує досвід української судової системи, такий підхід до формування правової нормативності у системі міського права є доволі популярним. Так, палата Верховного Суду України в адміністративних справах неодноразово ухвалювала правові положення, що прямо стосуються інституціоналізації міського права. Наприклад, кілька разів Верховний Суд України у своїх правових положеннях підкреслював, що ненормативні правові акти органів місцевого самоврядування є актами разового застосування, вони вичерпують свою дію

фактом їхнього виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені цими органами після їх виконання [335]. Це правове положення було ухвалено з огляду на поширену практику нерозмежування нормативних та ненормативних рішень органів місцевого самоврядування у містах. Це привело до ситуації, коли нормативні та ненормативні рішення змінювалися за однією і тією ж процедурою, що, очевидно, не відповідає ані вимогам законності, ані принципам верховенства права.

Не менш важливим є й інше правове положення Верховного Суду України, відповідно до якого органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення [336].

Цілком вірогідною є тенденція до розширення спектру правових позицій Верховного Суду України, що так чи інакше стосуються проблем міського права, місцевого самоврядування та їх правової інституціоналізації. На це вказує практика Верховного Суду не лише щодо встановлення відповідних правових положень, але й щодо вирішення спорів, пов'язаних із міським правом. Зокрема, показовою є постанова Судової палати в адміністративних справа Верховного Суду України від 11 червня 2013 р., в якій суд встановив, що назва міста може лише тоді розглядатися як складова частина символіки міста, коли таке місто включене до списку архітектурних пам'яток. У справі ж назва міста «Київ» не включена до Переліку назв об'єктів та історичних пам'яток, що відносяться до місцевої символіки, використання яких юридичними особами і громадянами у комерційних цілях підлягає сплаті збору у встановленому порядку, який затверджено розпорядженням Київської міської державної адміністрації 15 січня 1996 р. № 39. Це дозволило Верховному Суду України зробити висновок про те, що використання назви «Київ» у назві акціонерного банку не є підставою для сплати банком місцевого збору [433].

Деякі рішення Верховного Суду України стосуються одного з найбільш проблемних питань міського права в Україні – здійснення виконавчої влади у м. Києві. Зокрема, в останньому своєму рішенні, присвяченому цій проблемі, Верховний Суд встановив, що призначення на посаду голови Київської міської державної адміністрації має здійснюватися відповідно до положень Конституції України та рішень Конституційного Суду України, відповідно до яких на цю посаду може призначатися Президентом України лише та особа, яка була обрана Київським міським головою. Але при цьому Суд наголосив на тому, що призначення на посаду голови Київської міської державної адміністрації має розглядатися у контексті адміністративних відносин, тоді як обрання Київського міського голови – у контексті виборчих відносин, що вказує на нетотожність правових статусів цих двох суб'єктів міського права [434].

Отже, можна констатувати, що система зовнішніх джерел міського права в Україні має багаторівневу структуру та містить не тільки джерела, які існують на рівні міжнародної та національної правової системи, тобто закони та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, а також акти застосування та нормативного тлумачення права. Тут слід зазначити, що специфіка зовнішніх джерел міського права полягає у тому, що вони практично повністю збігаються з джерелами муніципального права. Але відмінність муніципального та міського права полягатиме в існуванні внутрішніх джерел міського права, тобто тих офіційних актів-документів, які прийняті містами самостійно, без посередництва держави.

Особливе місце в системі внутрішніх джерел міського права посідають нормативно-правові акти місцевого рівня. Характерно, що при виявленні правової природи локальності нормативно-правових актів постає проблема штучного розмежування понять «локальний» та «місцевий» нормативно-правовий акт. У юридичній термінології «локальний» і «місцевий» існують як терміни штучно розведені та як такі, що означають різні поняття, котрі відносяться до різних правових інститутів. Термін «місцевий» використовується для позначення правових актів, що видаються місцевими органами влади, під

якими С. С. Алексєєв розумів нормативні підзаконні акти, які видаються територіальними органами державної влади і управління та поширюються на осіб, які знаходяться на певній території. Щодо локальних актів, то загалом вони визначаються як юридичні документи, що містять норми права, прийняті суб'єктами управління на підприємстві, в організації [4, с. 212].

Об'єднує обидва види актів властивий їм динамізм, який розуміється як «порівняно висока ступінь їх адекватності регульованим відносинам» [475, с. 112], націленість на місцеві умови, особливості. У суспільстві виникають і розвиваються різноманітні відносини, не всі з них потребують правового регулювання, і не для всіх, що мають потребу в ньому, необхідне централізоване втручання. Завжди існує шар суспільних відносин, який ефективніше регулювати на місці, ніж з центру.

Принцип децентралізації правового регулювання знаходить своє вираження в локальних нормативно-правових актах. Якщо територіальні локальні нормативно-правові акти можна розглядати як результат децентралізації публічної влади, що має багато в чому політичний сенс, то можливість організаційного локального правового регулювання має насамперед економічний сенс: є умовою успішного господарювання, оскільки дозволяє враховувати специфіку підприємства, конкретні умови і потреби, що забезпечує більшу адекватність в регулюванні відносин [416, с. 8]. Саме тому в юридичній літературі наполягають на тому, що існують різні види правової локальності, які не слід змішувати – територіальна, організаційна та відомча локальність [499].

На міському рівні нормативно-правові акти у системі джерел міського права представлені статутами територіальних громад, рішеннями місцевих референдумів, нормативними рішеннями міських рад. Існування статутного права у містах сягає ще часів дії Магдебурзького права, а статут як джерело міського права – це своєрідна комунальна конституція на території функціонування відповідної громади, де закріплюються територіальні межі міста, його адміністративний поділ, структура самоврядування, особливості проведення міських виборів, референдумів, дорадчих опитувань тощо [109]. Це

якраз свідчить про те, що нормативно-правові акти як джерела права на рівні міської правової системи отримують своє вираження у статутах територіальних громад, які, своєю чергою, є волевиявленням членів територіальної громади, а не держави. Тобто статут у такому розумінні є основним джерелом міського права, своєрідною міською конституцією. Статути територіальних громад мають специфічну природу, локальні особливості, зумовлені самобутністю кожного міста.

Слід погодитися з думкою, що сучасний стан якості нормативно-правових актів на місцевому рівні потребує удосконалення з огляду на необхідність обмеження повноважень органів державної влади та запобігання їх втручання у справи міської громади, а також наділення цих громад реальними повноваженнями та компетенцією. Зазначається, що предметом регулювання статуту територіальної громади є не тільки питання, які прямо перелічені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та вказані як такі, що можуть вирішуватися самостійно територіальними громадами або радами, але й інші особливості кожної територіальної громади. Ці особливості зумовлюються кількісними та якісними характеристиками складу цієї громади, характером територіальної та матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування тощо [267, с. 39]. Тут доречно додати, що статут територіальної громади, який є основним джерелом міського права та має вищу юридичну силу щодо нормативно-правових актів інших суб'єктів міського права, має за своїм змістом відповідати окресленому рівню. Ця проблема може бути вирішена за допомогою розробки модельного статуту територіальної громади міста.

В Україні практика встановлення статутів територіальних громад міст набуває усе більшого поширення. Як уявляється, це пов'язано з тим, що на рівні міського права ефективність правового регулювання суспільних відносин значно підвищується. Недарма зауважується, що локальність нормативно-правових актів – це один з вимірів ситуативності в праві [498]. Правова ситуація – суть буттєвих джерел філософії права, правової науки та юридичної практики. Саме у правовій ситуації, яка потребує адекватного осмислення права, від самого

початку існує філософія права, правознавство, правосуддя, і, врешті-решт, власне право. Необхідність права для ситуації виражена в тому, що її неможливо адекватно осмислювати на основі моралі, релігії тощо. Ця неможливість полягає в тому, що зміст ситуації може бути доступний лише праву, інакше ситуація лишається беззмістовною. Звідси помітно, що право в ситуації – не випадковий фактор, уведений стихійно рішенням її учасників. Оскільки ситуації, які потребують права, іманентні суспільству як такому, існування права нерозривно пов’язано з буттям людини в суспільстві.

Ситуативність, локальність, орієнтованість на унікальність конкретного міста якраз виступає основною характеристикою статутів територіальних громад. Це можна простежити, якщо проаналізувати їх тексти та функціональну спрямованість.

Часто специфіка нормативно-правової основи функціонування правової системи міста пов’язана зі збереженням його архітектурного образу. Так, наприклад, у ст. 58 Статуту територіальної громади м. Львова сказано, що ансамбль історичного центру м. Львова, який внесений до Списку світової спадщини ЮНЕСКО, складається з давньоруської та середньовічної частини міста і ансамблю Собору Святого Юра. Буферна зона вказаного об’єкта світової спадщини збігається з межами історичного ареалу міста. При цьому додається, що особливостями функціонування ансамблю історичного центру м. Львова є:

розробка та виконання плану управління історичною забудовою;

здійснення архітектурних і містобудівних перетворень на території ансамблю історичного центру м. Львова лише з відома Комітету світової спадщини ЮНЕСКО та згідно з комплексним проектом регенерації, ревіталізації та реставрації;

заборона на території ансамблю історичного центру м. Львова нового будівництва та встановлення постійних конструкцій зовнішньої реклами [463].

Фактично, це положення встановлює норму міського права Львова: заборону будівництва будь-яких споруд на території ансамблю історичного центру м. Львова без відповідних узгоджень з ЮНЕСКО. Можна з стверджувати,

що така норма є саме нормою міського права, адже вона діє лише у межах м. Львова та поширюється на суб'єктів права, які входять до його правового простору. Понад те, у ст. 59 Статуту прямо встановлюється обов'язок органів місцевого самоврядування з захисту історичного центру Львова: «міська рада в обов'язковому порядку щорічно забезпечує фінансування заходів з охорони культурної спадщини міста, а також додатково за рахунок коштів бюджету розвитку фінансує здійснення заходів з реставрації об'єктів культурної спадщини і регенерації території».

Схожі норми, хоча й менш імперативні, закріплено у статуті територіальної громади міста Одеси. Зокрема, у ст. 34 сказано, що «міська громада та органи міського самоврядування усвідомлюють свою відповідальність та забезпечують у межах своїх повноважень збереження для нащадків культурної спадщини міської громади, зокрема, забудови історичних ареалів міста, пам'ятників історії та культури, об'єктів природно-заповідного фонду. Органи міського самоврядування взаємодіють з органами державної влади та міжнародними організаціями з питань охорони та використання об'єктів культурної спадщини на території міста» [464]. Але особливістю статуту територіальної громади міста Одеси є те, що в ньому прямо вшановуються видатні особи, з іменами яких невідривно пов'язаний сучасний образ міста (ст. 33 Статуту). Як уявляється, такий підхід якнайкраще ілюструє особливості міського права за сучасної доби, коли образ міста (художній, архітектурний тощо) виступає фундаментальною основою для ідентифікації міського простору у політико-правовому дискурсі. При цьому варто підкреслити, що саме індивідуалізація міського простору є запорукою його успішного збереження та трансляції через покоління. Можливо, саме завдяки такій індивідуалізації Одеса до сьогодні зберегла свій неповторний образ та колорит.

Варта уваги цікава особливість статуту територіальної громади міста Вінниці, де індивідуалізованість образу міста отримала нормативне оформлення у ст. 1.8. Статуту: «у навчальних закладах міста Вінниці забезпечується викладання історії Вінниці і Вінниччини як окремого предмета» [459]. Така

норма міського права є унікальною для України, хоча вона, як уявляється, є доволі прогресивною з точки зору формування міської правосвідомості, інституціоналізації ментальних зв'язків городян зі своїм містом, посилення просторової ідентифікації.

Специфічні норми міського права можна також побачити у статуті територіальної громади м. Дніпропетровська. Оскільки, на противагу Львову, Дніпропетровськ є промисловим центром, окремий розділ Статуту присвячено екологічним проблемам та їх розв'язанню за допомогою норм міського права. Зокрема, у ст. 57 Статуту встановлено, що «діяльність з вирішення екологічних питань міста реалізується за допомогою складання спеціальних програм екологічного розвитку міста і його територій, розробки екологічних розділів у комплексних програмах міського розвитку, обліку екологічної ініціативи городян, виділення бюджетного фінансування екологічних проблем, вироблення санкцій до порушників екологічних норм, розробки і реалізації екологічних проектів» [459].

Іще однією особливістю статуту територіальної громади м. Дніпропетровська, що знову ж таки пов'язано саме з його промисловим характером, активними бізнес-процесами, й відповідно – суттєвими надходженнями до місцевого бюджету, є те, що значна частина цього документа регламентує фінансові питання функціонування територіальної громади та міста загалом. Так, ст. 74 встановлює норму, відповідно до якої втручання державних органів у процес складання, затвердження і виконання бюджету міста не допускається, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством. Не можна стверджувати, що ця норма є чисто міською за своєю природою, оскільки вона випливає зі змісту пп. 17 та 18 ч. 1 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Проте це створює додаткові гарантії фінансової незалежності міста, дозволяє йому бути вільним у розпорядженні власними коштами та спрямовувати їх на потреби міста найбільш оптимально.

Теза щодо фінансового забезпечення міської інфраструктури часто стає предметом дискусій на рівні муніципально-правових та фінансово-правових

досліджень. При цьому характерно, що усе частіше акценти переносяться на площину міського правового регулювання. Зокрема, це випливає з положень дисертації С. В. Березовської, де, зокрема, підкреслюється, що основними напрямами фінансової діяльності органів місцевого самоврядування виступають: бюджетна діяльність; діяльність у сфері оподаткування; діяльність у сфері місцевих запозичень та надання гарантій по кредитах комунальних суб'єктів господарювання; діяльність щодо надання пільг громадянам та суб'єктам господарювання; діяльність щодо управління комунальними підприємствами, установами та організаціями [41, с. 4–5]. Вважаємо, що фінансовий аспект діяльності міста не обмежується цими напрямами, оскільки можна також акцентувати увагу на тому, що місто як суб'єкт господарського права має можливості розпорядження комунальним майном (зокрема, здійснювати дії щодо його відчуження), укладати різноманітні цивільно-правові договори тощо, що також відображає фінансову сторону його функціонування.

Особливістю територіальних громад деяких міст є встановлення специфіки функціонування міського правового простору. Зокрема, у статуті територіальної громади м. Львова встановлюються особливі відносини з територіальними громадами м. Винники, селищ Рудно і Брюховичі, які зумовлені включенням територій зазначених населених пунктів до адміністративних меж м. Львова з віднесенням до відповідних районів міста. У зв'язку з цим члени територіальних громад м. Винники, селищ Рудно і Брюховичі одночасно володіють статусом членів територіальної громади м. Львова [463]. Існування подібних положень пов'язано з посиленням урбанізаційних тенденцій в Україні та зростанням населення урбанізованих територій. Відповідно, розширення міст є закономірним процесом, але таке розширення часто відбувається за рахунок приєднання територій інших населених пунктів. Така екстенсивна за своєю природою урбанізація створює правові простори з особливим режимом, оскільки в них на рівній основі існують одночасно дві територіальні громади.

Отже, як бачимо, статути територіальних громад міст є первинним внутрішнім джерелом міського права, оскільки саме вони закладають основу для

формування правової системи міста. Однак вони не вичерпують усього різноманіття внутрішніх джерел міського права. Так, до нормативно-правових актів міського права можна відносити різноманітні нормативні рішення міських рад, які встановлюють відповідні правила поведінки. Зокрема, до системи таких нормативно-правових актів можна зарахувати статути комунальних підприємств, які затверджуються міською радою; бюджети міст, а також звіти про їх виконання; різноманітні нормативні рішення, що стосуються встановлення тарифів тощо.

Особливого значення у сучасному правовому житті набувають методи програмного регулювання. Як зазначає Б. В. Бабін, програмне регулювання сьогодні стає визначальною рисою правового розвитку як міжнародного, так і національного права. Учений пропонує виділяти такі риси програмного регулювання: терміновий характер; етапність; можливість програмної імплементації; поєднання загальних та індивідуальних приписів; виконання широким колом суб'єктів; поєднання програмних та «звичайних» норм [20, с. 134]. Програмне регулювання розглядається як форма реалізації принципів глобального явища – програмного менеджменту, зафіксованих як у технічних стандартах, так і в практиці публічних і приватних управлінських систем; програмне регулювання є інтерактивним, що спрощує механізми контролю за ним та ув'язує локальні, регіональні, національні та міжнародні механізми; програмне регулювання встановлює на нормативному рівні права та обов'язки визначених структур, конкретні завдання, ув'язані між собою [20, с. 135–136].

Програмне регулювання є можливим та успішно практикується й на рівні міських правових систем. Це можна проілюструвати на прикладі Одеси. 13 лютого 2014 року Одеською міською радою було прийнята Програма соціально-економічного розвитку м. Одеси на 2014 рік [381], яка відповідає усім ознакам програмного правового регулювання. Загалом ця програма носить економічний характер, оскільки вона більшою мірою зорієнтована на залучення іноземних інвестицій, підтримку окремих секторів міської економіки, встановлення тих чи інших засобів прямого та непрямого впливу на економіку

міста. Міські програми – доволі поширені явища правового життя сучасного міста [365].

Слід звернути увагу на ключову особливість програмного регулювання, яка полягає у тому, що програма – це не лише правовий акт, але й відповідні заходи з його реалізації. Інакше кажучи, програма є таким засобом правового регулювання, який поєднує, інтегрує у собі, нормативні та діяльнісні елементи. Саме тому у програмах соціально-економічного розвитку міст завжди наводиться перелік заходів, необхідних для виконання цієї програми. І тут слід констатувати часто низьку ефективність програмних засобів правового регулювання у міському праві. Проблема полягає у тому, що програми є нормами «м'якого» права, тобто вони не передбачають встановлення заходів юридичної відповідальності за їх невиконання. Це, своєю чергою, породжує ситуацію, коли заходи, спрямовані на реалізацію міських програм, не виконуються.

Вважаємо, що причиною є інституційна недостатність міського права, яка спостерігається в Україні. Міське право на сьогодні існує без належних механізмів самозабезпечення. Фактично відсутня система організаційних інститутів, які б були націлені на застосування норм міського права, що, звісно, не сприяє посиленню його становища як правової системи. Водночас існування правових норм міського права, міських програм соціально-економічного розвитку тощо потребує поступового формування системи таких інститутів. Як уявляється, це – одна з найбільш гострих проблем сучасного міського права в Україні.

Окрім зазначених вище джерел міського права слід зупинитися також на нормативних договорах локального рівня. Як справедливо підкреслюється у літературі, договори зараз усе більшою мірою впливають на правову сферу, поступово витісняючи нормативно-правовий акт як «перше серед рівних» джерел права [123; 143; 327]. Як підкреслює З. М. Юдін, договір можна визначити як правовий акт, в якому на основі принципу взаємної відповідальності відображено узгоджене волевиявлення суб'єктів права про бажане регулювання правовідносин між ними [547, с. 312]. Із такою дефініцією

можна погодитися, якщо враховувати, що вона більшою мірою зорієнтована якраз на нормативний договір. Хоча сам автор наполягає на тому, що розмежування індивідуальних та нормативних договорів багато у чому є умовним та штучним, оскільки у кожному нормативному договорі є елемент індивідуалізації (хоча б тому, що відомі його первинні учасники та суб'єкти), а в кожному індивідуальному договорі – правило поведінки [546].

На рівні міської правової системи договори часто існують поряд з нормативно-правовими актами локального рівня, не поступаючись їм у кількості. Це, зокрема, можуть бути договори між містами: Договір про співпрацю між містами Лученець і Золотоноша 2007 р., Угода про встановлення побратимських відносин між містом Умань та містом Ашкелон (Ізраїль) 2010 р., Угода про споріднення міст Ваньчжоу (КНР) та Черкаси 2003 р., Угода про співробітництво між містами Сміла та Орхєй (Молдова) 2011 р. та ін. Діють і угоди транскордонного характеру: Угода про створення єврорегіону «Дністер» 2012 р., Угода про створення Єврорегіону «Нижній Дунай» 1998 р., Угода про створення Прикордонного Співтовариства Єврорегіон «Дніпро» 2003 р. тощо.

Варто підкреслити також посилення значення договорів між містами та непублічними юридичними особами. Такі нормативні договори укладаються між підприємствами, установами та організаціями, що не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, та органами міської влади. Наприклад, договори щодо забезпечення міста громадським транспортом, щодо постачання електроенергії тощо. Типовими прикладами нормативних договорів на рівні міського права є різні угоди між міською радою та приватними перевізниками щодо забезпечення міста громадським транспортом (відповідно до цих договорів встановлюються маршрути, тарифи, ціни, умови обслуговування тощо). Нормативні договори можуть укладатися також між містами та державними підприємствами (наприклад, щодо постачання енергоносіїв) тощо.

Іншими джерелами міського права можна визнати правові звичаї [44]. Наприклад, у міських (районного значення) радах, де обсяг виконавчої

діяльності не потребує створення відділів та управлінь, до складу виконавчого комітету можуть входити інші особи, зокрема керівники підприємств, установ та організацій комунальної власності.

Отже, нормативна складова міської правової системи відрізняється складною джерельною структурою, інституційним підґрунтям та специфічними нормативами (як статутного, так і договірного походження). Водночас нормативна характеристика не може вичерпати усіх аспектів існування міського права. З огляду на це актуальним є звернення до проблем інституціоналізації міського права у межах міської правової системи.

4.3. Інституційне забезпечення міської правової системи

Системний аналіз міського права, а також встановлення змісту та компонентів міської правової системи безумовно передбачає розгляд їх інституційних засад. На нашу думку, слід погодитися з представниками західної доктрини права у тому, що правова система існує лише тоді, коли є інститути, що створені спеціально для застосування норм, які діють у цій правовій системі [502; 506; 553]. Інакше кажучи, право завжди передбачає інфраструктуру: воно може діяти лише тоді, коли, з одного боку, сформовано ефективні механізми втілення правових приписів у життя, а, з іншого – кристалізуються з-поміж величезної сукупності нормативних фактів ті, які формують тенденції розвитку права.

У попередніх розділах роботи ми уже частково торкалися питань інституціоналізації міського права. Утім, варто підкреслити, що інституціоналізація існує у двох найважливіших формах, що зумовлено існуванням трьох основних типів інститутів: нормативних, організаційних та функціональних. Нормативні інститути містять певні правила, модель поведінки індивідів. Особливістю організаційних інститутів є наявність технічної і матеріальної організації: приміщень, машин, емблем, бланків, адміністративної

ієрархії, персоналу. Слід зазначити, що така класифікація носить частково умовний характер, оскільки у будь-якому інституті присутні як нормативні, так і організаційні й функціональні начала, відмінність між ними полягає у вирішальному впливі одного з них на впорядкування суспільних відносин.

Необхідно наголосити, що розгляд сучасного інституціонального підходу в контексті його застосування до міського права визначається, найперше, відмінностями, які вкладаються юриспруденцією і соціологією в поняття «інститут». При цьому характерно, що в соціологію термін «інститут» прийшов саме з юриспруденції, де він вживався для позначення сукупності норм, що регулюють правові відносини: інститут власності, інститут спадкування, інститут шлюбу. Недаремно у Стародавньому Римі посібники для юристів, що містили систематизований огляд чинних законів приватного права, називалися інституціями. У соціологічній літературі термін «інститут» став використовуватися з часу становлення соціології як науки і отримав найбільше поширення у зв'язку із застосуванням інституційного аналізу суспільних явищ і процесів [82, с. 14].

Дійсно, смислові відмінності між «інститутом» в юриспруденції і «інститутом» у соціології носять фундаментальний характер. Для юриспруденції поняття інституту є типовим і, передовсім, тісно пов'язаним із нормативністю. Так, О. А. Керімова стверджує, що правовий інститут являє собою окремий комплекс правових приписів, що регулює за допомогою специфічних прийомів і способів однорідний вид або сторону суспільних відносин [159, с. 14]. Таке розуміння інституту загалом характерне для юридичної науки, особливо в контексті досліджень структури та системи права. Наприклад, у загальнотеоретичному дослідженні, присвяченому правовим інститутам, зазначено, що правовий інститут – це нормативно-правове утворення, покликане регулювати тісно пов'язану групу суспільних відносин [202, с. 12]. Загалом нормативна характеристика інститутів є однією з домінант сучасної юриспруденції. Зокрема, К. Альчуррон та Є. Булигін наполягають на тому, що момент виникнення норми пов'язаний із фіксацією необхідного логічного

зв'язку між випадком і рішенням. Відповідно до цього, внутрішня логіка будь-якої нормативної системи (наприклад, права) виражена у зв'язках між ситуаціями, модальностями та акторами, які здійснюють імплікацію деонтичного висловлювання до конкретного випадку через зв'язки нормативної системи [278, с. 339–345]. Виходячи з такої логіки, сучасний юридичний позитивізм встановлює пряму логічну кореляцію між інституціоналізацією права та його внутрішньою нормативною логікою.

Однак, на нашу думку, помилково вважати, що інститути охоплюють лише нормативну складову сучасного правового та державного життя. Інституціоналізація права та держави – процес набагато глобальніший, охоплює багато прошарків правової реальності [224], зокрема – поведінковий, діяльнісний. На цей аспект інституціоналізації права звертають увагу такі дослідники як С. Д. Гусарєв, В. М. Карташов та інші науковці, які присвятили свої праці проблематиці правової діяльності та юридичної практики. Так, С. Д. Гусарєв вважає, що саме формування правових систем, а не лише так званого «права юристів», було зумовлене розвитком юридичної професії та відповідною інституціоналізацією специфічного різновиду соціальної практики – юридичної (ширше – правової) діяльності [100, с. 55]. В. М. Карташов пропонує таке визначення юридичної практики, яке не дозволяє взагалі провести чіткої межі між нею та становленням (розгортанням, інституціоналізацією, розвитком права). Він пише: «юридична практика – це діяльність зі створення (тлумачення, систематизації тощо) юридичних приписів, взята в єдності із накопиченим правовим досвідом (соціально-правовою пам'яттю)» [153, с. 14]. Саме тому при розгляді питань інституціоналізації права (зокрема, міського права) неможливо обійти увагою ненормативні аспекти правових інститутів.

Взагалі перспективи використання інституціональної методології в дослідженні міського права мають бути пов'язаними, передовсім, із визначенням основних «критичних точок» застосування поняття інституту не лише у контексті типового для юриспруденції підходу. Тут корисним уявляється

звернення до теоретичної соціології з її традиційною увагою до питань соціальної інституціоналізації. У спеціальній літературі зазначається, що можна говорити про використанням п’яти основних підходів до феномена інституту.

Перший підхід, умовно званий «біхевіористським», охоплює визначення, в яких інститут трактується як усталений, організований спосіб дії, що регулярно відтворюються у повсякденній життєдіяльності людей (Р. Берштедт, Р. Маківер, П. Рибіцький). По суті, саме у цьому розумінні сприймають правовий інститут представники «праксеологічного» напряму в юриспруденції, думки яких аналізувалися вище. Проблема цього підходу полягає не стільки в тому, що він абсолютизує людську поведінку як критерій виникнення інститутів, скільки у тому, що за нього втрачаються критерії розмежування бажаного та небажаного для суспільства, а тому таке розуміння інституту не може екстраполюватися на нормативну сферу. Тому його застосування є вельми обмеженим.

Другий підхід, на противагу попередньому, де критеріями типології виступають сама дія та її ознаки, акцентує увагу на засобах організації дії: зразках і правилах поведінки (Ф. Знанецький, У. Томас). Деякі уточнення до нього вносить Т. Парсонс, зосереджуючись на тих зразках, які в суспільстві вважаються належними, законними, очікуваними, тобто отримали нормативний статус. Близькі до наведеного визначення Т. Ньюкомба. На його думку, інститут – це не будь-які зразки поведінки, а лише ті, які концентруються навколо основних визнаних суспільством цінностей. З цими доповненнями розглянутий тип визначень отримав назву ціннісно-нормативного. Різні соціальні групи керуються різними цінностями та нормами, навіть незважаючи на те, що деякі ціннісно-нормативні структури створені для того, щоби мати універсальний характер, наприклад, право.

Проблема полягає у тому, що навіть правові норми, одним із основоположних принципів дії яких є однаковість, однорідність застосування та поширення на усіх членів визначеного співтовариства (одна зі складових ідеології верховенства права та правової визначеності), розуміють та реалізуються по-різному в різних містах. Це не означає, що право поступово

розпадається на різні елементи однієї картини, а лише потребує від юристів розуміння того, що специфіка територіальної правосвідомості завжди накладає відбиток на те, якою є стратегія реалізації того чи іншого правового припису.

Віднесені до третього підходу дефініції окреслюють інститут як соціальну роль, украй важливу для існування спільності. Певною мірою визначення цього підходу можна вважати синтезом двох розглянутих вище, оскільки останні концентруються на змісті діяльності і засобах її регулювання, які є невід'ємними складовими соціальної ролі і фіксуються в термінах «відігравати роль» і «рольові очікування». Теорія соціальних ролей, як і теорія ігор, поступово використовується в юриспруденції для пояснення тих ситуацій, які недоступні для сприйняття з точки зору традиційних уявлень про правові конфлікти та ситуації [299]. Утім, як зазначають дослідники, евристичний потенціал цього підходу, по суті, обмежений «стінами судової кімнати» [300, с. 140], оскільки не дає змоги пояснити формування нормативних та особливо функціональних інститутів, де значення соціальної ролі практично є зведеним до мінімуму.

Визначення, віднесені до четвертого підходу, трактують інститут як формальну організацію в тому сенсі, в якому її розуміють у теорії організацій та управління, а також у соціології організацій. Спільним для таких визначень є тлумачення інституту як об'єднання (групи) людей, покликаних реалізувати більш-менш чітко окреслені цілі і забезпечених для цього необхідними засобами. Зважаючи на схожість такого розуміння інституту з поняттям формальної організації, цей тип визначень отримав назву організаційного. Таке розуміння соціального інституту фактично збігається із розумінням організаційних інститутів в юриспруденції.

Щодо п'ятого типу дефініцій, то тут головним критерієм типології вибрано походження інститутів, які визначають як громадські утворення, викликані до життя і санкціоновані державою, забезпечуються необхідними засобами, в тому числі нормативними. Такі утворення – державні установи, призначення яких – втілення в суспільну практику нормативних (правових) вимог, підтримка їх від імені держави, здійснення контролю за їх дотриманням і, якщо необхідно,

застосування відповідних санкцій [229, с. 43–44]. Відмінність цього підходу із попереднім полягає в тому, що він є більшою мірою офіційним та пов'язаним із системою соціального примусу, яка завжди присутня в суспільстві.

Як уявляється, ці підходи в цілому не суперечать один одному, але припускають різні кути зору на процеси суспільної інституціоналізації. Водночас кожен з них цілком може бути застосовний до проблеми інституціоналізації міського права як особливого феномена правової реальності. Тут цікавою є точка зору М. С. Тімашева щодо того, що інституціоналізація у правовій та державній сферах завжди відбувається в двох пов'язаних площинах і означає: 1) схильність членів цієї спільноти слідувати правовим розпорядженням у своїй поведінці; 2) схильність членів цієї спільноти сприяти реалізації цих норм в поведінці інших членів цієї спільноти [254, с. 133]. Однак очевидно, що таке розуміння інституціоналізації має бути розширене шляхом включення до неї не лише правових засобів регламентації поведінки, але й організаційних засобів, які визначають специфіку правової інституціоналізації.

Розгляд різних аспектів теорії інституціоналізації, у кінцевому підсумку, виводить до проблеми розгляду нормативного, організаційного та функціонального вимірів інституційного забезпечення міського права. Усі вони є тісно пов'язаними та такими, що перебувають у постійній взаємодії із зовнішнім правовим оточенням, зокрема, із конституційним, муніципальним та адміністративним правом, залишаючись при цьому цілком автономними. Логіка розгляду інститутів у структурі міської правової системи потребує першочергової уваги до нормативних інститутів, оскільки вони, як правило, визначають найбільш суттєві, структуроутворюючі контури правового буття.

Міське право, як і будь-яке інше право, складається з нормативних інститутів як цілісних комплексів норм міського права, забезпечення та реалізація яких відбувається на основі переважно внутрішніх джерел міського права. Зв'язок нормативності та системності права є такою його властивістю, що не раз підкреслювалася на рівні монографічних та дисертаційних досліджень. Але тут слід розуміти, що інститут права є набагато ширшим феноменом, аніж

його зазвичай сприймають у дослідженнях, присвячених системі права. Зокрема, необхідно зазначити, що інституційна характеристика права безпосередньо пов'язана не тільки з нормами, але й з принципами, правовими режимами, методом та предметом правового регулювання, що зумовлює його диференціацію та ефективність.

У зв'язку з цим необхідно розрізняти правові інститути та інститути права. Правові інститути виражають ступінь інституціоналізації правових явищ у правовій системі загалом і містять у собі основні ознаки цих явищ. Інститути права відносяться виключно до об'єднання правових норм усередині системи права. Інститут права характеризується загальним змістом правових норм, смисловою пов'язаністю між ними, логічною єдністю, що зумовлює їх відокремлення всередині галузі або, як виняток, кількох галузей права. Фактично функціональна характеристика нормативних приписів, запрограмована в них мета правового регулювання забезпечує з'єднання правових норм в системні утворення, якими виступають інститути. Це ще раз підтверджує, що нормативна інституціоналізація права є лише одним із проявів, аспектів його інституціоналізації як комплексного процесу, що охоплює всі його грані та іпостасі.

Розподіл права на інститути пов'язаний з особливостями галузевого правового режиму, який пронизує правову матерію галузі та конкретизує системні групи правових норм. Інститути права зосереджують у собі ознаки загального для всієї галузі правового режиму і демонструють особливості, які визначають їх специфіку. Звідси інститут права – це конкретизована правовим режимом цілісність правових норм, за допомогою яких здійснюється регулювання групи суспільних відносин із застосуванням галузевого методу регулювання для досягнення єдиної мети.

Натомість правовий інститут є іншим за природою явищем, і його дослідження пов'язане з формуванням інституційної теорії права. Інституційним підходом до права (й інституційним розумінням норми права) В. О. Четвернін називає дослідження права як реальних, а не тільки змодельованих норм

соціальної діяльності. Інституційний підхід передбачає і відповідне розуміння соціальної норми, типової для всіх соціальних наук, що не обмежуються вивченням офіційних текстів про соціальну реальність. За великим рахунком, це – соціологічний підхід до права, оскільки в теоретичній соціології, в соціальній науці відомі, крім інституціоналізму, інші наукові напрями.

Соціальний інститут В. О. Четвернін розуміє як стійкий порядок соціальних комунікацій або соціальної діяльності, взаємодій, що втілює в собі ті чи інші соціальні норми (і відповідний принцип) і виконує певну функцію [526, с. 12]. Таку думку продовжує В. П. Малахов, коли пише, що соціальні норми і соціальні інститути – це, по суті, одне і те саме: та чи інша смислова та функціональна сукупність соціальних норм утворює соціальний інститут [221, с. 5]. Інститути організують людську діяльність у певну систему соціальних ролей, встановлюючи зразки поведінки.

Найважливішими передумовами процесу утворення правових інститутів, відповідно, є:

(1) виникнення певних суспільних потреб у нових типах правової діяльності та відповідних їм соціально-економічних і політичних умов;

(2) розвиток необхідних організаційних структур і пов’язаних із ними правових норм і регулятивів поведінки;

(3) інтерналізація індивідами нових правових норм і цінностей, формування на їх основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій та очікувань [72, с. 23].

Отже, існування правових інститутів на рівні міської правової системи пов’язане не стільки зі структурацією нормативного матеріалу, скільки з інституціалізацією міського права як такого. У цьому контексті правові інститути в міському праві формуються як такі згустки правової матерії, котрі безпосередньо випливають з природи міста, є його породженням та продовженням.

Фактично, коли йдеться про нормативну інституціоналізацію міського права, основна увага має приділятися його системним характеристикам.

Зазвичай розгляд системи права пов’язаний з розглядом галузей права, часто навіть стверджується, що галузь права – це основний, центральний, основоположний елемент його системи [195; 531]. Утім, більш зваженою видається точка зору, відповідно до якої первинним, а, отже, найважливішим та найбільш збалансованим елементом системи права є інститут.

Інститути міського права можуть формуватися під впливом багатьох факторів, пов’язаних із тим, наскільки ефективним є муніципальне законодавство, яким є рівень самостійності міста у площині його функціонування як автономної соціально-територіальної одиниці тощо. У зв’язку з цим слід зазначити, що інститути міського права доцільно поділяти на дві великі групи – інститути, що прямо пов’язані із офіційно встановленим режимом здійснення місцевого самоврядування, та інститути, що визначають економічну, соціальну, культурну тощо специфіку конкретного міста.

Серед правових інститутів міського права, які можна віднести до першої групи, слід назвати: інститут міського управління, інститут життєзабезпечення міста, інститут права міської власності, інститут міського планування, інститут міського туризму, інститут міської екології, інститут збереження історичної спадщини міст тощо. Ці інститути рівною мірою присутні в міському праві будь-якого міста, хоча конкретні нормативні положення, які стосуються їх реалізації, можуть відрізнятися.

Нормативний інститут міського управління не є тотожним за своїм змістом інституту місцевого самоврядування, сутність якого визначається муніципальним законодавством. Міське управління є похідним інститутом, трансформація якого з плином часу та усе більшою урбанізацією суспільства зумовила виникнення особливих рис, які характерні саме для нормативних засад функціонування міст. Особливість цього нормативного інституту пов’язана зі створенням на локальному рівні цілої низки нормативних приписів, які не є характерними для здійснення місцевого самоврядування на рівні територіальних громад сіл та селищ. Зокрема, це такі нормативи, що стосуються функціонування виконкомів міської ради та розподілу повноважень між його структурними

підрозділами, норми, що стосуються бюджетного планування та виконання фінансових зобов'язань. На те, що здійснення міського управління у великих містах має свою унікальну специфіку, неодноразово звертали представники науки муніципального права [271; 258]. Нормативна сутність інституту міського управління безпосередньо випливає з неминучої диференціації глибини та обсягу задач, які постають перед місцевим самоврядуванням у містах та інших населених пунктах.

Нормативний інститут життєзабезпечення міста є сенс розглядати як логічне продовження інституту міського самоврядування, оскільки здійснення комунальних функцій є одним із першочергових завдань будь-якої міської (і не лише міської) ради. Утім, варто підкреслити, що самостійність цього нормативного інституту у системі міського права пов'язана з його підвищеною соціальною значущістю: як правило, саме ефективне забезпечення життєдіяльності міста виступає основоположним критерієм оцінки місцевої влади не лише жителями міст (городянами), але й представниками виконавчої влади на місцях. Уже саме таке положення цього інституту дозволяє говорити про його «підвищену» нормативність, яка виражається в необхідності належного забезпечення функціонування міста.

Нормативний інститут права міської власності часто розглядають у контексті реалізації міськими громадами права на розпорядження майном. Зокрема, саме так тлумачать цей інститут В. А. Устименко [495] та Р. А. Джабраілов [118]. Із таким підходом загалом можна погодитися, особливо з урахуванням того, що відносини права власності є основою будь-якого сучасного правопорядку. Міські ради як розпорядники комунального майна, територіальні громади як його власники, міста як об'єкти цих відносин утворюють своєрідну цілісність, в якій функціонують нормативні приписи, що випливають зі змісту конституційних, господарських та цивільних правових норм.

Інститут міського планування є одним із найдавніших серед інших нормативних інститутів міського права. Але при цьому на сьогодні він стає

об’єктом особливої уваги як юристів, так і економістів, архітекторів та інших вузьких спеціалістів. Це свідчить про комплексність цього інституту та його вихід на проблему взаємодії правових та інших регуляторів. Як підкреслює В. В. Вагін, перші свідоцтва планування міст можна знайти ще у древніх античних містах. Вони створювалися не лише як архітектурні проекти, а й як плани зі значною увагою до вивчення всього комплексу містоутворюючих чинників. Проте міське планування одержало сучасне значення як правовий та економічний інститут на початку XX століття. Саме тоді міста, які розвивалися хаотично упродовж століть, сконцентрували у собі проблеми, які можна було визначити лише цілеспрямованими зусиллями [59, с. 6].

Цікаву позицію щодо міського планування займають О. С. Безлюбченко, О. В. Завальний та Т. О. Черноносова. Вони пишуть, що міське планування поділяється на три автономні галузі. Одна – це територіальне планування, що оперує структурою земельних ресурсів, разом з містами, селищами й селами. Очевидно, що тут стратегія соціально-економічного розвитку й макроекономіка є першочерговими. Інша галузь – відбудування інфраструктури міста, де головна роль належить законодавству й налагодженню проектного процесу, спрямованого на балансування інтересів забудовників, домовласників і мешканців. Нарешті, третя галузь – тонке налаштування фрагмента міського середовища у відповідь на нові виклики [39, с. 10]. Як уявляється, нормативна складова присутня у кожному із цих трьох сегментів міського планування, але при цьому інколи воно може доповнюватися індивідуальним правовим регулюванням, особливо в рамках третього сегмента.

Особливого значення для України сьогодні набуває такий нормативний інститут як інститут міського туризму, становлення якого безпосередньо пов’язане зі сформованими у свідомості людей образами міст. При цьому варто мати на увазі, що туристична функція є характерною не для усіх без винятку міст, а лише для тих, які мають значний туристичний потенціал. В Україні такими містами традиційно є Львів, Одеса, Київ, Кам’янець-Подільський, Умань тощо. Формування на рівні міського права специфічних правових нормативів щодо

розвитку туристичного господарства сьогодні набуває особливого значення, особливо у контексті поширення туристичних трендів на внутрішній туризм (за даними статистики, з кожним роком зростає кількість українців, які подорожують в інші українські міста саме з туристичною метою).

Інститут збереження історичної спадщини міста є одним із центральних нормативних інститутів сучасного міського права, оскільки часто саме навколо нього зосереджуються всі інші його інститути. Як підкреслюється в літературі, для сучасних мегаполісів принциповим завданням є збереження «місць пам'яті» – особливих сакралізованих локусів, оповитих якщо не легендами, то принаймні різними образами та символами [106]. Часто такі символи починають жити власним життям, і їх нормативність стає невід'ємною частиною образу міста (Високий замок у Львові, Хрещатик та Печерські пагорби у Києві, Аркадія та Потьомкінські сходи в Одесі тощо). На збереження цього образу, його консервацію часто спрямовуються значні організаторські зусилля. Нормативність таких локусів може мати різні прояви: від закріплення на міжнародно-правовому рівні (наприклад, шляхом включення частини міста до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО) до встановлення засобів їх охорони в національному законодавстві та створення додаткових внутрішніх міських правових норм.

Друга група нормативних інститутів міського права характеризує специфічні риси правової системи кожного міста. Тут проявляється та унікальність, яку несе в собі культурно-історичний образ міста, його ціннісно-нормативне наповнення. Детальніше ці особливості будуть розглядатися у наступних розділах дослідження.

Нормативні інститути в міському праві можуть мати самостійне буття, утворюючись з норм міжнародного, національного та міського права. Але при цьому вони завжди мають бути підкріплені тими специфічними органами та установами, які забезпечують їх функціонування. У цьому контексті важливо звернутися до розгляду організаційних інститутів міського права.

Організаційні інститути, що лежать в основі міського права, виступаючи його інфраструктурою, засновані на правових нормах (як міського, так і загальнодержавного права). Отже, при виявленні системи цих інститутів ми маємо, найперше, орієнтуватися на систему органів, що безпосередньо забезпечують функціонування міської правової системи. Тут можна використати підхід, який дозволив А. Ф. Крижановському стосовно до правового порядку розглядати систему організаційних інститутів як його соціальну інфраструктуру [189, с. 462–480].

Важливо підкреслити, що історично місто мало набагато розгалуженішу систему незалежних органів, ніж зараз. По суті, однією з головних рис середньовічного міського права було те, що міські організаційні інститути були зорієнтовані саме на застосування міського права. Однак муніципалізація міського права кардинально змінила цю систему, в результаті чого місцеве самоврядування спочатку «влилося» у загальний контекст державного управління (наприклад, за СРСР, коли межу між державою та місцевим самоврядуванням провести було практично неможливо), а пізніше, формально отримавши незалежність, продовжило перебувати у полоні потреб та інтересів державної влади на місцях. Саме тому більшість тих організаційних інститутів, які на сьогодні характеризують інфраструктуру міського права, водночас виступають інститутами муніципального права. Така ситуація є результатом розвитку місцевого самоврядування на пострадянському просторі.

До основних організаційних інститутів міського права належать: міський голова, міська рада та її структурні підрозділи, органи самоорганізації городян. Але цими інститутами інфраструктура міського права не обмежується. Можна говорити також про існування особливих міських інститутів, які не є при цьому інститутами муніципального права, наприклад, спеціальні комісії щодо реалізації угод між містами-побратимами.

Правовий статус міського голови традиційно розглядається у двох площинах: адміністративно-правовій та муніципально-правовій. Тут слід зазначити, що в науці конституційного та муніципального права часто не

проводиться різниця між статусом міського, селищного та сільського голови (навіть використовується об'єднувальний термін «місцевий голова»), оскільки відповідно до законодавства про місцеве самоврядування їх повноваження та функції є ідентичними. Саме з цієї точки зору розглядає особливості цього інституту В. Д. Шаповал. Він, зокрема, акцентує увагу на дуалістичній природі правового статусу місцевого голови, яка, з одного боку, характеризує його як одноосібний орган місцевого самоврядування, а, з іншого – як представника місцевої територіальної громади, що представляє її у відносинах з іншими суб'єктами місцевого самоврядування, органами законодавчої та виконавчої влади, іншими суб'єктами права [530, с. 5]. Водночас дослідник обґрунтовує, що в Україні сформована модель організації діяльності місцевого голови у форматі «сильний голова – рада», основними ознаками якої є поєднання ним функцій керівника ради, виконкому ради та територіальної громади [530, с. 5]. Із останнім судженням загалом можна погодитися, оскільки міський голова дійсно є, як правило, впливовою фігурою, в руках якої – багато важелів впливу на міську раду та інші органи місцевого самоврядування. Однак навряд чи доцільно об'єднувати правові статуси сільського, селищного та міського голови в одну муніципально-правову категорію. Дійсно, на законодавчому рівні їх повноваження є ідентичними, але повноваження далеко не вичерпують зміст правового статусу.

Доволі показово, що навіть у тих дослідженнях, які стосуються винятково правового статусу міського голови, не проводиться жодних відмінностей між його становищем та становищем селищного і сільського голови. Так, у дисертації Ю. Ю. Бальція правовий статус міського голови порівнюється не з правовими статусами сільського та селищного голів, а з правовими статусами одноосібних органів державної влади, що виглядає необґрунтовано як з точки зору природи цих органів, так і з точки зору розвитку теорії муніципального права [30, с. 10].

Не виокремлюється жодних кваліфікуючих ознак саме міського голови і в дослідженні Ю. М. Кириченко. Дослідниця, утім, зазначає, що надання повноважень у сфері здійснення виконавчої влади органам місцевого

самоврядування в цілому та, зокрема, міському голові, зумовлено тим, що як органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування здійснюють владно-управлінську діяльність, направлену на задоволення потреб та інтересів місцевого населення. Саме міський голова вирішує переважну більшість питань, що виникають у процесі життєдіяльності населення, його діяльність спрямована на належну організацію таких сфер життя, як соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство тощо з урахуванням зміщення акцентів у владно-управлінських відносинах на користь першочергового забезпечення прав та законних інтересів людини [160, с. 8]. Це твердження, утім, не дозволяє виділити міського голову з-поміж інших місцевих голів.

Як бачимо, питання правового статусу міського голови на рівні муніципального та адміністративного права конкретно не визначені: відсутні будь-які підстави для визначення специфіки цього організаційного інституту. Тимчасом, як уявляється, ця специфіка визначається саме особливостями міського права, що зазвичай залишається поза полем зору дослідників. Статус та функціональна характеристика міського голови як організаційного інституту міського права визначається відмінностями міста та села. Це доволі влучно підкреслює один із найбільш успішних міських голів України – мер Львова Андрій Садовий в одному зі своїх нещодавніх інтерв'ю: «Багато хто дивиться на наші міста [Львів та Одеса – *О.М.*], як на туристичні та культурні центри України. Хоча, окрім цього, це важливі наукові та промислові центри: Одеса – це морські ворота України, а Львів – західні. Добра комунікація, Чорне море, індустріальний парк у Львові, порт в Одесі – все це дає великі можливості для співпраці та створення нових робочих місць. Коли люди взаємодіють, то їх думки мають інше спрямування: вони направлені на розвиток та інтеграцію держави. Сьогодні єдність має стати нашою національною ідеологією перемоги» [10].

Міський голова у сучасному урбанізованому суспільстві є більше ніж організаційним інститутом міського права (іноді його навіть розглядають іще вужче – як посадову особу міської ради, що має лише відносну автономію [161]).

Він має бути консолідатором міського простору, легітимним керівником міста як автономного соціального утворення. Інакше кажучи, специфіка правового статусу міського голови полягає не в його функціях, повноваженнях чи характері взаємодії з міською радою чи органами самоорганізації населення, а в тому, які інтереси він має обстоювати. І тут на перший план виходять питання міської економіки, яка радикально відрізняється від економіки села чи селища (невипадково однією з якісних властивостей міста є його промислова спрямованість). Завданням міського голови є піклування про сталий розвиток економічної та соціальної інфраструктури, міського транспорту, планування міських територій тощо. Інтереси та цілі сільського та селищного голів у цьому сенсі є зовсім іншими. Варто підкреслити, що цієї точки зору дотримуються не лише юристи, а й економісти [306].

Ще одним важливим організаційним інститутом міського права є міська рада. Її часто розглядають як центральний елемент міської правової інфраструктури, оскільки саме вона наділена найбільш широкими повноваженнями щодо вирішення стратегічних питань розвитку міста. У дослідженнях її часто називають ядром міського самоврядування [216]. Із цим можна погодитися, адже, незважаючи на лідерську роль міського голови, міська рада має найбільш розгалужену організаційну структуру, з якою зазвичай і асоціюється словосполучення «міська організаційна інфраструктура».

Міська рада є органом, що представляє міську громаду та здійснює від її імені та в її інтересах функції і повноваження міського самоврядування. Міська рада постає як концентроване втілення інтересів міської громади, а її головна функція – представництво городян та вирішення ключових проблем функціонування міста. За аналогією можна визначити міську раду законодавчим органом міського права, а міського голову та виконавчі органи міської влади – виконавчими органами.

Коло повноважень міської ради є доволі широким. Усі їх можна об’єднати у кілька груп: економічно-фінансові повноваження, що полягають у розробці та затвердженні програм економічного розвитку міст, формування бюджету міст,

вирішення питань щодо надання чи отримання позичок тощо; соціально-інфраструктурні повноваження, до яких можна віднести питання міського планування, розбудови міських територій, транспортного забезпечення міста тощо; адміністративні повноваження, до яких входять питання формування виконавчих органів міської ради, розгляд запитів депутатів, заслуховування звітів міського голови тощо. Загалом українське законодавство про місцеве самоврядування визначає більше п’ятдесяти повноважень міських рад.

Виконавчий комітет ради утворюється відповідною радою на строк її повноважень у складі міського голови, районної в місті ради – голови відповідної ради, заступника (заступників) міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради, керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету, а також керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, інших осіб. До складу виконавчого комітету міської ради входить також за посадою секретар відповідної ради.

Очолює виконавчий комітет міський голова, районної в місті ради – голова відповідної ради. Після закінчення повноважень ради міського голови, голови районної в місті ради, її виконавчий комітет здійснює свої повноваження до формування нового складу виконавчого комітету.

Кількісний склад виконавчого комітету визначається самостійно відповідною радою, а його персональний склад затверджується радою за пропозицією міського голови, районної в місті ради – за пропозицією голови відповідної ради.

Основною формою роботи виконавчого комітету є його засідання, які скликаються міським головою (головою районної у місті ради), а у разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції – заступником міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради (районної у місті ради – заступником голови ради) в міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць, і є правомочними, якщо в них бере участь більше половини від загального складу виконавчого комітету.

Відділи, управління та інші виконавчі органи міської, районної в місті ради створюються радою в межах затверджених нею структури і штатів для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів міських рад. Відділи, управління та інші виконавчі органи ради є підзвітними і підконтрольними раді, яка їх утворила, підпорядкованими її виконавчому комітету, міському голові, голові районної у місті ради. Керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради призначаються на посаду і звільняються з посади міським головою, головою районної в місті ради одноособово, а у випадках, передбачених законом, – за погодженням з відповідними органами виконавчої влади.

Як зазначається у дослідженнях, управлінський статус виконавчих органів міської ради в Україні є далеким від досконалості. Зокрема, акцентується увага на доцільності надати місцевим радам право приймати рішення щодо затвердження загального кількісного складу виконавчого комітету міської ради, а також витрат на його утримання; а за пропозицією міського голови – системи виконавчих органів міської ради. У питаннях формування структури виконавчого комітету та інших виконавчих органів міської ради – надати можливість керівникам цих структурних підрозділів міської ради за погодженням з міським головою змінювати їхню структуру й чисельність, не виходячи за межі затвердженого міською радою загального кількісного складу відповідних виконавчих органів [122, с. 9].

Окрім адміністративного аспекту діяльності організаційної інфраструктури міської ради не менш важливу роль відіграє політичний аспект. Він полягає у тому, що міська рада є осередком міської політики, що суттєво впливає на ухвалювані нею рішення. Саме політичний аспект діяльності міської ради є тим, що суттєво відрізняє її від сільської та селищної ради, де політичний компонент, хоча й наявний, але не настільки яскраво виражений. Міська політика виступає особливим явищем, оскільки є водночас і відносно автономним утворенням, і активно взаємодіє із загальнодержавною політикою. Саме тому міські ради є

впливовими органами не лише на рівні міст, але й на рівні усієї держави, чого не можна сказати про сільські та селищні ради.

Варті особливої уваги аспекти організаційної взаємодії міського голови та міської ради. Як справедливо зазначає Ю. Ю. Бальцій, місцеве самоврядування в Україні здійснюється у рамках континентальної системи та організаційної форми «рада – голова». У світовій практиці (у зарубіжних країнах більш поширеною є назва «рада – мер») відомі два різновиди цієї форми, а саме: «рада – сильний мер» та «рада – слабкий мер» [31, с. 188]. При цьому, незважаючи на те, що роль ради в кожному з цих двох різновидів має свої особливості, головне розходження полягає не в тому, що в одному випадку – сильний мер, а в іншому – сильна рада, а в тій ролі й у тих повноваженнях, що належать саме меру. Різниця між повноваженнями мера в обох різновидах настільки істотна, що деякі автори називають моделі «рада – слабкий мер» і «рада – сильний мер» не різновидами організаційної форми «рада – мер», а цілком самостійними організаційними формами місцевого самоврядування [542, с. 21]. Науковці аналізують також принципи організації місцевого самоврядування у містах із районним поділом. З сучасної практики організації місцевого самоврядування в українських містах з районним поділом відомі три основні моделі управління: «міська рада – районна рада», «міська рада – адміністрація міської ради в районі», «рада – державна адміністрація» [31, с. 189–191].

Особливу роль серед організаційних інститутів міського права відіграють спільні органи, що утворюються відповідно до договорів про побратимство між містами. Можна стверджувати, що це єдині організаційні інститути, які функціонують винятково на основі норм міського права. Проте на сьогодні в Україні існує лише один такий інститут – Комітет міст-побратимів Полтави та Ірондеквойту, що, своєю чергою, входить до Міжнародної ради міст-побратимів в м. Ірондеквойт, штат Нью-Йорк [174]. Вважаємо створення таких комітетів вельми перспективним напрямом інституційного розвитку міського права.

Останнім часом усе більшої значущості у контексті антропологізації права набуває інститут міського омбудсмана – специфічного організаційного

інституту, який отримав своє оформлення у статутах територіальних громад кількох українських міст. Так, наприклад, ще у 2005 р. прогресивно налаштовані депутати Скадовської міської ради Херсонської області наполягли, щоб ця посада була прописана в Статуті територіальної громади. У вересні 2008 р. новий Статут міста було затверджено, а 1 грудня 2008 р. – зареєстровано в Управлінні юстиції [465]. 19 серпня 2010 р. Скадовська міська рада затвердила Положення про Уповноваженого з прав людини, яке набрало чинності 1 січня 2011 р. [330]. Так, Уповноважений з прав людини м. Скадовська має всі повноваження депутата місцевої ради, а також наділяється такими повноваженнями: репрезентує інтереси Скадовської територіальної громади та Скадовської міської ради в суді з питань, що стосуються дотримання прав жителів міста; спостерігає за діями органів місцевого самоврядування та посадовими особами щодо неухильного дотримання ними прав людини; сприяє наданню безкоштовної юридичної допомоги членам територіальної громади; звертається до органу або посадової особи державної та міської влади з вимогою поновити порушені права особи, яка до нього звернулася; інші повноваження передбачені положенням «Про Уповноваженого з прав людини Скадовської міської ради». Витрати, пов’язані з роботою Уповноваженого з прав людини Скадовської міської ради, передбачаються бюджетом Скадовської міської ради. На думку Ю. В. Христової, серед головних чинників, які сприятимуть запровадженню інституту муніципального омбудсмана, слід виокремити: наявність ініціативних і відповідальних представників територіальної громади; правозахисних організацій, покликаних захищати права місцевих жителів, безкоштовних громадських приймалень для малозабезпечених громадян при центрах правової допомоги юридичних факультетів вищих навчальних закладів [514, с. 108].

І дійсно, як показує досвід українських міст, ідея міського омбудсмана як особливого організаційного інституту міського права заслуговує підтримки. Кілька міст України, зокрема Львів і Харків, також включили до проекту нового Статуту міста положення про Уповноваженого міської ради з прав людини [463]. Крім того, у м. Львові функціонує центр прав людини, який є правозахисною

організацією, створеною з метою розвитку і захисту прав та свобод людини, сприяння розвитку демократичних цінностей та громадянського суспільства.

Останній, третій різновид інститутів – це функціональні інститути. Їх відмінність від нормативних та організаційних інститутів полягає в тому, що вони, функціонуючи на основі правових приписів, виражають не статику міського права (як організаційні інститути), а його динаміку. Зазвичай такі інститути мають яскраво виражену процесуальну характеристику. Наприклад, до функціональних інститутів сучасного міського права можна віднести інститут міської нормотворчості, інститут міського бюджету, інститут взаємодії з органами виконавчої влади на місцях.

Міська правотворчість є основним функціональним інститутом сучасного міського права, адже саме за допомогою активної нормотворчої діяльності міста можуть розраховувати на формування самостійної та неповторної міської правової системи. Тут варто прислухатися до думки М. О. Петришиної, яка стверджує, що своєрідність нормативних приписів, що містяться в них, полягає якраз в їх локальному характері.

Більшість нормативно-правових актів, які приймаються органами місцевого самоврядування у містах, є своєрідними саме завдяки своєму локальному характеру, що дозволяє їм заповнювати «лакуни» у законодавчому регулюванні, таким чином забезпечуючи нерозривність правового простору [317, с. 112]. Такі акти видаються відповідно до встановленої в законі процедури. Серед найбільш поширених локальних нормативно-правових актів можна виділити положення, інструкції, правила. Наприклад, п. 5 ст. 28 Регламенту Харківської міської ради визначає такі основні види актів нормативного характеру:

а) положення як нормативно-правовий акт, який встановлює структуру та функції певного органу або встановлює форми та умови здійснення певної діяльності;

б) порядок як нормативно-правовий акт, який встановлює процедуру застосування актів законодавства чи власного акта, або визначає форми та умови здійснення діяльності;

в) інструкція як нормативно-правовий акт, який встановлює процедуру застосування акта законодавства чи власного акта або функції, права та обов'язки окремих підрозділів, посадових осіб міської ради;

г) правила як нормативно-правовий акт, який містить узгоджене поєднання правил поведінки службовців, громадян, установ та організацій у певній сфері [425].

Цікавий погляд на проблеми нормотворчості міськими громадами пропонує І. О. Зайцева. Вона зазначає, що під час проектування статутів територіальних громад міст необхідно розробити чіткі, зрозумілі та дієві положення про форми безпосередньої участі членів територіальної громади в місцевому самоврядуванні, закріпити на рівні статутів інноваційні форми участі громадян у місцевому самоврядуванні (слід також підкреслити, що ця думка сьогодні активно пропагується тими науковцями, які прагнуть поширити на діяльність міських нормотворчих органів ідеологію толерантності як сучасного принципу соціальної комунікації [111]). При цьому слід детально, чітко і зрозуміло для населення прописувати форми безпосередньої участі громадян з урахуванням місцевих особливостей територіальної громади [134, с. 117]. На думку дослідниці, слід забезпечити статути територіальних громад популярними та науково-практичними коментарями, так само як і закони. Адже статут територіальної громади – це складний юридичний документ, побудований за всіма правилами юридичної техніки, саме тому юристи, які займаються муніципальним статутним нормопроектуванням, повинні розробити детальний науково-практичний коментар до статуту територіальної громади. Доступність тексту статуту територіальної громади та тлумачення його норм у коментарі до статуту дасть змогу усім громадянам зрозуміти сенс муніципального статутного права, свої права та обов'язки як члена територіальної громади, наприклад право і процедуру безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування [134, с. 118].

Часто процедурні особливості нормотворчості на рівні територіальних громад міст закріплюються в актах міського права. Наприклад, Регламентом

Сумської міської ради VI скликання чітко визначаються такі суб'єкти нормотворчості: міський голова; депутат (депутати) міської ради; депутатські групи, фракції; постійні комісії міської ради; виконавчий комітет міської ради; загальні збори громадян, зокрема збори (конференція) жителів за місцем проживання [424]. Як зазначає В. Р. Барський, основне призначення регламентів полягає в розвиткові і конкретизації законодавчих норм щодо порядку діяльності місцевих рад. У регламентах вони розвиваються і деталізуються, що сприяє найбільш ефективному здійсненню представницькими органами місцевого самоврядування своїх повноважень [32, с. 5]. Отже, затвердження регламенту може встановити ті ж нові правила функціонування та діяльності органів місцевого самоврядування, дозволяє владі стати і відкритою та прозорою, і орієнтованою на людей [541, с. 24].

Функціональний інститут міського бюджету не так часто стає об'єктом досліджень (як спеціальних, так і загальнотеоретичних). Як підкреслює М. П. Іваницька, міські бюджети є фінансовою основою місцевого самоврядування. За рахунок коштів цих бюджетів фінансуються потреби територіальних громад у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, які стосуються задоволення інтересів широких верств населення. Тому стан виконання міських бюджетів, обґрунтованість розрахунків їхньої дохідної та видаткової частин, прагнення до збалансованості набувають у сучасних умовах особливої актуальності. Водночас упродовж останніх років спостерігалася чітка тенденція щодо зниження частки власних доходів місцевих бюджетів, що породжувало збільшення обсягів міжбюджетних трансфертів та свідчило про скорочення реальних фінансових можливостей органів на місцях [146, с. 189]. На думку дослідниці, останнім часом спостерігається посилення ролі місцевих податків у структурі міських бюджетів. Подальше посилення їх ролі можливе за таких умов: підвищення ролі органів місцевого самоврядування та податкової служби в легалізації доходів підприємців; удосконалення практики справляння податку на нерухомість, який є потенційним джерелом диверсифікації доходів місцевих бюджетів в Україні; збільшення впливу органів місцевого

самоврядування на наповнення місцевих бюджетів шляхом розширення їхніх прав стосовно місцевого оподаткування; розвиток інституту місцевих податків і зборів, який відображатиме спрямування політики органів місцевого самоврядування в галузі зайнятості, соціального захисту населення, охорони навколишнього природного середовища [145, с. 300].

Проблематика наповнення міського бюджету є однією з найбільш складних для сучасної України, оскільки часто акцентується на тому, що здійснювана децентралізація державної влади має стосуватися, передовсім, саме фінансової сфери як найбільш чутливої для міст. Дійсно, складно сперечатися з тим, що сучасні міста змушені постійно звертатися до міжбюджетних трансферів, щоб заповнити фінансові прогалини, які виникають унаслідок того, що на місцевому рівні залишається незначна частина коштів. Як уявляється, це одна із основоположних проблем розвитку сучасного міського права.

Оскільки обрана в Україні модель функціонування місцевого самоврядування безпосередньо пов'язана зі специфікою взаємодії міської самоврядної влади та виконавчої влади на місцях, значної актуальності набуває такий функціональний інститут міського права як інститут взаємодії з органами виконавчої влади. Слід зазначити, що рівень самостійності міської влади в ухваленні навіть тих рішень, які за Законом України «Про місцеве самоврядування» віднесені до її компетенції, є вкрай низьким. Це пов'язано із традиційною для нашої держави потужною концентрацією управління в руках виконавчої влади. З точки зору реалізації державної політики такий підхід є цілком зрозумілим, адже очільники місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду, а голови міських рад, самі міські ради є виборними. Взаємодія між місцевим самоврядуванням у містах та місцевими органами виконавчої влади має свою специфіку. Вона виражається в тому, що, на противагу взаємодії виконавчої влади та обласних і районних рад, міські ради та міські голови взаємодіють з виконавчою владою опосередковано, за допомогою специфічного правового інституту делегованих повноважень [145, с. 300].

Варто зазначити, що функціональні інститути міського права формуються здебільшого з урахуванням потреб економічного та соціального розвитку міста, а тому вони є динамічними. Встановлення процедур, регламентів, здійснення комунікацій із державою тощо – завжди є перспективними та необхідними складовими буття кожного сучасного міста.

Слід підкреслити, що інституційна характеристика міського права має базуватися на уявленні про те, що міська правова система у сучасному світі формується не як альтернатива національній правовій системі, а як один із елементів правового плюралізму. Саме тому організаційні інститути міського права можуть формуватися і на основі норм міського права, і на основі норм національного права. Це не лише не суперечить концепції автономії міської правової системи, а гармонійно підкреслює особливості її взаємодії з державою.

Важливим аспектом взаємодії різних організаційних інститутів сьогодні усе більшою мірою стає комунікація. У зв’язку з цим набуває особливої актуальності не лише проблематика інфраструктури та інституційної забезпеченості міського права, а й питання, як міста взаємодіють між собою на основі нормативних та організаційних інститутів. Тут концептуалізується проблематика комунікативного аспекту міської правової системи.

4.4. Комунікативна складова міської правової системи

Комунікація є невід’ємною складовою будь-якої соціальної системи. Усі форми та види соціальної взаємодії, так само як і система соціальних відносин – усе це може розглядатися як специфічний простір, в якому налагоджуються зв’язки між людьми, відбувається обмін соціальною інформацією та створюються передумови для належного функціонування норм та цінностей. Ідея комунікації особливо важлива для теорії права, де вона поступово стає фундаментальною основою для пояснення природи та напрямів правового розвитку.

Як підкреслює А. С. Токарська, трактування права як засобу комунікації є поступом до сучасних раціональних правовідносин. Норми не повинні суто довільно привноситись у суспільне буття, а навпаки – мають виявлятися в контексті останнього як оптимальної суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Інакше ці норми підтверджуватимуть свою суспільно-буттєву іррелевантність, не діятимуть *de facto*. Так, правова держава стає можливою лише як підсистема правового суспільства, що немислиме в умовах поляризації «букви» та «духу» закону, а тому має бути самоорганізовуваною системою, що прагне до комунікативного балансу, взаємної відповідальності і рівноправності [485, с. 35].

Дійсно, можна констатувати, що сформована з початку 60-х років XX ст., на нинішньому етапі теорія комунікації синтезує ключові поняття, що становлять основу аналізу: право на комунікацію, правова комунікація; система комунікативного права; комунікативні механізми правової діяльності; комунікативна природа права; правосвідомісна модель професійної комунікації; протиправні комунікативні бар'єри; правовий дискурс, комунікативна інтенція. Комунікативна система права інтегрує форми і канали правових інтеракцій, які потребують у плюралістичному соціумі врахування умов сучасних правових відносин, економічних, політичних, духовних змін уявлень і потреб, урахування швидкозмінної системи новітньої комунікації, її герменевтичної сутності та аксіологічної детермінованості.

На думку А. В. Полякова, у найзагальнішій перспективі право є феноменом людських комунікацій, тобто тих взаємодій між людьми, які отримують специфічний текстуальний (і контекстуальний – *О.М.*) смисл, який дозволяє відрізнити право від інших соціальних явищ [331, с. 95]. Така радикальна постановка питання часто не сприймається на рівні філософсько-правових та загальнотеоретичних юридичних досліджень. Це зрозуміло, адже не завжди право постає у комунікативному образі. Часто воно виходить за його межі, оскільки правове буття не слід обмежувати текстами (навіть сприйнятими у найширшому семіотичному контексті). Один із апологетів сучасної комунікативної теорії права В. Кравіц зазначає, що неможливо визначити право,

надати опис і пояснення права лише за допомогою методологічного апарата теорії, тобто беручи як відправну точку абстрактного, нічим не зв'язаного індивіда і не порушуючи питання про визначення самовідтворних якостей і характеристик самої правової системи. Право санкціонує, відображає, у той чи інший спосіб передає зміст найбільш важливих суспільних відносин, але не крізь призму їх фактичності, а через той інтенціонально-інформаційний зміст, який несуть у собі поведінкові акти [184, с. 11–12].

При цьому важливою методологічною позицією комунікативної теорії права є те, що правові комунікації не тотожні правовим відносинам: останні виступають лише однією з можливих форм, різновидів правових комунікацій. Комунікація між правовими суб'єктами може відбуватися і поза межами правових відносин, які є легалізованим та легітимізованим засобом правового комунікування [14, с. 10].

Усі ці тези є цілком застосовними і до міської правової системи. Як уже зазначалося, однією з характеристик міського правового простору є його висока щільність, що, своєю чергою, зумовлює велику кількість зв'язків та інтеракцій між суб'єктами на різних рівнях (горизонтальна та вертикальна правова комунікація). Саме тому розгляд комунікативної підсистеми міської правової системи є важливим та актуальним з урахуванням цієї специфіки.

Система правових зв'язків та правових відносин у міській правовій системі відображається у комунікативній підсистемі, в основу якої може бути покладена теорія центр-периферійних відносин. Утім, якщо теорія центру та периферії більшою мірою стосується взаємин міста та держави, то комунікативна складова міської правової системи – це, передовсім, сукупність правових відносин (хоча правова комунікація ними не обмежується). При цьому сама правова комунікація в міському праві здійснюється за трьома основними напрямами:

правова комунікація між містом та городянами;

правова комунікація між містами;

правова комунікація між державами з приводу міст.

Окремим специфічним видом правової комунікації в міській правовій системі є комунікація місто-держава, який розглянуто у другому розділі роботи при аналізі проблематики формування центр-периферійного простору в сучасній державі.

Отже, перший напрям правової комунікації в міському праві пов'язаний з існуванням зв'язків між містом та його мешканцями. Цей напрям правової комунікації є водночас і найбільш помітним та відчутним, і найменш формалізованим. Це пов'язано, передовсім, з проблемою рухомості людей у сучасному правовому просторі. У наш час дуже невелика кількість людей усе життя проводить в одному місті, адже рівень соціальної мобільності росте разом із рівнем урбанізації. Однак ігнорувати правові зв'язки міста та городян неможливо.

Тут необхідно наголосити на тому, що ідея правової комунікації тісно пов'язана з семіотичною природою права. На це, зокрема, вказує О. М. Балинська, коли пише, що правова комунікація з позиції семіотики є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється із задіянням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельоване у праві [28, с. 177]; а також (як процес знако-розуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як швидше співавторством, конструюванням моделей трактування правонорм у процесі продукування правової поведінки.

Фактично, це означає, що правова комунікація виходить за межі правових відносин. Вона постає як співавторство правової реальності, коли її інтегральність забезпечується тим більшою кількістю учасників, чим вищою є значимість її змісту. Місто як простір правової комунікації може продукувати такі правові дискурси, які в силу своєї значимості будуть розвинені городянами. Саме така дискурсивність правового простору міста є передумовою для становлення комунікативної складової міської правової системи.

Варто наголосити, що для будь-якого дискурсу, зокрема правового, важливими є підстави його виникнення та функціонування. У сучасній філософській літературі підкреслюється, що дискурс виникає тоді, коли претензії на значимість проблематизуються, тобто не повною мірою визнаються суб'єктами комунікації та потребують додаткового обґрунтування. Інакше кажучи, дискурс завжди існує навколо проблеми, яка може бути, заслуговує, або має бути обговорена. Якщо ж проблеми немає, а є лише комунікативна ситуація, умовою виникнення дискурсу є її проблематизація. Виходячи з цього, Ю. Габермас виділяє 3 види дискурсу як можливих варіантів актуалізації та проблематизації комунікативних ситуацій:

а) дискурс як спосіб комунікативної дії (коли відбувається непроблематизована актуалізація ситуацій у процесі повсякденних практик);

б) комунікативна дія, яка лише за зовнішніми формальними ознаками є дискурсом (у вигляді зовнішнього декоративного виправдання певних дій, процесів та їх ціннісного обґрунтування);

в) нормальний дискурс, в якому власне і відбувається проблематизація претензій на значимість того чи іншого явища (наукова дискусія, громадські слухання при підготовці законопроекту тощо) [74, с. 90].

Для міського права характерні усі три варіанти дискурсу, але найбільш поширеними є перший і третій варіанти, оскільки вони тісніше пов'язані з правом (другий варіант дискурсу більшою мірою характерний для політичних процесів). Слід простежити, як ці дискурси можуть використовуватися для пояснення комунікативних відносин між містом та городянами.

Коли йдеться про дискурс як засіб комунікативної дії (перший варіант), то відбувається використання певних правових символів та знаків як засобів спілкування, як специфічної мови. У ситуації комунікативної дії «дійсним для координації учасників є зусилля, спрямоване на мовне взаєморозуміння, тобто єднальну силу мови як такої» [73, с. 292]. Саме комунікативна дія, на думку Ю. Габермаса, робить можливим існування та розвиток соціального ладу, оскільки в ньому містяться структури свідомого самообмеження [230, с 87].

«Лише комунікативна дія означає, що індивіди використовують структури обмеження мови, що інтерсуб'єктивно приймаються (у смислі слабкої трансцендентальної необхідності), для того, щоб вийти з егоцентричної позиції цілераціональної спрямованості на власний результат та співвіднести себе з критерієм раціональності, спрямованої на взаєморозуміння» [73, с. 304]. Отже, комунікативна дія у праві завжди спрямована на досягнення консенсусу, порозуміння, узгодження інтересів та потреб.

Тут варто зазначити, що обґрунтування категоріального статусу міської правової системи веде до ствердження її інтегративної функції, яка полягає в інтенсифікації міждержавних взаємин, налагодженні культурної, економічної та правової взаємодії між містами. Ствердження міської правової системи дозволяє розкрити правовий потенціал міського співтовариства, інтенсифікувати розвиток міст з урахуванням їх специфіки.

Як забезпечується ця цілісність міського співтовариства? Як городяни об'єднуються у певну правову цілісність та стають не просто колективним суб'єктом права, а специфічним утворенням, яке породжує особливу правову систему? Вважаємо, що правова цілісність городян виражається у використанні специфічних засобів сприйняття правової реальності у місті.

У семіотиці права відомий підхід до типізації правової комунікації залежно від знаковості сприйняття її учасників. Тож залежно від того, кого розуміти «дійовими особами» правовідносин, саме право можна сприймати як: 1) продукт мовленнєвої діяльності; 2) засіб мовленнєвого процесу; 3) стиль подачі інформації; 4) різновид комунікації. Правова комунікація у першому випадку зосереджена в напрямі впливу суспільства на формування права (учасники комунікації – суспільство і правотворець); другий випадок пов'язаний з діяльнісними характеристиками реалізації права (учасники комунікації обернено пропорційні – правотворець і суспільство); третій випадок демонструє різні вектори розуміння права: як монолог (наявний тільки адресант – правотворець), діалог (по суті, це другий із розглянутих вище випадків), полілог (учасників комунікації безліч), внутрішнє мовлення (учасники комунікації реалізуються

через правове мислення і правосвідомість), безсуб'єктну або багатосуб'єктну комунікацію (учасники комунікації – неконкретизовані, різні комунікаційні спільноти) [53, с. 473–474].

У рамках міського правового простору також можливе використання цих різновидів комунікації. А тому важливим є використання специфічних засобів комунікації, які характерні саме для міської правової системи. До таких засобів комунікації між містом та державою можна віднести муніципальні засоби (які випливають із законодавства про місцеве самоврядування), а також засоби, зумовлені специфікою конкретного міста (тут слушною є думка Д. В. Андрєєва, що соціально-правова комунікація є вихідною передумовою успішного творення правових інтеракцій влади і суспільства за умови її суб'єкт-суб'єктного механізму втілення у практику [9, с. 11]).

Муніципальні засоби правової комунікації між містом та городянами часто закріплюються на рівні статутів територіальних громад міст та включають у себе форми безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення:

1) участь у місцевих виборах;

2) участь у місцевих референдумах;

3) участь у загальних зборах громадян за місцем проживання;

4) реалізація права на місцеві ініціативи;

5) участь у громадських слуханнях;

6) створення органів самоорганізації населення і участь у їх діяльності;

7) участь у роботі інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, благодійних організацій, професійних спілок, інших неприбуткових організацій);

8) інші форми безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення (міська ініціатива тощо).

Ці засоби правової комунікації в містах пов'язані з формуванням колективної волі городян. При цьому важливо підкреслити, що оскільки всі ці засоби передбачають колективну взаємодію городян, то вони можуть

розглядатися як дискурси. Легітимність такого дискурсу прямо залежить від правової активності городян, тобто від того, яка кількість з них залучена до комунікації. Відповідно, чим більше городян беруть участь у формах безпосередньої реалізації демократичних муніципальних інститутів, тим вищим буде рівень легітимності ухвалених рішень (схожий алгоритм маємо при встановленні рівня легітимності політичних інститутів при проведенні виборів).

Щодо другої групи засобів правової комунікації в містах, які пов'язані зі специфікою кожного окремого міста, то тут слід звернути увагу на існування певних міських традицій, які можуть отримувати юридичний аспект та стосуватися добробуту міста. Наприклад, відомою є міська традиція Вінниці, відповідно до якої щорічно проводиться конкурс серед господарів кафе і ресторанів у центральній частині міста з благоустрою пішохідних зон та прикрашання будинків. Переможець конкурсу отримує почесну відзнаку та символічну нагороду (міський голова особисто миє господарю закладу-переможця автомобіль). Цей неформальний засіб комунікації отримує своє юридичне закріплення в рішеннях міської ради та розпорядженнях міського голови [398].

Існування подібних традицій та міських звичаїв зумовлює розширення простору правової комунікації між городянами та міською владою, що, звісно, відіграє важливу роль в оновленні та інституціоналізації правових дискурсів у місті.

Не менш важливим є інший напрям правових комунікацій у міському праві – правові комунікації між містами. Фактично тут ідеться про існування особливих джерел міського права – договори між містами про побратимство. Слід підкреслити, що у сучасному правовому житті саме інститут побратимства поступово стає найбільш яскравим проявом комунікативного аспекту міського права.

Загалом слід підкреслити, що співробітництво між окремими територіями поступово стає функцією місцевого самоуправління як такого. В умовах незалежності новий імпульс отримали партнерські зв'язки міст із містами-

побратимами, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. Найбільш тісною та плідною є співпраця українських та польських міст, зумовлена як історичними чинниками, так і євроінтеграційними векторами розвитку України. У сучасній науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку побратимського співробітництва не проведено. Проблема побратимського співробітництва міст є малодослідженою у науковій літературі, основний доробок належить переважно зарубіжним ученим та дослідникам. Проблематика дослідження є досить новою для сучасної України. Зважаючи на те, що більшість країн Радянського Союзу через наявність певної інформаційної завіси від решти світу, всебічного контролю співпраці із зарубіжними партнерами, недостатньо були поінформовані про переваги та потенційні можливості співпраці міст-побратимів. Проте проблеми існують і в сучасних умовах. Попри те, що міста України мають досить високий показник (891 місто-побратим у 60 країнах світу) побратимських зв'язків, усе ж відсутня чітка стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування щодо ефективного ведення та розвитку співпраці із містами-побратимами [46, с. 157–158].

Побратимські зв'язки між містами – це довготривалі, дружні контакти між містами, що знаходяться в різних державах, з метою співпраці у сферах, визначених договором про побратимство. Найбільше таких контактів міста України мають із містами Республіки Польща. З огляду на досить міцні та дружні відносини між цими двома європейськими державами, їх міста прагнуть долучитися до процесу співробітництва у різноманітних сферах, зокрема шляхом поріднення між містами. Головними сферами співпраці є: культурна; економічна; науково-освітня; обміну досвідом.

Незважаючи на те, що практика утворення зв'язків між містами-побратимами зародилася не так давно (вважається, що першими містами-побратимами стали англійське місто Ковентрі та радянський Сталінград), нині є велика кількість міст-побратимів у всьому світі. Наприклад, укладені Договори

про побратимство між Одесою і Марселем, Донецьком та Москвою, Донецьком та містом Нарва, Полтавою та німецьким містом Фільдерштадт тощо. На сьогодні існує міжнародна та декілька регіональних організацій міст-побратимів, завдання яких полягає у налагодженні взаємовигідних відносин між містами по всій земній кулі. Наприклад, у Стратегічному плані Міжнародної організації міст-побратимів на 2014–2016 рр. підкреслюється, що основою для взаємодії міст є п'ять базових елементів: взаємоповага та захист різноманіття у світі; зростання та диверсифікація джерел фінансування побратимських зв'язків; правове забезпечення обміну досвідом, культурою та науковими досягненнями; проголошення урбанізаційних ідей; створення належних умов для процвітання усіх міст – від мегаполісів до невеликих тихих містечок [572].

Інститут побратимства набув особливої популярності в Одесі, яка на сьогодні має 23 міста-побратими (Александрія, Балтімор, Ванкувер, Варна, Генуя, Єреван, Йокогама, Калькутта, Кишинів, Констанца, Ліверпуль, Лодзь, Марсель, Нікосія, Оулу, Пірей, Регенсбург, Ростов-на-Дону, Сегед, Спліт, Стамбул, Хайфа, Ціндао [94]). Популярність інституту міст-побратимів В. М. Шамраєва пов'язує з так званою народною дипломатією – специфічним явищем сучасного політичного життя, коли зв'язки між державами на локальному рівні часто виявляються більш важливими та вигідними, аніж взаємодія на рівні державних інституцій [528, с. 1]. Це знову ж таки підтверджує посилення ролі міст у сучасному загальноцивілізаційному дискурсі.

Водночас можна констатувати низьку ефективність побратимських зв'язків в Україні. Серед головних внутрішніх проблем, що стають причинами пасивності міст у побратимській співпраці, можна виділити такі: відсутність схожих проблем у містах, що могли б стати об'єднуючою ланкою для обміну досвідом і подальшої співпраці; низька поінформованість громадськості та бізнес-кіл про існування таких зв'язків, їх переваг та можливостей співпраці не тільки між органами місцевого самоврядування, а й між окремими фірмами, установами, навчально-освітніми та іншими закладами. Також варто відзначити недостатній досвід у сфері побратимства міст працівників певних відділів

органів місцевого самоврядування, оскільки побратимські зв'язки – це відносно новий вид співпраці для міст України [237].

Одним із шляхів підвищення рівня ефективної діяльності органів місцевого самоврядування є громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади. Це новий для України досвід контролю, але він досить активно функціонує та розвивається у багатьох країнах, що визнають та дотримуються демократичних цінностей. Відомо, що громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі [170, с. 52].

Іще одним важливим аспектом комунікативного виміру міської правової системи є взаємодія міст поза межами інституту побратимства. Наприклад, до цієї комунікативної сфери можна віднести взаємодію міст у рамках Асоціації міст України. Ця неурядова організація покликана створювати усі необхідні умови для успішної взаємодії міст з метою забезпечення їх сталого розвитку. Зокрема, в Основних напрямах діяльності Асоціації міст України на 2013–2014 рр. визначено такі пріоритети:

аналіз потреб органів місцевого самоврядування у розробці законодавства в таких основних сферах їх діяльності: організаційно-правова основа місцевого самоврядування; місцеві бюджети та фінансова основа місцевого самоврядування; житлово-комунальне господарство; земельні відносини; місцеві вибори; освіта; охорона здоров'я; культура; соціальне забезпечення;

постійний моніторинг законопроектів, що розробляються суб'єктами права законодавчої ініціативи або перебувають на розгляді у Верховній Раді України, взаємодія з комітетами Верховної Ради України, народними депутатами України з метою лобіювання проходження законопроектів, які спрямовані на зміцнення правових, організаційних, матеріальних та фінансових основ місцевого

самоврядування в Україні, приведення законодавства України у відповідність до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування;

активізація участі органів місцевого самоврядування міст-членів АМУ у механізмах політичного діалогу, налагоджених Асоціацією на національному рівні;

надання юридичних консультацій посадовим особам органів місцевого самоврядування, депутатам місцевих рад, представникам органів самоорганізації населення та іншим суб'єктам муніципальної діяльності тощо [309].

Важливо зазначити, що такий напрям комунікацій в межах правових систем міст може стати доволі перспективним з огляду на реформування місцевого самоврядування та децентралізації влади, які були ініційовані Верховною Радою України [413].

Третім напрямом реалізації комунікативного аспекту міської правової системи є взаємодія держав щодо міст. Цей напрям є доволі специфічним, оскільки міста, по суті, знаходяться поза межами цієї комунікації, виступають не її суб'єктом, а приводом. Водночас слід констатувати значимість такої комунікації для правового життя багатьох сучасних міст.

Тут ідеться про існування міст з особливим міжнародно-правовим статусом, або так званих вільних міст. Вільне місто – це самоврядне політичне утворення, якому міжнародним договором надано міжнародно-правовий статус, що дозволяє йому брати участь здебільшого в економічних, адміністративних і культурних міжнародно-правових відносинах.

Створення вільного міста, як свідчить історичний досвід, зазвичай є результатом врегулювання спірного питання про його належність тій чи іншій державі. Тому вищим юридичним актом для нього є міжнародний договір, яким і визначається особлива міжнародна правосуб'єктність міста [212, с. 113].

Незважаючи на те, що доба вільних міст, як вважається, пройшла, навіть XX століття знало приклади існування міст під патронатом міжнародних організацій, або зі специфічною міжнародною правосуб'єктністю. У XX столітті

вільними містами були Данциг (з 1920 по 1939) і Фіуме (з 1920 по 1924), які управлялися Лігою Націй, Мемель (1922), Париж (літо 1940 р.) [196, с. 15].

Деякі з середньовічних вільних міст, як, наприклад, Гамбург, досі зберігають цю назву. Міста Гамбург і Бремен (разом з Бремерхафен), як найбільш великі серед сучасних «вільних» міст, мають політико-правовий статус землі ФРН, тобто фактично зберегли свій специфічний політико-правовий статус.

Водночас можна констатувати поступове відродження міжнародної правосуб'єктності міст, які відіграють вагому роль на політичній арені. Наприклад, Брюссель сьогодні асоціюється більшою мірою не зі столицею Бельгії, а «столицею» Європейського Союзу та НАТО; Гаага переважно сприймається як столиця міжнародного правосуддя, а Страсбург – як світовий центр прав людини. Як уявляється, посилення політичного статусу цих міст приведе також до оформлення їх правового положення як особливих центрів, які відіграють виняткову роль у міжнародній правовій системі.

Слід підсумувати, що комунікативний аспект міської правової системи є показником розвитку міст як правових феноменів. Водночас взаємодія міст та городян, міст між собою тощо – це не просто перспективні напрями правового розвитку, а необхідні супутники правового виміру урбанізаційних та глобалізаційних процесів. Міська правова комунікація дозволяє наповнити правовий простір міста тим змістом, завдяки якому уможливлюється формування його правової системи. Відсутність комунікацій між городянами та містом, між містами тощо унеможливлює правову інституціоналізацію урбанізаційних тенденцій.

Правова комунікація у міському праві неможлива без ідеологічної основи. Вважаємо, що саме специфічна міська правосвідомість, яка представляє ідеологічний аспект міської правової системи, є ключовим її елементом, який дозволяє остаточно розкрити специфіку міської правової системи як явища сучасного права.

4.5. Ідеологічні аспекти міської правової системи

Ідеологічні ціннісні засади сучасного права є одним із найважливіших аспектів оформлення та розвитку правових систем. Жодна з існуючих правових систем – міжнародна, інтегративні, національні тощо не можуть бути ціннісно нейтральними. Тому розгляд ціннісних підвалин міського права є необхідним дослідницьким етапом у визначенні змісту та структури міської правової системи.

Аналіз ідеологічного компонента правової системи – один з найважливіших аспектів виявлення її специфіки, оскільки саме правова ідеологія часто сприймається як та складова правової культури, яка визначає унікальність правової традиції суспільства. У зв'язку з цим виявлення специфіки ідеологічного аспекту міської правової системи потребує застосування теорії правосвідомості, правової культури, сучасних антропологічних підходів до права.

Становлення урбанізованого суспільства пов'язується з різноманітними факторами розвитку людської цивілізації. Підтвердження цього факту можна віднайти, звертаючись до великого історичного часового проміжку: від виникнення античних міст-полісів до існування сучасних постіндустріальних мегаполісів.

У Середньовіччі з оформленням та укріпленням статусу міста як центру соціокультурного розвитку його сприйняття людиною асоціювалося зі свободою та захистом. У рамках міського простору діяли особливі норми, що обстоювали свободу пересування, право на працю, на захист честі та гідності, життя та здоров'я індивідів, які скоїли вбивство з необережності. Такі міста мали назву міст-сховища [148, с. 23]. Сучасні великі міста оцінюються як такі, в яких відбувається значна трансформація психології людини. У місцях масового скупчення людей нівелюються моральні особистісні якості людей, що

призводить до підвищення ризику для безпеки особистості у рамках мегаполісу [453].

Отже, змінюється призначення міста, що зумовлюється низкою підстав. Мета розбудови міста, його становлення, функціонування, розвиток та визнання супроводжуються відхиленнями від першочергового задуму. Таке корегування може відбуватися через фактори, незалежні від свідомості людей (географічні, природні), але більшість змін залежить від людини. Однією з головних характеристик, що моделює місто, визнається саме свідомість особистостей [88, с. 353–354]. Рухаючись у напрямі правового мислення щодо ролі міста у його теоретико-правовому контексті, слід визнати можливість існування рис, які доповнюють категорію правосвідомості, що тільки підкреслює актуальність досліджуваної тематики та визначає її мету.

Слід зазначити, що дослідження міської правосвідомості у її загальнотеоретичному аспекті не є достатньо розвиненим. Найчастіше ця проблематика розглядається у роботах соціологів та соціологів права, таких як П. Бурд'є, Л. Вірт, Ю.Р. Горєлова, Т. М. Паренчук, В. М. Сирих, М. Соболевська, Ю. Ц. Тихєєва, Дж. Фрідман, Т. Б. Щепанська. Однак навіть у соціолого-правових дослідженнях учені не оперують категорією саме міської правосвідомості, а тим паче – у зв'язку з просторовим критерієм її виділення. Найбільш наближеними до досліджуваної тематики є доробок правників-кримінологів щодо визначення та використання одного із структурних елементів міської правосвідомості – Р. С. Могилевського, А. П. Мозоля, Ю. А. Суслова, А. М. Ханькевича. Важливим матеріалом для виділення структурних елементів міської правосвідомості та її просторового критерію є ідеї відомих мислителів в історії юриспруденції: В. К. Липинського та Л. Й. Петражицького.

Маючи метою визначення категорії міської правосвідомості, цілком доречно звернутися до відомої дихотомії «територія-простір». При дослідженні державної території та простору стверджується, що державна територія чітко фіксована її державними кордонами, натомість її державний простір знаходиться в русі як динамічна характеристика буття держави [297, с. 365].

Міське середовище є деякою протяжністю, взаємозв'язком та взаємопереходом території, відносин, сенсів, подій та ситуацій; певним комплексом, цілісністю у своєму територіальному, соціальному та культурному взаємозв'язку. Місто є особливим простором, як з точки зору середньовічного суспільства, так і з усвідомлення сучасних форм соціопросторової організації суспільства.

Як випливає з наукових розробок відомого соціолога П. Бурд'є, поняття соціального простору передбачає реальність не лише сталих форм та зв'язків, але й реальних форм та зв'язків, зумовлених випадковістю, мінливістю меж [455, с. 111]. Основною ознакою міського простору є його розуміння як соціально-територіального явища. Отже, поняття міського простору, враховуючи його соціальну природу, може, разом зі встановленими територіальними кордонами і врегульованими відносинами між людьми, включати інші реальні форми суб'єкт-об'єктних зв'язків.

Природа міського простору, найперше, пов'язана з територіальною свідомістю індивіда. Сучасні дослідники, ґрунтуючись на працях відомого українського ученого В. К. Липинського щодо хліборобської свідомості та ідеології, підкреслюють значення територіальної свідомості, яка містить у собі процес самовизначення людей відповідно до території, що веде до їх боротьби за право визначати межі цих територій [297, с. 367]. Отже, свідомість індивідів, які знаходяться на певній території та ідентифікують себе відповідно до неї, дозволяє констатувати усвідомлення ними не лише державної території, але й території міста.

Варта особливої уваги думка про те, що місто як форма соціопросторової організації суспільства має свою особливу модель культури – міську культуру [333, с. 35], яка, безперечно, включає міську правову культуру – систему правових цінностей городян, відповідно до яких формується образ правового життя та здійснюється соціально-правове регулювання між суб'єктами міських правовідносин. Тому спроба визначення міської правової культури формує

міцніші підстави для вирізнення та використання саме категорії простору у поєднанні з вивченням правосвідомості жителів міста.

Дослідники міста як явища соціокультурної та економіко-правової реальності мають у своїх наукових розвідках одну спільну ідею та використовують такі терміни: правова культура міста, рівень правосвідомості городян [333, с. 36]; формування структури свідомості в місті у зв'язку з формуванням соціальних норм городян, особливості свідомості жителя мегаполіса, етнічна свідомість у мегаполісі [50]; політико-правова активність громадянина міста [192]; міська ментальність як єдина, загальна, нівельована свідомість [490]. Помітно, що усі ці думки пов'язані з питаннями взаємопроникнення права та людської свідомості, зумовленого особливостями міського простору.

Як зазначає А. В. Ткаченко, однією з умов та результатом «переплавки» людини є образ міста як просторова реалізація певної «плавильної печі» [483, с. 34]. Усвідомлення існування категорії міського простору дає підстави стверджувати, що існує міська правосвідомість, яка властива її носієві та сформована у зв'язку з уявленнями міського жителя про право. Це твердження не виключає того, що міські жителі можуть мати іншу правосвідомість, але через довге перебування в одному місті відбувається міська правова соціалізація. Тому й ставлення до права жителів міста стає специфічним.

Якщо звернутися до визначення правової соціалізації у дослідженнях соціологів права, то вони стверджують, що вона виступає як підміна правомірної поведінки за примусом – правовою поведінкою, яка зумовлена особистісними особливостями. Висновком таких тверджень є узагальнююче визначення правової соціалізації, де вона розуміється як процес включення індивіда у систему правовідносин конкретного суспільства на підставі засвоєння всієї його культури [456, с. 112].

Тут можна погодитися з тим, що підставами правової соціалізації є засвоєння правових норм та прийняття певної позиції стосовно них, оцінка безпосередньої реалізації норм в юридичній практиці, засвоєння правової

ідеології. Однак поза визначенням правової соціалізації залишається її «негативний аспект». Існує думка, що правова культура – це явище, яке включає в себе не тільки позитивні риси [454, с. 14], вона може мати свій рівень вираження у різноманітних соціальних груп. Тому правова соціалізація теж може мати досить специфічні риси та бути зумовленою не тільки особливостями суб'єкта з правомірною поведінкою, але й характеристиками особистостей, які у своїй правовій поведінці відхиляються від відповідності правовим нормам.

На підтвердження слід додати, що визначення соціально-психологічної соціалізації, частиною якої є правова соціалізація, як процесу соціального навчання, для якого необхідно схвалення групи, підкреслює різноманітність інтересів цих груп. Існування у сучасному суспільстві соціальних груп із різноспрямованими інтересами робить можливим зайняття цими групами різноманітних правових позицій щодо всіх елементів будь-якої правової системи [456, с. 118].

Наприклад, у місті може мати місце певний рівень злочинності, який безпосередньо буде пов'язаний з різними знаннями та установками відносно права. У кримінології використовується термін «регіональна злочинність», «злочинність в сільській місцевості» [503], «міська злочинність» [259], що лише підтверджує специфіку цього явища у зв'язку з його просторовою прив'язкою.

Термін «географія злочинності» поєднують з територіальними особливостями злочинності, її видів відповідно до певних територій та регіонів. Це дозволяє вченим-кримінологам виділяти систему характеристик регіональної злочинності та міської злочинності, що існує в регіонах та містах, на підставах адміністративно-територіальних, соціально-економічних та соціально-культурних, географічних та етнічних параметрів [260; 503].

Метод просторової локалізації, який застосовується при дослідженні соціального середовища міста, вивів кримінологів до визнання того, що в певних просторових одиницях міста існує концентрація соціально-патологічних явищ. Із точки зору ефективної боротьби зі злочинністю, на підставі результатів просторової локалізації може бути побудована карта злочинності в місті.

І головне, метод просторової локалізації має суто теоретико-правовий вихід, тому що він може застосовуватися при аналізі правової свідомості: масової та локальної [259, с. 114–115].

У політико-правовому сенсі місто – це основна площа для розвитку громадянського суспільства. Так, для міста характерна наявність великої кількості жителів, що є необхідною умовою для формування інститутів громадянського суспільства, які об'єднуються та взаємодіють для задоволення як загальних, так і групових інтересів городян [532, с. 128].

Наукові розробки у сфері культурології свідчать про урбаністичну культуру новітнього часу, яка проявляється через етнокультурні характеристики. По-перше, в основі культурних проявів сучасних міст знаходиться соціальна та етнічна культура народів міста. А, по-друге, міська поліетнічність є протилежністю моноетнічності та спрощеної соціальної моделі села [313, с. 316].

Беручи до уваги світоглядно-ідеологічну функцію правової культури у межах міського простору, слід визнати її конкретизацію у специфічній правосвідомості поліетнічного міського соціуму. Існування різноманітних правових звичаїв етнічних груп, які проживають зазвичай на певній території міста, може призвести й до несприйняття такого мінісоціуму, тобто до нетерпимості та протистояння, або до процесу формування міжкультурної толерантної свідомості.

Яскравими прикладами нетерпимості є негативне ставлення корінних жителів міст до емігрантів, які зазвичай у межах нового для них міста починають об'єднуватися на підставах свого етнічного походження (афро-американські квартали, Чайнатаун, Брайтон-Біч у Нью-Йорку, Іст-Сайд у Лондоні, арабські квартали у Парижі та його передмістях).

Іще один приклад, який максимально відображає поєднання норм (зокрема правових), свідомості людини та простору – це теорія субкультур, розглянута на прикладі традицій міських субкультур. Термін «субкультура» пройшов цікавий шлях від негативного смислового навантаження – «контр-культури», до

визнання інакшості носіїв субкультури, тобто визначення «підсистемності» субкультури щодо розуміння культури взагалі [543].

Вказуючи на мультикультурний характер сучасного суспільства, субкультура розуміється як комунікативна система, яка має відповідні рівні: соціальний та знаковий. Соціальний рівень окреслює зв'язки та спільноти, які завдані певною культурою, а також моделі поведінки, норми та ритуали, які підтримують ці структури. Знаковий рівень передбачає засоби комунікації: спеціально-знакові, серед яких символіка, ідеологія, картина світу, та ситуативно-знакові, куди вписані просторовий, часовий, предметний, тілесний та актуальний коди [543, с. 29].

Якщо сконцентрувати увагу на моделях поведінки, нормах, ритуалах, ідеології та просторі, тобто, конкретизуючи, – правовому полі, правосвідомості та міському просторі, то можна дійти висновків про існування особливої міської правосвідомості у вигляді ставлення до права локальних субкультур, регіональних спільнот, які мають свої мовні особливості, нормативні традиції тощо.

Історико-правові дослідження міста доводять, що західноєвропейське місто – це простір свободи його жителів, йому притаманна просторова організація, яка складалася з міського центру – торгівельного або адміністративного, та менш значущих міських утворень, які розходилися концентричними колами до міських стін. Особливим способом були розділені «свої» та «інші» – іноземці, іновірці, наприклад, євреї, які жили за своїми законами у відгороджених від певного міста гетто відповідно до встановлень Галахи, книги релігійного іудейського права [449, с. 183]. Тобто місто – це особливий простір, в якому залежно від менталітету, етнічної приналежності, соціально-групових інтересів завжди існувало і продовжує своє буття особистісне правове середовище.

Відповідно різноманітність міського простору у співвідношенні з міською правосвідомістю у рамках одного міста підтверджує ідею варіативності правосвідомості городян, які проживають у різних районах міста. Джерела такої

різноманітності можна віднайти, керуючись географічними, соціальними, економічними, політичними, історичними характеристиками як певного простору, так і уявлень про право певного кола городян, приналежних до цього простору.

Надзвичайно цікавою є ідея дисципліни у корпусі соціальних наук, запропонована американськими соціологами на початку XX століття, – людська екологія [65, с. 25]. Завдяки дослідженням Р. Є. Парка та інших структура різноманітних природних ареалів, які складають фізичний каркас міського світу, а також екологічні процеси концентрації, дисперсії, сегрегації людей, інститутів та культурних рис, що відбуваються у його просторі, стали виявлятися за допомогою кількісних показників. Це наштовхує на використання таких соціологічних знань і в правовій сфері для виявлення локального характеру міської правосвідомості у межах міста та порівняння людського ставлення до права в різноманітних містах, тим більше, що аналіз природних та географічних факторів уже отримав своє втілення у класичних державно-правових дослідженнях.

Ш.Л. Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» теж наголошував на важливості географічного фактору та й узагалі вбачав у ньому першопричину історичного розвитку. Кліматичні умови та його особливості, на його думку, тісно пов'язані з індивідуальними рисами та поведінкою людини. «Від різниці у потребах, які породжуються різницею кліматів, походить різниця у способі життя, а від різниці у способі життя – різниця законів» [262, с. 204–205]. Наприклад, у холодному кліматі люди фізично сильні, природа теплих країн, навпаки, розслаблює людей і вони не здатні до героїчних звершень, говорячи сучасною мовою, для них характерна маргінальна поведінка – вони щось виконують тільки зі страху бути покараними.

Іще однією важливою ознакою встановлення законів та форми правління є родючість земель. У країнах із родючою землею встановлюється дух залежності, селяни не цікавляться питаннями своєї свободи, тому що вони зайняті роботою та вирішенням своїх особистих справ. Тому «у країнах родючих найбільш

поширене правління одного, а в країнах неродючих – правління декількох, що є іноді ніби відшкодуванням за несприятливі природні умови» [262, с. 240].

Отже, це вчення поєднує у собі об'єктивні (клімат, родючість земель) та суб'єктивні (дух народу) елементи, які складають просторово усвідомлену підставу для духу законів. «Закони повинні знаходитися у такій тісній відповідності до якостей народу, для якого вони встановлені, що тільки у надзвичайно випадкових ситуаціях закони одного народу можуть бути придатними для іншого народу» [262, с. 16].

Такі загальновідомі ідеї Ш. Л. Монтеск'є були розвинуті також досвідом учених-правників. Сьогодні, як зауважує Ю. М. Оборотов, спираючись на доробок американських учених та застосовуючи термін «місцерозвиток», цілком доведеним є вплив географії, топографії, клімату, океанських течій та навіть берегових ліній на розвиток різноманітних суспільств цілком конкретизованим чином [288, с. 149].

Як відомо, правосвідомість пов'язують з її носієм – індивідом, групою людей або суспільством загалом. Для іншої класифікації рівнів правосвідомості критерієм обирається глибина віддзеркалення правової реальності у свідомості людини, де виділяються буденна, компетентна, професійна та наукова правосвідомість. Вважаємо, що для повнішої типологізації правосвідомості можливим є використання критерію її просторової приналежності.

Можуть бути виділені структурні елементи міської правосвідомості як категорії загальнотеоретичної юриспруденції: просторова або територіальна правова ідеологія та просторова або територіальна правова психологія.

Поняття територіальної ідеології, як вже зазначалося, пов'язано з іменем відомого українського ученого В. К. Липинського та його твердженням, що тільки територіальна ідеологія (точніше, хліборобська ідеологія) здатна бути основою українського етносу та державності [125, с. 98].

Сучасні дослідники правової ідеології зазначають, що вона формується амбівалентно: від індивіда до держави та від держави до індивіда, що й складає її внутрішню єдність та змістовну спрямованість. А однією з передумов

формування правової ідеології є існування у сучасному суспільстві груп, націй, колективів, корпорацій тощо, для яких правова ідеологія здатна виступати ментально-культурологічною основою їх самоідентичності, що об'єднує і спрямовує, та засобом виховання [24, с. 8].

До елементів правової ідеології пропонується додати «правосфери» держави, суспільства та інших суб'єктів права. Правосфера визнається одним з ключових елементів правової ідеології та визначається як простір індивіда, який існує у правовій дійсності, в якій відбувається комунікація з іншими носіями правових ідей, учень та концепцій [24, с. 9].

Поняття територіальної правової психології може бути доповнене не тільки сучасними ідеями кримінологів, які використовуюсь саме цей термін [259, с. 115]. Також слід підкреслити існування класичної ідеї психологічної теорії права Л. Й. Петражицького, де вчення про елементи правових явищ представлене вченням про емоційні та інтелектуальні елементи правових переживань: «про правові моторні збудники та уявлення, про суб'єктні уявлення, об'єктні представлення та їх елементи, представлення належних дій, отримань та їх модальностей: часу, місця, дестинаторів тощо, про уявлення релевантних фактів та нормативних фактів» [316, с. 371].

Інтуїтивне право в ученні Л. Й. Петражицького є, говорячи мовою сучасності, суто теоретичною розробкою поняття індивідуальної та територіальної правової психології. Таке твердження випливає зі змісту інтуїтивного права, який визначається індивідуальними умовами та обставинами життя індивіда, його характером, вихованням, освітою, соціальним положенням, професійними заняттями, особистісними знайомствами та ін. «Спільність певних умов та факторів розвитку інтуїтивно-правової психіки декількох індивідів або більших чи менших мас може вести і веде до наявності більшого або меншого ступеня погодженості їх інтуїтивного права» [316, с. 371]. А це вже веде до визнання інтуїтивного права якоїсь спільноти, тобто до правової психології певної групи індивідів. Крім того, психологічна теорія права пов'язує уявлення про право з категорією місця.

Горизонтальний критерій співвідношення правосвідомості та міського простору, який виявляє себе у межах міста, може бути доповнений його розширювальним значенням, тобто ствердженням існування однакового уявлення, ставлення та слідування праву жителів міста загалом.

Відповідно, виходячи із самоідентифікації індивіда у зв'язку з приналежністю його до того чи іншого міста, можна визначати приклади правосвідомості жителів кожного з міст, існуючих на карті світу. Будь-яке місто має своє обличчя, свою специфіку за абсолютно різними критеріями та напрямами. Міста можуть розпізнаватися реально (наприклад, візуально, за призначенням відповідних споруд – Пізанська вежа) або абстрактно (за образами у свідомості людей – «Одеса-мама»).

Вертикальні уявлення про просторовий критерій, що визначають типи правосвідомості, можуть бути розглянуті у співвідношенні понять міста та не-міста (периферії). У міських умовах, найчастіше, формуються нові типи відносин між людьми. На противагу периферії, міські відносини стають менш особистісними та набувають рис суто сусідських, економічних, соціальних та правових.

Як уже зазначалося, в історії є приклади, коли простір за межами міської стіни – це вже зовсім інша субстанція, а периферія починає сприйматися як місцевість, котра, якщо не належить місту, то певною мірою залежить від нього. Тобто місто виробляє управлінські групові утворення та формує міську правосвідомість, а периферійна свідомість базується на особистісних чинниках. Інтерес (переважно на підставі грошового критерію) та ідеологія починають служити тим цементом, який скріплює людських індивідів у групи, що ефективно працюють, замість родинності та традицій у периферійній правосвідомості. На будь-якому просторовому рівні центр та периферія пов'язані між собою різними комунікативними потоками – інформаційними, грошовими, міграційними, управлінськими, причому спрямованість цих комунікацій визначає характер взаємодії центру та периферії незалежно від їх віддаленості.

Тому на підставі просторового виміру може існувати не тільки міська правосвідомість, а ще й периферійна, яка, незважаючи на її певну підпорядкованість, більше спирається на відчуття права та справедливості, традиційність, ніж знання про право. Ймовірно, і глибоко вкорінена периферійна правосвідомість може реалізовувати себе у місті, тому що носії правосвідомості, поринаючи у міський простір, не завжди деперсоналізовані, а іноді, навпаки, є ідеологами деяких правових або політичних зрушень.

Крім того, використання просторово-вертикальних уявлень про класифікацію правосвідомості, доведеність існування у загальнотеоретичному юридичному науковому обігу категорій державно-правового простору, національної держави та національної свідомості може спрямувати до розуміння національної правосвідомості.

Отже, просторове буття права та держави може бути критерієм для виділення міської правосвідомості поряд з периферійною та національною, яка виражається у територіальній правовій ідеології (ідеях, поняттях, знаннях про право індивідів, які ідентифікують себе з певною територію та відповідним ставленням до права, наприклад, до права певного міста) та територіальній правовій психології (почуттях, емоціях та переживаннях щодо права відповідно до індивідуальних умов та обставин життя у рамках простору міста).

Відповідно міська правосвідомість як категорія загальнотеоретичної юриспруденції може розумітися у вузькому та широкому сенсі. У вузькому сенсі міська правосвідомість може бути визначена як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів міських жителів стосовно до права свого міста. У широкому сенсі – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів людей, які проживають на певному міському просторі, стосовно права взагалі.

Таке бачення міської правосвідомості узгоджується з сучасними уявленнями про те, що правова свідомість не може трактуватися з винятково раціоналістичних позицій. Як зазначає М. М. Цимбалюк, «формальний схематизм» раціоналістичного підходу до правосвідомості (навіть якщо він

базується не на «апріорних ідеях чистого права», а є наслідком дискурсивної консенсуальності певного людського загалу) далеко не завжди може бути беззастережно універсалізованим та поширюваним на випадки, що характеризуються іншими часопросторовими координатами. Наприклад, одна й та сама звичаєва норма, що, начебто, «кристалізувалася» в живому інтерактивно комунікативному полі, має зазвичай досить широкий спектр своїх застосовчих специфікацій [516, с. 799]. По суті, це означає, що правосвідомість тісно пов'язана з соціальним простором, у якому вона формується, а тому одні й ті самі правові ідеї не можуть бути штучно «розтягнуті» на всю територію держави.

Водночас міська правосвідомість не вичерпує уявлень про ідеологічний аспект міської правової системи. Не менш важливими та знаковими виступають й інші виміри правової системи. Так, особливої значущості сьогодні набувають уявлення про міську правову культуру.

Дійсно, існування міста як соціокультурного феномена дає підставу для його політико-правового сприйняття. Сучасні принципи праворозуміння приводять до утвердження різних відправних точок при дослідженні будь-якої правової категорії. Правова культура – категорія, давно укорінена в юриспруденції, апелюючи до якої, можливе вивчення різних правових явищ під кутом зору, що поєднує правосвідомість індивіда з його зовнішніми поведінковими характеристиками.

Культура міста – самостійна модель культури, що виникла з появою міст. Розглядаючи місто як локальну соціопросторову сферу правової культури, слід погодитися з тим, що це історично сформована система духовно-моральних цінностей городян, відповідно до яких формується образ життя і здійснюється соціальна регуляція між міським населенням [438, с. 66]. Тимчасом, виходячи виключно з результатів правової поведінки урбанізованої особистості, складно зробити висновки про рівень його правової культури. Тут необхідний облік не тільки нормативних, а й ненормативних критеріїв.

Як уявляється, розгляд міської правової культури можливий, передовсім, крізь призму інформаційно-семіотичної інтерпретації цього феномена. Для цього

підходу характерним та ключовим тезисом є відмова від оціночного підходу до правової культури як виключно позитивного явища чи як показника виключно лише прогресивного розвитку правового життя суспільства. У рамках інформаційно-семіотичного підходу до правової культури вона розуміється як сфера ідеального, тобто такого, що включає в себе і суще, і належне, усі продукти правової творчості людей та суспільства: символів, ідей, смислів, відповідно до яких складається ставлення людини до дійсності, вибудовується правове буття людини. Отже, фундаментом інформаційно-семіотичного підходу до правової культури виступає твердження про те, що вона втілює засоби, способи та результати людської та суспільної діяльності у правовій сфері [294, с. 54].

Ключовим об'єктом аналізу правової культури з точки зору її інформаційно-семіотичної концепції є артефакт. Під артефактами правової культури розглядаються феномени, що створені людиною та суспільством у правовій сфері: від думок до предметів, засобів та способів діяльності. Причому артефакти знаходяться не лише поза людиною, але й імпліцитно функціонують в ній, з них індивід черпає смисли, мотиви та значення своєї правової поведінки. Правова культура – це також світ смислів, які людина вкладає у свою правову поведінку. Третій зріз правової культури в рамках інформаційно-семіотичного підходу – це світ знаків. У правовій сфері функціонують такі знаки як правові документи та правові акти [294, с. 54–55].

Будучи, як і будь-яка інша комунікативна система, цілеспрямованою, вона цілком і повністю у своїй внутрішній організації і функціонуванні визначається ціллю. Адресантом та адресатом можуть виступати будь-які суб'єкти в праві, зміст повідомлення при цьому може розглядатися як суб'єктивне право, міра належної поведінки, юридичний обов'язок. Тексти розглядаються як правові акти, в яких ці права та обов'язки сформульовано, а також інші юридично значимі тексти – артефакти, до яких можуть належати не тільки дії, документи, явища правового характеру, але й усе, що так чи інакше слугує засобом відображення правової культури: це можуть бути і літературні твори, і кінематограф, і фольклор.

Інформаційно-семіотичне бачення міської правової культури зумовлює виявлення її нормативних та ненормативних складових, які є тісно переплетеними у системі міських правових комунікацій. Норми соціального регулювання багато в чому зумовлюють міську правову культуру, однак систему міських цінностей не можна назвати постійно нормованою, оскільки навіть історично визнані цінності можуть бути нівельовані і забуті. На місце непопулярних міських цінностей можуть приходити сучасні, можливе звернення до нового розуміння історії міста, що також підтверджує мінливість ставлення міських жителів і територіальної громади до історико-культурних цінностей.

Ще яскравіше ціннісне регулювання відображається в міській правовій культурі, що може бути представлено у порівнянні з периферійними системами цінностей. Досягнення і трактування такої цінності як справедливість у сфері периферійної правової культури пов'язане з особистісними контактами – «всі один одного знають». Звідси випливає, що врегулювання будь-якого конфлікту буде успішнішим без думки про звернення до відповідних органів. Міська ж правова культура при виникненні конфліктної ситуації передбачає справедливе її розв'язання, як правило, з втручанням третіх осіб [250].

Для класифікації міст і виділення типів міський правової культури має значення етнічна складова. Етнічне населення різних міст, його постійна міграція також є ненормативною основою культури міста.

Стверджується, що на території України співіснують три різночасових і різнохарактерних типи міської культури: традиційні європейські середньовічні міста, для яких характерне самовизначення через етнічну складову (Львів); міста-слободи, де етнічний фактор є загальним фоном синтезу прийшлих культур (Харків); південні торгові міста, які об'єднують прийшле різнорідне етнічне населення у спільноти, згуртоване економічними і правовими інтересами (Одеса) [12].

Різноманітність типів міських культур, а також їх етнічна гетерогенність веде до пояснення національного підґрунтя політичної конфліктності сучасної України. Етнічні ненормовані розбіжності, продукуючи різні конфлікти, дають

тим самим поштовх для використання правових основ їх врегулювання, яке лежить в площині формування міського права та міської правової культури.

Наступною ненормативної основою міської правової культури є інформація. Місто – феномен, який є причиною, джерелом, а також продуктом величезного потоку інформації. Якщо виділяти правову інформацію, то її виникнення, наявність і поширення буде визнаватися, найперше, за «міськими стінами». Саме міська правова інформація, правова інформація центру зумовлює і відшліфовує, перед тим як вона буде ретрансльована, периферійну правову інформацію. Інформованість про право, що забезпечується за допомогою засобів масової інформації або міжсуб'єктних комунікацій – результат наявності міський правової культури, а також детермінанта її рівня.

Крім того, політико-правовий зріз осмислення міста як феномена у зв'язку з інформаційним регулятором може бути проілюстрований на міждержавному рівні. Оскільки міста є інформаційними центрами, то при взаємодії держав у сфері політики чи права, основними суб'єктами в рамках інформаційно-семіотичних конструктів можуть бути столиці цих держав. Приміром, із засобів масової інформації ми чуємо – «Київ уклав з Брюсселем договір щодо ...», «Київ не домовився з Москвою про нові умови щодо постачання газу ...» тощо.

Місто – складний поліфункціональний територіальний організм, який потребує специфічних методів управління. Варіантом, здатним запропонувати якісне врегулювання у цій області, є директива. Ухвалення рішення представниками міської влади не завжди носять нормативний характер і здебільшого досягають своєї мети на підставі прямої вказівки, не обов'язково прийнявши обриси нормативного. Тому директивно-вертикальні методи управління з метою проведення модернізації людського капіталу або економіки, якісного введення інновацій, не слід тільки критикувати [141, с. 5]. Роль центрів розвитку та модернізації виконують саме міста і такий ненормативний регулятор як директива в рамках міської правової культури може бути визнаний одним з визначальних.

Отже, міська правова культура, існування якої багато в чому зумовлює рівень правової культури загалом, являє собою цілий пласт ідейно-психологічних і поведінкових елементів, що потребують соціального регулювання і впливають на нього. Підвищення рівня міської правової культури, безсумнівно, потребує встановлення і чіткої роботи соціальних норм, проте сама природа міського середовища диктує свої ненормовані основи. Отже, нормативне регулювання, що потребує відповідної поведінки від суб'єктів міської правової культури, має бути підкріплено ненормативним, що походить із природних умов формування міської правової культури.

Ідеологічна складова міської правової системи кристалізує у собі особливості міської правової системи як такої, оскільки саме на неї екстраполюються і характерні риси суб'єктної складової міського права, і нормативні регулятори, що формуються в міському праві, а особливо – система правових комунікацій, що виникає на основі специфіки міського правового простору. Тому можна з упевненістю констатувати, що саме міська правова свідомість та міська правова культура визначають особливий соціо-антропологічний простір існування міського права як особливої цілісності.

Висновки до четвертого розділу

1. Антропологічною основою міського права виступають права городян як особливий компонент правового статусу. Права городян нетотожні за змістом муніципальним правам. Якщо муніципальні права людини традиційно розглядаються як невід'ємна складова конституційного правового статусу людини, тобто того статусу, який випливає з юридичного факту її громадянства, то права городян випливають з юридичного факту проживання в місті, що створює принципову відмінність між цими двома групами прав. Городянство, а не громадянство, є особливим фактом-станом, що породжує виникнення, закріплення та інституційне забезпечення грав городян. При цьому важливо

підкреслити той факт, що права городян прямо не пов’язані з юридичним фактом громадянства, оскільки їх носіями можуть бути і іноземці, і особи без громадянства, що проживають у місті.

2. В українському праві та світовій юридичній практиці вироблено декілька підходів до розкриття правосуб’єктності міст, зокрема, через виділення особливостей їх правового статусу як основоположної категорії, що визначає суб’єктність того чи іншого утворення. Правовий статус міста може бути представлений з урахуванням існування трьох їх основоположних типів, які в тій чи іншій формі існують в кожній державі: загальний, спеціальний і винятковий. Загальний правовий статус – статус, при якому місто сприймається як урбаністична спільнота, покликана вирішувати низку загальних завдань щодо забезпечення життєдіяльності та прав міського населення (помешкання, транспорт, освіта тощо). Спеціальний правовий статус притаманний містам, які мають особливості територіального, економічного, оборонного, адміністративного характеру. Винятковий правовий статус передбачає, що місто вирізняється за конкретною індивідуальною підставою (місто-столиця, місто-пам’ятник історії і культури, місто республіканського значення, місто-герой тощо).

3. Поряд із містами колективними суб’єктами міського права є територіальні громади міст. Місто є колективно-організаційним суб’єктом права, а територіальна громада міста – колективним суб’єктом-спільнотою. Одна з рис колективних суб’єктів-спільнот полягає у тому, що вони вкрай нечасто вступають у правовідносини, тобто їх дієздатність супроводжується низькою правовою активністю. Усе більшої ваги у сучасному міському праві набувають такі вторинні суб’єкти як міські агломерації – специфічні комплексні утворення, які формуються на основі, як правило, одного великого міста та інших населених пунктів, що його оточують (так званих міст-супутників).

4. Нормативна підсистема міської правової системи пов’язана з виокремленням системи джерел міського права, до якої можуть бути включені, найперше, нормативно-правові акти, нормативні договори, правові звичаї,

юридичні прецеденти, які регулюють міські правові відносини. Існування зовнішніх та внутрішніх джерел міського права виражає закономірності її співіснування з іншими правовими системами, передовсім, з міжнародною та національною. Під зовнішніми джерелами міського права розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм і принципів, на основі яких виникає можливість створення норм міського права. Під внутрішніми джерелами міського права, відповідно, розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм, які безпосередньо регулюють міські правовідносини.

Система зовнішніх джерел міського права в Україні має багаторівневу структуру та містить не тільки джерела, які існують на рівні міжнародної та національної правової системи, тобто закони та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, а також акти застосування та нормативного тлумачення права. Внутрішні джерела міського права являють собою нормативно-правові акти місцевого рівня. На міському рівні нормативно-правові акти у системі джерел міського права представлені статутами територіальних громад, рішеннями місцевих референдумів, нормативними рішеннями міських рад. Внутрішніми джерелами міського права є також міські програми. До внутрішніх джерел міського права належать і нормативні договори та правові звичаї.

5. Інституціоналізація існує у двох найважливіших формах, що зумовлено існуванням трьох основних типів інститутів: нормативних, організаційних та функціональних. Інститути міського права можуть формуватися під впливом багатьох факторів, пов’язаних із тим, наскільки ефективним є муніципальне законодавство, яким є рівень самостійності міст у площині його функціонування як автономної соціально-територіальної одиниці тощо.

Серед нормативних правових інститутів міського права слід назвати: інститут міського управління, інститут життєзабезпечення міста, інститут права міської власності, інститут міського планування, інститут міського туризму, інститут міської екології, інститут збереження історичної спадщини міст тощо. До основних організаційних інститутів міського права належать: міський голова,

міська рада та її структурні підрозділи, органи самоорганізації городян. Однак цими інститутами інфраструктура міського права не обмежується. Можна говорити також про існування особливих міських інститутів, які не є при цьому інститутами муніципального права, наприклад, спеціальні комісії щодо реалізації угод між містами-побратимами. Останній, третій різновид інститутів – це функціональні інститути. Їх відмінність від нормативних та організаційних інститутів полягає в тому, що вони, функціонуючи на основі правових приписів, виражають не статику міського права (як організаційні інститути), а його динаміку. Зазвичай такі інститути мають яскраво виражену процесуальну характеристику. Наприклад, до функціональних інститутів сучасного міського права можна віднести інститут міської нормотворчості, інститут міського бюджету, інститут взаємодії з органами виконавчої влади на місцях.

6. Система правових зв’язків та правових відносин у міській правовій системі відображається у комунікативній підсистемі, основою якої може бути теорія центр-периферійних відносин. При цьому сама правова комунікація в міському праві здійснюється за трьома основними напрямами: правова комунікація між містом та городянами; правова комунікація між містами; правова комунікація між державами з приводу міст.

Муніципальні засоби правової комунікації між містом та городянами часто закріплюються на рівні статутів територіальних громад міст та включають у себе форми безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Щодо другої групи засобів правової комунікації в містах, які пов’язані зі специфікою кожного окремого міста, то тут слід звернути увагу на існування певних міських традицій, які можуть отримувати юридичний аспект та стосуватися добробуту міста. Не менш важливим є інший напрям правових комунікацій у міському праві – правові комунікації між містами. Фактично тут ідеться про існування особливих джерел міського права – договорів між містами про побратимство. Третім напрямом реалізації комунікативного аспекту міської правової системи є взаємодія держав щодо міст. Цей напрям є доволі специфічним, оскільки міста, по суті, знаходяться поза межами цієї комунікації,

виступають не її суб’єктом, а приводом. Водночас слід констатувати значимість такої комунікації для правового життя багатьох сучасних міст.

7. Ідеологічний компонент міської правової системи виражений у міській правосвідомості та міській правовій культурі. Міська правосвідомість як категорія загальнотеоретичної юриспруденції може розумітися у вузькому та широкому сенсі. У вузькому сенсі міська правосвідомість може бути визначена як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів міських жителів стосовно до права свого міста. У широкому сенсі – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів людей, які проживають на певному міському просторі, стосовно права взагалі. Міська правова культура, існування якої багато в чому зумовлює рівень правової культури загалом, являє собою цілий пласт ідейно-психологічних і поведінкових елементів, що потребують соціального регулювання і впливають на нього. Підвищення рівня міської правової культури, безсумнівно, потребує встановлення і чіткої роботи соціальних норм, проте сама природа міського середовища диктує свої ненормовані основи. Отже, нормативне регулювання, що потребує відповідної поведінки від суб’єктів міської правової культури, має бути підкріплено ненормативним, що походить із природних умов формування міської правової культури.

РОЗДІЛ 5
ПРАВОВІ СИСТЕМИ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

5.1. Місто Київ: від особливого правового режиму – до формування правової системи

Формування цілісного загальнотеоретичного дискурсу міського права та міської правової системи неодмінно передбачає звернення до емпіричних аспектів цієї проблематики. Особливо важливим це є у зв'язку з необхідністю аргументації тези щодо правового плюралізму у становленні та нормативному й інституційному оформленні правових систем сучасних українських міст.

У цьому контексті перехід від теоретичного до емпіричного аналізу міської правової систему прямо пов'язаний з тією обставиною, що розвиток нормативів, цінностей та інститутів міського права в Україні поступово сягає того рівня, який дозволяє констатувати наявність специфічних рис у правових системах багатьох українських міст. Але при цьому у загальносоціальному аспекті становлення міської правової системи в Україні не може виходити за рамки загального процесу урбанізації суспільства, а, отже, ми маємо враховувати, що лише крупні міські агломерації, довкола яких формується особливий економічний, правовий та політичний простір, можуть претендувати на статус урбанізованих територій, в яких сформувалася міська правова система.

З цієї точки зору найбільш перспективним уявляється розгляд інституціоналізації міських правових систем, фундаментальні основи яких закладені Конституцією України, тобто міських правових систем Києва та Севастополя.

Варто зазначити, що особливості здійснення місцевого самоврядування у цих містах доволі часто ставали предметом досліджень, здебільшого у сфері конституційного та муніципального, іноді – адміністративного та фінансового. Утім, як видається, проблематика правового положення цих міст у правові системі України, а так само їх значення для правового життя української держави

зумовлює актуальність саме загальнотеоретичного осмислення їх правових систем.

Виявлення особливостей правових систем міст Києва та Севастополя, правовий статус яких в українському законодавстві часто якщо не ототожнюється, то, принаймні, розкривається в одному контексті, ускладнюється питаннями правового регулювання окупованих територій, до яких, згідно з чинним законодавством, відноситься і місто Севастополь. У зв'язку з цим проблематичним є розгляд правової системи цього міста з точки зору його фактичного виключення з правового поля України. Незважаючи на те, що територія АР Крим та м. Севастополя на рівні світового співтовариства однозначно розглядаються як незаконно окуповані [573], усе ж положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» вказують на те, що м. Севастополь з його сформованою правовою системою виключено з правового простору України (зокрема, положення ст. 12 вказаного Закону, які регламентують зміну територіальної підсудності внаслідок неможливості здійснювати правосуддя судами на тимчасово окупованій території).

Тому проблеми та напрями інституціоналізації правових систем міст, яким Конституцією України надано спеціальний правовий статус, мають досліджуватися з урахуванням специфіки правового регулювання режиму тимчасово окупованих територій.

Водночас проблематика розвитку міських правових систем в Україні не може розглядатися окремо від інституціоналізації міського права у столиці України місті Києві. Можна зауважити, що формування правової системи міста Києва на сьогодні перебуває під знаком протистояння між територіальною громадою міста та державою, яке, зокрема, знаходить свій прояв у тому, що розроблені проекти законів «Про столицю України – місто-герой Київ» з різних причин ігноруються парламентаріями. Це призводить до того, що місцеве самоврядування в Києві та формування київського міського права є

сповільненим та таким, що не відповідає статусу цього міста в структурі державного та правового простору сучасної України.

Як видається, така ситуація пов'язана, передовсім, із тим, що місто Київ за Конституцією України та Законом України «Про столицю України – місто-герой Київ» має особливий правовий режим, що зумовлює наявність специфічного довготривалого зв'язку між містом та державою. Виконання Києвом своїх столичних функцій, з одного боку, є важливим стимулом його соціально-економічного розвитку, а, з іншого – фактором, що накладає певні обмеження на його самоврядний статус. І. Й. Магновський зазначає, що специфіка конституційно-правового статусу Києва пов'язана з тим, що конституційно-правовий режим цього міста передбачає ширші, порівняно з іншими містами, функції міста та відповідні повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також закріплені у спеціальному законі державні гарантії та особливу систему органів місцевого самоврядування [217, с. 44].

Наявність такого особливого конституційно-правового режиму безпосередньо впливає на формування в українському законодавстві теоретичної та нормативної конструкції столиці як міста з винятковим правовим статусом. Цій проблематиці присвячена дисертація М. П. Хонди. Утім, мета нашого дослідження полягає не у виявленні специфіки конституційно-правового режиму міста Києва, а у розгляді особливостей формування його правової системи та перспектив її розвитку.

Слід наголосити на тій обставині, що виконання Києвом столичних функцій зумовило специфіку розвитку нормативних засад його правової системи. Йдеться тут не лише про перманентний конституційно-правовий конфлікт, пов'язаний з розмежуванням чи, навпаки, злиттям посад голови Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації, який набирає обертів незадовго до кожних місцевих виборів. Одна з характерних рис правової системи Києва полягає в її залежності від законодавчої та виконавчої гілок державної влади.

Наприклад, характерними є спроби впливати на діяльність Київської міської ради та на формування правової системи міста зі сторони Президента України. Демонстрацією такого впливу може слугувати Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» від 25 лютого 2008 р., у якому Кабінету Міністрів України та Київській міській державній адміністрації доручено вжити низку заходів, значна кількість яких виходить не лише за межі компетенції цих органів, але й за межі компетенції виконавчої влади загалом [390].

Але такі спроби носять ситуативний характер і загалом лише підкреслюють політичну залежність Києва від Президента та Кабінету Міністрів України. Політична залежність має при цьому хоча би частково економічні підстави. Незважаючи на те, що Київ як окрема адміністративно-територіальна одиниця є одним із найбільш економічно успішних регіонів держави, усе ж можна говорити і про те, що за абсолютними економічними показниками Київ не є самозабезпечувальним регіоном. Про це свідчить, зокрема, бюджет Києва на 2015 рік, де доходи хоча й перевищують видатки (22 млрд 215 млн гривень проти 17 млрд 446 млн гривень відповідно), але при цьому більше 8 млрд гривень у структурі дохідної частини бюджету є субвенціям із Державного бюджету [342]. Така ситуація є загалом типовою для більшості місцевих бюджетів, але для Києва вона має особливе значення саме тому, що, виконуючи функції столиці, Київ використовує для цього кошти Державного бюджету, а порядок використання цих коштів встановлюється Кабінетом Міністрів України. Результатом такої економічної та політичної залежності Києва є також те, що він поступово втрачає позиції у провідних економічних рейтингах [558]. Вважаємо, що формування правових систем українських міст має базувати на бюджетній та управлінській децентралізації та деконцентрації влади. Саме тому проведення таких реформ є вкрай необхідним не лише для розвитку української економіки, але й права.

Водночас фінансова та політична залежність Києва від виконавчої та законодавчої влади хоча й є значною, але усе ж не настільки потужною, щоб унеможливити формування у ньому міського права. На це вказує активна

нормотворча діяльність Київської міської ради. Варто підкреслити, що загалом Київ не вибивається із загальної української тенденції ухвалення локальних правових актів: більшість їх носить індивідуальний характер, а правові акти нормативного характеру становлять незначний відсоток. Можна припустити, що це знову ж таки пов'язано із залежним характером міського самоврядування в Україні, отже, правова децентралізація є неможливою без децентралізації державної.

Значна увага в нормативно-правових актах Києва приділяється благоустрою. При цьому примітним є прагнення Київської міської ради створити автономну щодо національного законодавства систему заборон та санкцій за правопорушення. Яскравим прикладом тут може слугувати Прейскурант тарифів оплати дій юридичних та фізичних осіб, що призвели до порушення нормативних актів про зовнішній благоустрій міста, який був затверджений Рішенням Київської міської ради від 14 липня 1998 р. № 94 [340], і є продовженням Правил благоустрою території по забезпеченню чистоти і порядку у місті Києві, які були затвердженні тим самим Рішенням. З одного боку, положення ч. 2 ст. 5 Кодексу України про адміністративні правопорушення прямо передбачають можливість органів місцевого самоврядування встановлювати додаткові правила, за порушення яких наступає адміністративна відповідальність [169, ст. 5^2]. З іншого боку, у цьому випадку йшлося не лише про наявність додатково встановлених нормативних заборон, але й про регламентацію порядку стягнення та обсягу додаткових санкцій, які діли паралельно з санкціями, передбаченими КУпАП. Примітно, що Київська міська рада, затверджуючи цей Прейскурант, встановила найвищі штрафи за самовільне будівництво (47 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), самовільне розширення діючих підприємств (45 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), самовільну реконструкцію та реставрацію будівель (43 та 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян відповідно).

Очевидна невідповідність такого підходу положенням Конституції України привела до скасування відповідних пунктів рішення у судовому порядку.

Господарський суд міста Києва підкреслив, що винятково законами України визначаються основи цивільно-правової відповідальності; дії, що є злочинами, адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, і відповідальність за них. Тобто незалежно від виду відповідальності, до якої притягують особу, така відповідальність повинна бути передбачена виключно законами України. Оскільки рішення Київської міської ради є підзаконним актом, то в ньому не можуть встановлюватися нормативні приписи, що встановлюють додаткову адміністративну відповідальність за порушення правил благоустрою [344].

Нормативність рішень Київської міської ради не може виходити за рамки загальної нормативної системи, яка діє в державі. Такий підхід є цілком логічним з урахуванням того, що, виходячи з концепції юридичного позитивізму, нормативні рішення можуть ухвалюватися лише сувереном або з його дозволу (про що писав Дж. Остін). У міському праві України склалася система, коли нормативні приписи, ухвалювані на рівні міських рад (зокрема Київською міською радою) можуть спиратися на обмежений набір правових засобів. Так, засоби юридичної відповідальності повною мірою віднесено до сфери законотворчості.

Одна із характерних рис сучасного Києва – його розвиток як міської агломерації мегаполісного типу. Це, своєю чергою, зумовлює специфіку містобудівної діяльності з її орієнтацією на високоповерхове будівництво. Можна помітити, що саме в Києві часто мають місце порушення порядку забудови, процедур виділення земельних ділянок тощо. Тому містобудівна проблематика в міському праві Києва посідає особливе місце. Особливої уваги у цьому контексті варті такі рішення Київської міської ради: «Про основні засади містобудівної політики у місті Києві» [391], «Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві» [396], «Про забезпечення недопущення самочинного будівництва та самовільного зайняття земельних ділянок» [357] та ін.

Інтерес викликають принципи містобудівної політики м. Києва: компактне місто, культурно-діловий центр країни, збалансований інтегрований розвиток

міста та приміських територій, відповідальність перед прийдешніми поколіннями, привабливе та гуманне місто, мобільне та доступне місто. Зміст цих принципів, розкритий в основних засадах містобудівної політики у місті Києві, цілком вписується в сучасні інтерпретації засад урбаністики та розвитку міських агломерацій, що формуються на рівні міжнародних актів декларативного та нормативного характеру. Суб'єктами реалізації цієї політики визначено Київську міську раду, її виконавчий орган (Київську міську державну адміністрацію), Департамент містобудування та архітектури та інші структурні підрозділи виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації).

Основний недолік цього акта – він є суто декларативним за своїм характером, що знижує його реальний вплив як на містобудівну діяльність у місті, так і на ухвалення інших індивідуальних і нормативних правових рішень. Документ не містить жодних конкретних, навіть рамкових, положень, які б визначали особливості здійснення містобудівної діяльності в Києві.

Конкретнішим є зміст Порядку громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві, який регламентує процедуру громадського обговорення містобудівної документації. Так, у ньому зазначається, що під час розроблення Генерального плану міста Києва, інших містобудівних програм розвитку загальноміської інфраструктури державного або загальноміського значення, місцевих правил забудови проводиться громадське обговорення принципових вирішень планування, забудови та іншого використання території міста Києва. При плануванні і забудові окремих територій міста Києва забезпечується громадське обговорення містобудівної документації: схем планування та детальних планів територій, проектів комплексної реконструкції та забудови кварталів, мікрорайонів.

Акт містить у собі опис процедури громадського обговорення містобудівної документації за декількома категоріями: принципове вирішення планування, забудови та іншого використання території міста Києва; комплексна

реконструкція та забудова територій кварталів, мікрорайонів; будівництво окремих об’єктів містобудування.

Проблема, утім, полягає у тому, що громадське обговорення містобудівної документації фактично ніяк не впливає на ухвалювані рішення. Це особливо помітно на тлі положень пункту 2.7 Порядку, в якому закріплено: «питання щодо урахування громадських інтересів в генеральному плані стосовно планування використання території, розміщення найважливіших об’єктів може бути подано на розгляд сесії Київради» [396]. Але ж будь-яка громадська ініціатива, пов’язана з містобудуванням, може бути проігнорована Київською міською радою без пояснення причин, оскільки такі ініціативи не підлягають обов’язковому розгляду. Як уявляється, такий підхід є досить сумнівним, оскільки він, по суті, виключає громадськість з процесів ухвалення рішень щодо спорудження кварталів, мікрорайонів, окремих будівель тощо, що є конфліктогенним чинником. Не випадково саме Київ часто опиняється у центрі скандалів довкола забудовників.

Для розв’язання окремих містобудівних проблем міське право Києва почало усе більшою мірою орієнтуватися на недопущення порушень у сфері оформлення будівної документації шляхом посилення контролю за припиненням незаконного (самовільного) будівництва будь-яких об’єктів будівництва та встановлення (розміщення) тимчасових споруд торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності, а також забезпечення недопущення незаконної (самовільної) їх реконструкції, добудови, перебудови під об’єкти нерухомого майна чи інших незаконних дій з тимчасовими спорудами та недопущення незаконного введення таких об’єктів в експлуатацію та реєстрації на них права власності чи інших речових прав як на об’єкти нерухомого майна [357].

Особливий інтерес у цьому контексті становить те, що у міському праві Києва поступово формується термінологічна система, прив’язана до правових реалій саме цього конкретного міста. Наприклад, у рішенні Київської міської ради «Про забезпечення недопущення самочинного будівництва та самовільного

зайняття земельних ділянок» наводяться деякі дефініції, до прикладу: самочинно (самовільно) збудований об’єкт – це житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно, які збудовані або будуються на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, або без відповідного документа, який дає право виконувати будівельні роботи, чи належно затвердженого проекту, або з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Варто зазначити, що формування на рівні міського права самостійної системи термінів та понять є важливим кроком до формування міських правових систем.

Важливу роль у правовій системі Києва відіграють програми і стратегії. Взагалі варто підкреслити, що програмне регулювання на рівні міського права є популярним та у більшості випадків ефективним інструментом досягнення юридично значимого результату. З одного боку, програми, ухвалювані на рівні міського права, носять характер «м’якого» права, тобто вони не мають нормативних властивостей, а, з іншого, це дозволяє міському праву компенсувати свій доволі обмежений у нинішній адміністративно-територіальній та управлінській системі нормотворчий потенціал. Популярність програмного регулювання в міському праві Києва стала основою для затвердження Порядку розроблення, затвердження та виконання міських цільових програм у місті Києві [397].

Так, можна звернути увагу на ухвалену у 2011 р. «Стратегію розвитку міста Києва до 2025 р.» [384]. Вона містить низку положень, що стосуються зростання міста, особливостей розвитку його транспортної інфраструктури, побудови системи прозорого міського управління тощо. З точки зору формування міського права Стратегія містить незначну кількість посилань на можливу розробку нових сфер та інструментів правового регулювання на рівні міста. У Стратегії приділено увагу формуванню необхідної правової основи в рамках муніципального законодавства для тих чи інших форм співпраці з інвесторами; створення правових засад та механізмів співфінансування проектів містобудування, культурних заходів, освітніх експериментів тощо громадою із прямим контролем якості кінцевого результату. Варто зазначити, що Стратегія

базується на принципі субсидіарності, зміст якого розкрито як організаційний і правовий принцип, відповідно до якого завдання повинні виконуватися на найнижчому, малому або віддаленому від центру рівні, на якому їх вирішення можливе й ефективне.

Варто, втім, зазначити, що аналізована Стратегія значно програє у своїй деталізації та процедурній регламентації іншим програмним актам. Це можна пояснити характером цього акта, адже середньострокові програми часто є менш детальними, аніж короткострокові. Однак Стратегія розвитку міста Києва до 2025 р. виглядає занадто розмитою та неконкретною, в ній не встановлено сфер відповідальності органів міської влади, не зафіксовано етапи реалізації та гарантії результату.

Більш детальним та ґрунтовним документом, що є прикладом програмного правового регулювання у міському праві Києва, виступає Програма економічного та соціального розвитку м. Києва на 2015 р. [400]. Зокрема, в цьому акті значна увага приділяється проблемам формування енергетичного права у правовій системі Києва. Так, наприклад, у документі йдеться про те, що затверджений Міський енергетичний план Києва на 2012–2016 роки, а також Стандарт надання адміністративної послуги виконавчим органом Київської міської ради (Київською міською державною адміністрацією) з ліцензування господарської діяльності у сфері теплопостачання, проект Регіональної програми стимулювання ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів у закладах освіти і охорони здоров'я міста Києва на 2013–2016 роки, проект Плану сталого енергетичного розвитку міста Києва до 2020 року створили передумови для опрацювання можливих варіантів фінансування з міського бюджету енергозберігаючих проектів на основі ЕСКО – механізму в бюджетній сфері з передбаченням необхідності планування бюджетних видатків на енергозабезпечення закладів бюджетної сфери відповідно до визначених базових рівнів енергоспоживання. Методологію розрахунку базових рівнів енергоспоживання пропонується розробити та затвердити розпорядженнями виконавчого органу Київської міської ради.

У міських програмах, схвалюваних Київською міською радою, значна увага приділяється плануванню міста, про що вже йшлося вище. Для будь-якого великого міста проблематика міського простору є пріоритетною, оскільки саме вона, у кінцевому підсумку, визначає, наскільки інтенсивно буде розвиватися його правова та економічна система. Наприклад, можна говорити про міську цільову програму зі створення єдиного паркувального простору [379], яка, втім, так і не була виконана. Нею передбачався розвиток паркувального простору міста, забезпечення створення умов для зменшення навантаження на вулично-дорожню мережу міста, покращення організації дорожнього руху в частині впорядкування робіт з паркування, введення нових інноваційних технологій при наданні послуг з паркування, підвищення рівня надання послуг з паркування, створення організаційних і економічних умов для розвитку паркування, що забезпечить значний внесок у соціально-економічний розвиток міста шляхом збільшення дохідної частини бюджету Києва за рахунок податкових надходжень, припливу інвестицій, збільшення кількості робочих місць [379].

Ця програма демонструє, що одна з ключових проблем реалізації методу програмного регулювання полягає у неможливості гарантування її виконання та відсутності юридичних механізмів визначення меж компетенції та характеру взаємодії різних виконавців програми.

У сучасній правовій системі Києва усе більш популярними стають програми, які реалізуються спільно з центральними органами виконавчої влади. Наприклад, такою програмою була міська цільова комплексна програма профілактики та протидії злочинності в м. Києві «Безпечна столиця» на 2012–2015 роки [366]. Метою програми було забезпечення ефективної реалізації державної політки на пріоритетному напрямі розвитку держави, а саме у сфері профілактики правопорушень шляхом здійснення комплексу заходів, спрямованих на усунення причин та умов учинення протиправних діянь, а також налагодження дієвої співпраці правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування. Утім, відносні показники злочинності в Києві

продовжували підвищуватися: у 2012 р. вони становили 102,6 злочинів на 10 тис. жителів [457], у 2013 – уже 120,8 злочинів на 10 тис. жителів [133].

Пов'язана з цією програмою інша – міська цільова програма правової освіти населення міста Києва на 2012–2016 роки [368]. Її реалізація передбачає низку заходів, пов'язаних з організацією освітніх семінарів, публікацію науково-популярної правничої літератури, проведення теле- та радіопередач, присвячених проблемам розвитку вітчизняної правової системи. Одна з цілей програми – попередження віктимної поведінки громадян.

На прикладі формування правової системи міста Києва можна побачити основну проблему розвитку міського права в Україні, яка має декілька важливих складових. По-перше, це фінансова і політична залежність міської влади від виконавчої влади на місцях, що не дозволяє ефективно та відповідально реалізовувати перспективні напрями міської політики.

По-друге, формування нормативної сфери у складовій правових систем сучасних українських міст ускладнюється існуючою системою міського самоврядування, яка передбачає доволі вузький спектр автономії міст. З одного боку, це зумовлює пасивність міських рад у створенні нормативно-правової основи для розвитку та функціонування міста, а, з іншого, створює ситуацію, коли міські ради більшою мірою концентрують свою діяльність довкола ухвалення індивідуальних рішень, тобто орієнтуються не на правотворчість, а на правозастосування.

По-третє, програмне регулювання, яке на сьогодні є найпоширенішим методом правового регулювання у містах, має підкріплюватися відповідним нормативним регулюванням, сфера застосування якого є вкрай обмеженою. Навіть Київ, користуючись додатковими можливостями у формуванні своєї правової системи, й нині знаходиться лише на початку шляху її становлення. Наявність великої кількості міських цільових програм, які за своєю природою є більшою мірою управлінськими, ніж регулятивними актами, є недостатнім фактором для правової фіксації самобутності Києва як сучасного міста.

Як уявляється, формування правових систем українських міст є важливим кроком на шляху до децентралізації держави, яка задекларована як один із ключових напрямів конституційної реформи. У зв'язку з цим майбутнє реформування має ставити собі за мету максимальне розширення правової автономії міст та надання їм необхідного інструментарію для розвитку їх правових систем, які зараз перебувають на початковій стадії свого становлення. Місто Київ у цьому сенсі має бути пріоритетним, оскільки саме столиця на правах політичного, культурного та економічного центру держави повинна стати локомотивом у справі становлення та розвитку міського права в Україні загалом і формування правових систем окремих міст – зокрема.

5.2. Культурний статус міста Львова у формуванні його правової системи

Львів є українським містом, культурний, мистецький та соціально-політичний образ якого є одним із найбільш популярних не лише в Україні, але й за її межами. Не випадково у ЗМІ Львів часто характеризують як «брендове місто», тобто як специфічну марку, товар, який має значний економічний потенціал. При цьому характерною є й та обставина, що міське право Львова в його історичній ретроспективі є чи не найбільш дослідженим (передовсім, завдяки зусиллям В. П. Кіселичника та інших істориків середньовічного міського права). Безумовно, цьому сприяє і довга історія розвитку міського права Львова на основі Магдебурзького права, і особливості цієї специфічної правової цілісності. Важливий і той аспект міського права у Львові, що самі львів'яни всіляко пропагують інакшість їхнього міста, його несхожість з жодним іншим обласним центром України.

У контексті проблем формування правових систем сучасних українських міст Львів є одним із найбільш прогресивних осередків розвитку міського права. Це, як видається, пов'язано, передовсім, з тим, що міське право сучасного Львова багато у чому формується під впливом культурного фактору. Якщо рушійною

силою, джерелом міського права Києва є його столичний статус, то для Львова такою рушійною силою стає необхідність збереження культурної спадщини та образної неповторності міста. При цьому можна помітити, що порівняно з правовою системою Києва, мета, яка виступає ключовим фактором формування міського права Львова, а саме: збереження унікальної культурної спадщини, виявилася набагато потужнішим чинником забезпечення цілісності міського правового простору.

Як уже зазначалося, мета правової системи полягає в забезпеченні цілісності та нерозривності правового простору, його сконцентрованості довкола ціннісно-нормативної системи, що забезпечує передбачуваність правових наслідків тих чи інших вчинків. І тут помітно, що столичний статус Києва є менш ефективним консолідуючим фактором, аніж культурний статус Львова.

До речі, варто наголосити на тому, що цю думку підтримують самі львів'яни. Так, Т. Я. Пастух, досліджуючи психологічні та ціннісні аспекти іміджу Львова, встановила, що городяни охоче підтримують загальну історико-культурну спрямованість формування образу Львова. Історична спрямованість міста визначалася за допомогою твердження про те, що «Львів – місто, яке підтримує традиції». Твердження в середньому було оцінене в 6,31 бал. Це свідчить, що Львів є досить консервативним містом, яке підтримує традиції, що склалися у ньому історично. Враховуючи таку оцінку імідж Львова повинен бути зорієнтований на підтримку історичних традицій, оскільки місто має для цього всі потрібні ресурси [314, с. 140].

У 1972 році ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. У ній під визначенням «культурна спадщина» мається на увазі «пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних побудов, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких являє видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини

або спільні творіння людини і природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології» [175].

Львівський історик В. П. Бадяк зазначає, що історія Львова може бути описана крізь призму розвитку механізмів та інструментів захисту його культурного середовища, що було пов'язано з тією обставиною, що у діалектичній та строкато-суперечливій практиці формувався полінаціональний образ Львова, у якому переплелися різні історико-культурні уподобання, властиві як для східних, так і західних традицій [23]. У грудні 1998 р. в Кіото відбулася знакова подія в новітній історії Львова: Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вніс у свій Список (реєстраційний № 865) історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини міста разом з горою Високий замок і ансамблем собору Св. Юра загальною площею близько 120 га. Це другий об'єкт України в Списку, після внесення до нього в 1990 р. Св. Софії й ансамблю будівель Києво-Печерської лаври. У червні 2011 р. до цієї когорти долучено архітектурний ансамбль Чернівецького університету – колишню резиденцію митрополитів Буковини та Далмації, збудовану в 1864–1882 роках. Завдяки приналежності до ЮНЕСКО Львів потрапив до організації міст світової спадщини Центральної та Східної Європи, Ліги історичних міст, Організації міст світової спадщини євроазійського регіону.

У спеціалізованій літературі підкреслюється, що в розвитку Львова ця подія посідає особливе місце, оскільки вона зумовила становлення нормативних засад охорони культурної спадщини не лише на рівні національного законодавства, але й у призмі формування нормативів міського права. Хоча при цьому фахівці визнають [22, с. 35], що поштовхом до цього став Указ Президента України «Про збереження історичної забудови у центральній частині міста Львова» [385]. На сьогодні саме цей фактор є визначальним у становленні міського права Львова та розвитку його правової системи.

Статус міста як культурної столиці держави, а також необхідність дотримання вимог, пов'язаних зі збереженням цілісності об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, накладають помітний відбиток на формування системи

нормативних та програмних актів, ухвалюваних Львівською міською радою. Цей вплив виявляється навіть на рівні цілком стандартних актів, наприклад, Правил дотримання тиші у громадських місцях на території м. Львова. П. 4.1.3.3. цього акта передбачає, зокрема, заборону використання піротехнічних засобів на території історичної забудови, внесеної до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [375]. Схоже положення закріплене у преамбулі та п. 2.1. Положення про акустичний режим у м. Львові [371].

Але збереження культурної спадщини в міському праві Львова виходить і за межі тих кордонів, які встановлені ЮНЕСКО. Це зумовлено загальним культурним образом Львова та прагненням городян і міської влади до його збереження.

Так, у цьому контексті можна відзначити декілька актів. По-перше, це Положення про територію музею-заповідника «Личаківський цвинтар», метою якого є збереження пам'ятних поховань та формування спеціального правового режиму відповідної міської території [372]. Формування специфічної просторової ідентифікації є типовим прийомом у міському праві Львова, що, як уявляється, пов'язано саме з прагненням зберегти культурну спадщину міста, підкреслити особливий статус місць пам'яті та взаємодії із ними на рівні повсякденного життя. Такий прийом, з одного боку, дозволяє правовій системі Львова розвиватися у напрямі формування просторових правових режимів, а, з іншого, – не втрачати загального контексту міської історії та культури.

По-друге, інтерес також викликає Програма збереження історичних цінностей Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника [394]. Вона була розроблена Львівською національною науковою бібліотекою України імені В. Стефаника згідно з рекомендаціями Генеральної конвенції ЮНЕСКО і спрямована на збереження в Україні унікальних бібліотечних та архівних фондів XI-XX століть, які є національним надбанням українського народу. Метою Програми стало об'єднання зусиль Національної академії наук України, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади та громадських організацій для забезпечення належних умов

зберігання фондів Бібліотеки і, зокрема, унікальних та рідкісних збірок, які відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та внесення змін до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.1997 №174» [369], які визнані національним надбанням українського народу і не можуть бути відновлені у разі їх втрати.

Культурний статус Львова є постійною підставою для ухвалення тих чи інших нормативних та індивідуальних правових рішень. Наприклад, 21 серпня 2008 р. Львівською міською радою було ухвалено Положення про порядок в'їзду автомобільного транспорту на територію центральної частини м. Львова, внесеної до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО [373]. Положення визначало територію в межах вулиць Валової, пр. Свободи по лінії житлової забудови, Вірменської, Театральної, Л. Українки, Підвальної та запроваджувало механізм урегулювання порядку проїзду автомобільного транспорту на цій території. 9 грудня 2005 р. цей порядок було скасовано через корупціогенну складову (ним передбачалася видача платних перепусток для мешканців міста та представників юридичних осіб).

З метою збереження культурної спадщини у м. Львові також було розроблено та ухвалено Концепцію розміщення зовнішньої реклами у м. Львові [363] та Правила розміщення зовнішньої реклами у м. Львові [376]. Перший акт є здебільшого програмним та містить незначну кількість нормативних положень. Головні пріоритети Концепції зумовлені метою здійснити перехід на якісно новий рівень забезпечення мешканців та гостей міста рекламно-інформаційною продукцією на основі врахування особливого статусу міста як надбання Світової Спадщини ЮНЕСКО, формування рекламної інфраструктури в архітектурному середовищі міста з врахуванням конкретних містобудівних умов візуального простору, історичних та ландшафтних його аспектів. Цей документ встановлює систему правових принципів, відповідно до яких має здійснюватися розміщення реклами у Львові: законності; точності; достовірності; безпечності; історичності;

толерантності стосовно сформованого урбаністичного середовища; пріоритетності сприйняття існуючої історичної забудови.

Як уявляється, такий підхід до формування культурно-історичного простору Львова є доволі репрезентативним з точки зору інституціоналізації правової системи цього міста. Фактично, у міському праві Львова закріплено принципи конкретного інституту міського права – інституту розміщення реклами. Це інститут виходить за рамки лише національного законодавчого регулювання, оскільки його джерелом та призначенням виступають інтереси та потреби конкретного міста. При цьому показово, що Концепція, на противагу багатьом іншим програмним актам, які характерні для сучасного міського права, передбачає створення інституційного механізму реалізації відповідних положень та принципів. Так, у документі зафіксовано, що оформлення дозвільної документації та координацію робіт з проектування та розміщення зовнішньої реклами, реалізацію єдиної політики, комплексного художнього, світлового та рекламного оформлення міста здійснює Робочий орган, який утворюється міською радою для регулювання діяльності з розміщення зовнішньої реклами і здійснює свою діяльність на основі положення про нього та чинного законодавства.

Правила розміщення зовнішньої реклами у м. Львові продовжують та розвивають положення та ідеї цієї концепції. Крім визначення повноважень Дозвільного органу, створеного при Львівській міській раді для видачі дозволів та контролю за належним виконанням вимог Правил, у них наводиться доволі розгорнуте та детальне рекламно-містобудівне зонування м. Львова. Відповідно до нього Львів має чотири зони: центральну, зону історичного ареалу, зону транспортних вузлів та зону сучасної забудови. На перші дві зони поширюються додаткові обмеження щодо використання рекламних засобів. Так, у Порядку зазначається: «у разі розміщення рекламного засобу у межах території історичної забудови, внесеної до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, та зоні історичного ареалу управління архітектури департаменту містобудування додатково передає копію запиту в управління охорони історичного середовища.

Управління архітектури департаменту містобудування (з врахуванням відповіді управління охорони історичного середовища), упродовж 20 робочих днів від дня отримання запиту надає розповсюджувачу через управління «Дозвільний офіс» відповідне архітектурно-планувальне завдання або вмотивовану відмову щодо можливості розміщення рекламного засобу на заявленому місці» [376][3].

У цьому ж контексті варто розглядати також приписи Положення про порядок розміщення у м. Львові технічних елементів (пристроїв) ззовні будинків і споруд, зокрема, норму, відповідно до якої забороняється розміщення та встановлення технічних елементів (пристроїв) на видимих зі сторони вулиць та площ фасадах, стінах будинків і споруд, які знаходяться на території історичної забудови, включеної у Список світової спадщини ЮНЕСКО, а також на видимих зі сторони вулиць (площ) фасадах, стінах будинків і споруд – пам'ятках архітектури [348].

Культурна спадщина Львова накладає відбиток також на нормотворчу діяльність, що пов'язана з розширенням його представництва у системі міст, які є носіями культури певного народу. Якщо для списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО більше значення має унікальна архітектура, то для Львова також значну роль відіграє прагнення закріпитися не лише як культурній столиці України, але й усієї Східної Європи. Саме у цьому ключі докладаються зусилля до закріплення за Львовом статусу «Міста літератури ЮНЕСКО» [412].

Із культурним образом Львова пов'язана не лише нормативна, але й інституційна і комунікативна складова правової системи міста. Наприклад, про це можна говорити у контексті проведення у місті за рахунок коштів міського бюджету конкурсів та інших культурних заходів, спрямованих на культурну промоцію міста, удосконалення його урбанізованого середовища тощо. Так, у 2010 р. було проведено міжнародний відкритий конкурс архітектурних, дизайнерських та ландшафтних проектів для впорядкування місць, пов'язаних з єврейською історією у м. Львові. Метою цього заходу було звернення уваги на багатоетнічне минуле Львова та збереження його багатокультурної спадщини, а основне завдання– забезпечити пошук найкращих рішень з облаштування

територій, охоплених конкурсом, з метою покращання умов життя для мешканців та гостей м. Львова. Одне з завдань конкурсу також полягало у тому, щоб звернути увагу на усвідомлення багатоетнічного минулого Львова за допомогою нового відкриття та показу єврейської спадщини міста. Конкурс має допомогти у підтримуванні такого усвідомлення через меморіалізацію та візуалізацію у міському просторі майже цілком втраченої єврейської спадщини [386].

Інституційне забезпечення збереження культурної спадщини у Львові здійснюється через функціонування Ради з питань управління історичним містом, до кола повноважень якої входять усі питання, пов'язані зі збереженням історичної забудови у центрі Львова, реалізація міських цільових програм, спрямованих на розвиток Львова як культурного центру країни тощо [410].

Утім, незважаючи на значні правові та організаторські зусилля, Львову не завжди вдається дотримуватися високої планки, встановленої стандартами ЮНЕСКО. Про це, зокрема, пишуть культурологи [323] та журналісти [477]. Так, дослідник Ю. В. Опалько визначає такі основні проблеми розвитку культури на прикладі Львова: недостатнє бюджетне фінансування; нераціональний розподіл наявного бюджетного фінансування; брак системності та координації у діяльності органів державної влади зі збереження культурно-історичної спадщини; недостатній контроль за виконанням чинних законів, правових актів та прийнятих рушень; необхідність удосконалення нормативно-правової бази; відсутність стимулів для залучення приватних коштів; неповне використання потенціалу співробітництва органів державної влади з недержавними організаціями; недостатня активність органів на рівні між державних відносин щодо реституції (повернення) культурних цінностей; низький рівень обізнаності з українськими пам'ятками у світі [307].

Із цими твердженнями можна принаймні частково погодитися. Вельми показовим, зокрема, є той факт, що у Державному бюджеті України на 2015 р. на збереження історико-культурної та архітектурної спадщини в національних і державних заповідниках, здійснення заходів з охорони культурної спадщини,

паспортизація, інвентаризація та реставрація пам’яток архітектури, культури та світової спадщини ЮНЕСКО виділено лише 203 млн грн. [354], а міський бюджет Львова взагалі не містить видатків, які були би спрямовані на збереження та реставрацію культурних пам’яток [389].

Як бачимо, розвиток правової системи Львова не просто визначається його культурним статусом та належністю до Організації міст світової спадщини, а зосереджений довкола цього специфічного соціального та правового становища міста. Тому можна очікувати, що подальше становлення міського права у Львові буде орієнтуватися саме на парадигму збереження, охорони та промоції культурних пам’яток. У цьому сенсі правова система Львова заздалегідь призначена бути максимально консервативною в розвитку урбанізованого простору.

Однак це не означає, що все міське право Львова націлене винятково на культурну складову його функціонування. Як свідчить нормотворча діяльність Львівської міської ради, значна увага приділяється інноваційному та економічному розвитку міського середовища. Наприклад, у Концепції розвитку індустріального парку м. Львова зазначається, що як колишня столиця Галичини і найбільш населене місто Західної України (близько 850 000 мешканців) Львів відомий як ворота з України до інших країн Європи. Місто розташоване на відстані 160 км від географічного центру Європи. Через Львів проходять міжнародні транспортні коридори: Міжнародний аеропорт «Львів» імені Данила Галицького сполучає місто з більш ніж 13 країнами Європи. Львів – центр залізничного сполучення регіону, серед основних напрямків: Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща, Австрія, Словацька Республіка, Угорщина, Чеська Республіка, Російська Федерація, Латвійська Республіка, Румунія [362]. Усі ці обставини, на думку розробників Концепції, є важливими передумовами для того, щоб Львів оформлювався і як економічний центр західного регіону країни.

Для цього на основі концепції було розроблено та ухвалено проект створення індустріального парку «Рясне-2», метою створення індустріального

парку є залучення інвестицій в економіку міста, забезпечення сприятливих умов для функціонування та розвитку промислових підприємств, поліпшення інвестиційного іміджу міста, забезпечення економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності території, створення нових робочих місць, збільшення надходжень до міського бюджету м. Львова та Державного бюджету України, розвитку сучасної виробничої та ринкової інфраструктури [383].

Цікавою є також та обставина, що у програмних правових актах, ухвалюваних у межах міського права Львова, приділяється увага проблематиці прав людини. Так, наприклад, у Програмі урбаністичного розвитку м. Львова на 2015–2016 р. указано, що сталий урбаністичний розвиток міських територій передбачає розгляд будь-якого питання міського розвитку у площині прав людини – місто має забезпечувати рівні права та можливості використання простору для усіх його мешканців, незалежно від їх віку, стану здоров'я, заможності та способу пересування містом [382].

Акцент на правах городян, як це не дивно, не є поширеним у сучасному міському праві. Виняток становлять буквально кілька міст, статути яких аналізувалися вище (зокрема, Статут територіальної громади Ужгорода). Як видається, це доволі перспективний напрям розвитку ідеології прав людини. Львів у цьому сенсі може стати піонером, оскільки урбанізація прав людини може базуватися на ідеї доступу до культурної спадщини людства та формуванні відповідних нормативних і організаційних інститутів.

Отже, правова система міста Львова демонструє свою націленість на збереження культурної спадщини, але при цьому вона є достатньо багатогранною для того, щоб можна було констатувати її повноцінність у нормативному та інституційному сенсі. Розвинена та активна нормотворча діяльність Львівської міської ради у поєднанні зі специфічними якостями правової ментальності самих львів'ян та їх прагненням творити несхожість є запорукою для інституціоналізації особливого правового простору міста Львова зі своєю правовою стилістикою у правозастосовній діяльності, правовій практиці та комунікаціях.

Консервативність і традиціоналізм як визначальні тенденції розвитку міського права сучасного Львова мають отримувати своє більш яскраве вираження не лише в програмних та регулятивних правових актах, але й в правозастосовній діяльності органів міської влади, а також у формуванні специфічної міської правової культури, яка вже сьогодні демонструє риси схильності до помірності, поєднаної з прагненням до сталого розвитку та збереженням існуючого. Міська правова система Львова, на противагу міській правовій системі столиці, більшою мірою формується самими львів'янами та їх ставленням до свого міста, прагненням до його ціннісно-нормативної визначеності. На цьому тлі розвиток міської правової системи Львова є важливим та необхідним чинником збереження за ним статусу культурної столиці держави.

5.3. Образ міжкультурної спадщини у формуванні правової системи міста Одеси

Розвиток міського права в Україні складно розглядати без звернення до практики формування правової системи Одеси, чому сприяє (так само, як і щодо Львова) історія цього міста. Але якщо Львів упродовж декількох століть розвивався як одне з основних західноукраїнських самоврядних міст, що й наклало свій відбиток на сучасне розуміння його міського права, то щодо Одеси як набагато молодшого міста слід говорити про етнічні, культурні та політичні особливості її правової системи. Утім, як показує у своєму дослідженні С. М. Стременовський, історія місцевого самоврядування в Одесі у XIX ст. переконливо демонструє, що для цього міста завжди характерною була специфіка в вироблені підходів та методів розв'язання місцевих проблем [470].

Становлення Одеси як специфічного міського правового простору також прямо пов'язане з тим культурно-історичним образом, який склався про неї у масовій правосвідомості. При цьому Одеса, як і Львів, має метою «консервацію»

минулого у сучасності, а тому в її міському праві акцент так само зроблений на характерних рисах міського правового життя колишніх років. Однак, на противагу Львову, Одеса не має такого потужного правового інструменту забезпечення такої консервації, який надається ЮНЕСКО. Через це становлення сучасної правової системи Одеси треба розглядати під іншим кутом зору. Незважаючи на наявність цілої низки схожих рис у правовому просторі Львова та Одеси (вони обидва є найбільш упізнаваними урбаністичними брендами сучасної України; обидва ці міста претендують на те, щоб визначатися місцем культурної пам'яті українського народу; і Львів, і Одеса зосереджені на тому, щоб оберігати та всіляко примножувати відмінність правової свідомості одеситів та львів'ян), їхні правові системи мають різну історію та різну спрямованість у побудові специфічних нормативних та інституційних структур.

Правокультурна репрезентація Одеси у вітчизняному комунікативному просторі пов'язана з домінацією так званого одеського міфу, який має одразу декілька пластів свого прояву. Дослідники цього міфу пов'язують його з історичними аспектами розгортання правового образу міста ще за імперської доби. Одеса ще на початку XIX ст. стала асоціюватися з багатонаціональним, толерантним, культурним, «вільним» містом. Тогочасні дослідники та митці називали Одесу «російською Італією», «маленьким Парижем», «російським закордоном». При цьому слід погодитись із М. Найдорфом, який підкреслює, що специфіка «одеського міфу» полягає в тому, що він був народжений не в Одесі і не Одесою, а російською культурою, «враженою цим епіфеноменом власної державності» [272, с. 27–32]. Таку ж думку розвиває Г. О. Ніколаєва, коли пише, що «Одеса» – інша «країна», відмінна від споконвічної Росії, пропонувала свою альтернативу всій імперської ментальності. Біля витоків староодеського менталітету стояли традиції левантійської торгівлі грецької, вірменської та єврейської діаспор, російська дворянська культура з її смаками і укладом життя та, звичайно, українська народна культура. Міські вельможі перетворили Одесу в «порто-франко» [275, с. 230].

Трансформація правового образу міста та, відповідно, «одеського міфу» у першій половині XX ст. сформували нові інтерпретації Одеси, які отримали, зокрема, правове забарвлення. Дослідники підкреслюють значення злочинного середовища 20-х років минулого століття для формування правового образу Одеси не лише як багатонаціонального міста, але й як міста з потужною криміногенною культурою. Звідси йде й правовий образ одеситів як людей хоча й відкритих і привітних, але й цинічних, схильних до девіацій та таких, що невисоко цінують закон, і готові піти на його порушення заради навіть незначної вигоди [540].

У цьому ж контексті формується і сучасний віртуальний образ Одеси, як підкреслюють І. Д. Черних та Г. М. Стоянова. «Одеський міф» усе ще виконує найважливішу функцію маркера культурного простору. Тобто незмінною властивістю «одеського міфу» є його здатність утримувати культурний «маркер» (тобто «одеськість»). Тому у віртуальному просторі місто існує не як місце (локус), а як процес, система взаємодій тих, хто зачисляє себе до певного міського співтовариства. Відповідно, у цьому вимірі зникають не лише територіальні, але й часові, мовні культурні бар'єри. Актуалізація проблеми ідентичності одеського міського простору отримує зовнішнє та внутрішнє забарвлення. Усередині співтовариства образність відіграє роль засобу інтеграції населення, об'єднання жителів у цілісність, яка підживлюється відчуттям належності до свого міста. Ззовні він відіграє роль бренда міста у конкурентній боротьбі за притягнення міграційних, фінансових, інформаційних потоків, необхідних для розвитку мегаполісу [523, с. 17].

Ю. Лотман у своїй праці «Символіка Петербурга і проблеми семіотики міста» [209] виділяє два типи міст і відповідні їм два типи семіотичних міських систем – концентричну і ексцентричну. Простір Одеси формує, на його думку, ексцентричну семіотичну сферу і, за Ю. Лотманом, має породжувати численні семіотичні конфлікти, оскільки конфліктною є сама поява на світовій мапі такого міста (воно будувалося всупереч природі і часто перебуває в епіцентрі природних катаклізмів). Із цим твердженням категорично не погоджується

Н. Ф. Ліщенко. Він пише, що Одеса – типове ексцентричне місто: створене штучно (як відповідь Катерини Петру), на межі суходолу, на далекому кордоні держави. Її семіосфера мала б бути сплетена з протиріч, бути катастрофогенною, повною есхатологічних міфів кінця і смерті, тобто дублювати риси, притаманні Петербурзькому культурному тексту. Очевидно, однак, що міський текст Одеси не настільки драматичний – він повністю позбавлений конфліктної напруги і рис приреченості, і, навпаки, несе яскраве іронічно-комедійне начало і сповідує майже гедоністичну радість життя [205, с. 135].

Як уявляється, усі ці судження безпосередньо пов'язані з тим, як позиціонує себе Одеса в правовому просторі України. Одеса і Львів прагнуть виковувати свою несхожість на інші міста, приділяючи значну увагу промоції свого образу. Це відповідно впливає на змістовні та формальні характеристики правової системи цього міста. Але якщо для Львова при досягненні цієї мети ключову роль відіграє акцент на архітектурній та культурній спадщині, на візуалізації правового образу міста, то Одеса більшою мірою апелює до ментальних структур, властивим одеситам як носіям певної правової культури.

Одна з характерних рис правової культури одеситів і важливих складових ідеологічної складової правової системи Одеси – це багатонаціональність. І хоча зараз більшість одеситів є етнічними українцями, образ одеського «плавильного котла», в якому змішані євреї, молдавани, німці, росіяни, болгари, вірмени, гагаузи, румуни тощо є настільки потужним, що він повсякчасно використовується для правового позиціонування Одеси у правовому просторі сучасної України. Це накладає помітний відбиток на правові акти, що ухвалюються Одеською міською радою. У багатьох із них прямо акцентується на цій специфіці міста та необхідності міжкультурного діалогу. Яскравим прикладом тут можуть слугувати рішення Одеської міської ради «Про заходи протидії проявам фашизму, нацизму та ультранаціоналізму в місті Одесі» [281], «Про заходи щодо недопущення проявів нацизму, фашизму і радикального націоналізму в місті Одесі» [280], «Про вступ міста Одеси до Європейської коаліції міст проти расизму» [349] та ін.

Ці акти тією чи іншою мірою мали продемонструвати прихильність Одеси до міжкультурного діалогу та мирного співіснування представників різних національностей. Зокрема, підкреслювалося, що крайні націоналістичні прояви є чужими духові багатонаціональної Одеси. Цікаво, що одним із пунктів намірів Європейської коаліції міст проти расизму, з якої Одеса вийшла з метою економії коштів міського бюджету [345], є підтримка міст-членів Коаліції на шляху виконання десятипунктового плану дій «Зобов'язання по протидії расизму в містах», який був прийнятий 10 грудня 2004 р. у м. Нюрнберг (Німеччина), щоб сприяти визначенню пріоритетів, оптимізації стратегій і зміцненню співробітництва міст у цій царині.

Варто також звернути увагу, що етнонаціональна політика міста знаходить своє вираження і в програмних актах. Так, наприклад, у Міській програмі підтримки діяльності національно-культурних товариств міста Одеси на 2010 р. зазначалося, що забезпечення умов для розвитку національних меншин, реалізації прав і свобод їх представниками, підтримка діяльності національно-культурних товариств виступає на перший план при реалізації етнонаціональної політики в місті. Програма була спрямована на розв'язання таких проблем територіальної громади міста Одеси, пов'язаних із реалізацією прав національних меншин: брак ресурсів у спільнот національних меншин, що заважає їм ефективно вирішувати питання збереження самобутності як у межах своєї національної спільноти, так і у складі єдиної територіальної громади міста Одеси; наявність певних соціально-побутових проблем, які заважають ефективній діяльності національно-культурних товариств; недостатня двостороння та багатостороння взаємодія між органами міської влади та національно-культурними товариствами, а також між представниками різних національно-культурних спільнот [364].

Варто підкреслити, що для міського права Одеси питання національностей та усього, що з ними пов'язано, традиційно відіграє особливу роль. Це особливо помітно на тлі загострення мовної проблематики останніх років, коли Одеса стала першим українським містом, в якому було прийнято рішення про

впровадження регіональної мови (російської). Зокрема, у рішенні Одеської міської ради «Про реалізацію положень Закону України «Про основи державної мовної політики» в місті Одесі» зазначалося про необхідність вжиття заходів з недопущення публічного приниження та зневаги до державної та російської мови, порушення прав людини і розпалювання міжнаціональної ворожнечі на мовному ґрунті [282].

Варто також звернути увагу, що національне питання в Одесі іноді знаходить доволі нетривіальне розв'язання у діяльності правотворчих та управлінських органів. Відомим елементом «одеського міфу» є судження про те, що одесити – це особлива національність, що має свій власний діалект, ментальність та світоглядні установки, що й впливає на загальний ракурс розгляду правових питань. Зазвичай це судження сприймається в іронічному плані. Однак Одеська міська рада у 2005 р. ухвалила рішення про створення управління європейської інтеграції та зв'язків з Одеською діаспорою та затвердила положення про це управління. Зокрема, в ньому зазначалося, що мета цього управління полягає у підтримці та зміцненні зв'язків з представниками Одеської діаспори, які проживають на території Європейського Союзу та в інших країнах [283].

Тут варто зазначити, що саме поняття діаспори використовується стосовно до таких національних меншин, які ведуть організований та інституційно оформлений спосіб життя за межами своєї історичної батьківщини. Як зазначає Ю. В. Фоканов, однією з фундаментальних підстав формування діаспори є концепт «національного вогнища», своєрідного ідеологічного міфу, згідно з яким представники діаспори свідомо чи несвідомо вважають себе тими, хто продовжує не тільки традиції, культуру, мовну практику своєї батьківщини, а й зберігає державницьку ідею. Вважається, що діаспора виникає як спроба збереження державності та культури, коли вони знаходяться під загрозою, а тому не існує чинників утворення діаспори у націй, державне існування яких ніколи не було під загрозою: не існує, наприклад, німецької, англійської або французької діаспори [497].

Тобто фактично тут ідеться про те, що визнання існування деякої своєрідної Одеської діаспори передбачає існування певної одеської державницької ідеї. Наскільки такі судження є прийнятними та такими, що відповідають політико-правовим реаліям, судити складно. Але такий підхід, як видається, є кроком у напрямі до нормативно-правового визнання несхожості одеситів на решту українців. Отож, ключова риса міського права Одеси у цьому контексті полягає в його прагненні базуватися не на культурно-архітектурній специфіці, а на правосвідомісних диференціаціях. Звідси відомий на весь світ одеський характер, пов'язаний з прагненням до підприємництва, хитрощів, досягнення комерційної мети за будь-яких умов тощо.

Своєрідність одеської правової культури та правосвідомості одеситів знаходить своє вираження також на рівні символіки міста. Так, у Положенні про символіку міста Одеси та символи Одеського міського голови вказується, що кольори прапора міста Одеси у поєднанні з класичною структурою «триколора» відображають героїчний дух (червоний), чисту душу (білий), багатство і процвітання (золотисто-жовтий) Одеси і одеситів і реконструюють історичну атмосферу епохи кінця XVIII століття з її високими ідеалами свободи, рівності і братства, підкреслюючи, що Одеса – життєрадісне європейське місто, в якому панує дух свободи, соборності та суверенітету [284].

«Європейськість» Одеси та одеситів є іншим важливим елементом правового образу цього міста, що накладає помітний відбиток на особливості розвитку його правової системи. Органи місцевого самоврядування Одеси неодноразово прагнули підкреслити історичне значення Одеси для становлення європейської культури та розвитку європейського стилю життя. Саме ці мотиви стали основою вступу Одеси до Ліги історичних міст. Серед основних ідей цієї організації – переконаність у тому, що кожне місто має свою історію, та що історичне місто може бути визначене як місто, яке пишається та намагається зберігати свою унікальну спадщину. При цьому ліга має стати тим механізмом, який матиме погляд, ширший за національні кордони, і сприятиме широкомасштабним обмінам між містами у світі, постійно роз'єднаними

політичними або економічними конфліктами між націями та регіональними суперечками з причин расових, етнічних, культурних та релігійних відмінностей [350].

Також 6 жовтня 2006 року на засіданні виконавчого комітету Асоціації ЄВРОМІСТА кандидатура міста Одеси була представлена до вступу у асоційовані члени цієї організації, а 24 листопада 2006 року на загальних зборах Асоціації ЄВРОМІСТА Одеса була офіційно запрошена до участі у роботі організації. Згідно зі Статутом, основними завданнями Асоціації ЄВРОМІСТА є поліпшення якості життя та вплив на європейську політику з метою відстоювання інтересів великих міст, а також передачі та обміну досвідом між міськими урядами європейських міст. Робота Асоціації розвивається у таких напрямах: економічний розвиток, урбаністика, екологія, транспорт, культура і соціальний добробут [351].

Правовий образ Одеси цілком вписується у цю парадигму, адже це місто постійно прагне позиціонувати себе як осередок таких соціальних, культурних та політичних комунікацій, які мають транскордонний статус, і їх центром є саме місто, яке є джерелом правових ідей та символів. Іноді ідея несхожості Одеси знаходить своє вираження у закликах до автономізації міського простору Одеси та всього Одеського регіону [448]. Як видається, Одеса має розвиватися в межах цілісного правового простору України. автономізація Одеського регіону – це рух проти розвитку міського права, яке має не підміняти собою існуючу правову систему України, а доповнювати її. Так само як міжнародне чи інтегративне право не в змозі витіснити національне право, формування міських правових систем є рухом у напрямі зміцнення, а не руйнування цілісності національної правової системи. Становлення міського права Одеси якраз і має продемонструвати цю ідею: навіть відмінність та несхожість може бути інструментом зміцнення зв’язків між різними регіонами країни.

Варто зазначити, що інституціоналізація унікальності правового образу Одеси у правовій системі міста іноді є недостатньо послідовною та ефективною. Прагнення до закріплення такого образу та надання йому нормативної форми

зумовлює й постійні домагання Одеської міської ради щодо включення історичної частини міста до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Паспорт Міської цільової програми включення центральної історичної частини забудови Одеси до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на 2013–2015 р., зокрема, передбачає, що історична зона має включати в себе більшу частину центральної території міста [347].

Проблема, однак, полягає у тому, що з точки зору сучасних уявлень про культурну спадщину ЮНЕСКО Одеса має незначні шанси на входження до основної частики цього списку, на що звертають увагу і дослідники у сфері архітектури, культурології, так і у сфері міжнародного права захисту культурних цінностей. Як уявляється, це пов'язано з тим, що нормативна складова правової системи Одеси нечітко визначає обов'язки, яких мають дотримуватися городяни, а також установи та організації щодо збереження культурного надбання. По суті, єдина норма, яка встановлює обов'язки городян у цій царині, міститься у Правилах благоустрою території міста Одеси, де встановлено: «власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язані утримувати пам'ятки культурної спадщини в належному стані за власний рахунок, своєчасно проводити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини» та охоронного договору, укладеного з органом охорони культурної спадщини. Відсутність охоронного договору не звільняє особу від обов'язків, що випливають із вищезазначеного закону» [374]. Очевидно, що покладання обов'язку збереження культурної спадщини винятково на користувачів відповідного об'єкта є недостатнім заходом для гарантування його цілісності та захищеності.

Викликає сумнів і прагнення міської ради дозволити перебудову та зміну об'єктів культурної спадщини. Такий висновок можна зробити, виходячи з аналізу положень Плану діяльності Одеської міської ради з підготовки проектів регуляторних актів на 2015 рік. Зокрема, у цьому Плані йдеться про необхідність внесення змін до Правил благоустрою території міста Одеси з метою

«Затвердження порядку видачі дозволів на порушення об'єктів благоустрою відповідно до вимог чинного законодавства» [370]. Цей порядок поки не було ухвалено, але сама логіка та загальна спрямованість Правил благоустрою території міста Одеси породжують деякі сумніви у можливості їх використання як дієвого інструмента забезпечення збереження культурної спадщини у місті.

Варто у цьому контексті також звернути увагу на ту обставину, що бюджет міста Одеси на 2015 рік не містить навіть окремої статті видатків, пов'язаної з охороною культурної спадщини, внаслідок чого збереження архітектурних пам'яток фінансується за тією ж статтею видатків, що й капітальне будівництво, а ще значно знижує ефективність відповідних правових норм [343]. Такий підхід дещо контрастує із задекларованим у новому Генеральному плані міста Одеси прагненням «збереження містобудівного ансамблю історичної частини міста з домінуючою роллю архітектурно-ландшафтного комплексу Приморського бульвару» та «посилення громадської структуроутворюючої ролі ядра сторичного центру Одеси». Примітно при цьому, що в Генеральному плані запропоновано вирізняти два окремих історичних ареали міста Одеси – центральний історичний ареал та історичний ареал «Французький бульвар» [359]. Можна припустити, що за відсутності належних обсягів фінансування з міського та державного бюджетів досягнути цієї мети буде доволі складно.

Як уявляється, рух Одеси у напрямі до збереження своєї історичної спадщини має відбуватися, передусім, шляхом акцентування уваги на поєднанні ментальних, культурних та історичних характеристиках міського простору. Без відповідного нормативного оформлення та інституційного забезпечення цього досягнути неможливо. Тому формування правової системи міста Одеси є саме тією метою, на яку має орієнтуватися не лише Одеська міська рада та усі її органи, але й одесити – як ті, що проживають в Одесі, так і ті, які відчувають свою належність до цього своєрідного правового простору.

Міське право Одеси та правова система цього міста мають стати інструментом культурного та правового збагачення Одеського регіону. Виступаючи політичним та економічним центром півдня України Одеса має

нормативно та інституційно закріпити за собою це статус. Правовий плюралізм як визначальна ідея сучасного правового розвитку має доповнити цілісність національного правового простору та зумовити його нерозривність і завершеність.

Висновки до п’ятого розділу

1. Становлення міського права в Україні пов’язано з формуванням правових систем окремих українських міст. Розвиток нормативів, цінностей та інститутів міського права в Україні поступово сягає того рівня, який дозволяє констатувати наявність специфічних рис у правових системах багатьох українських міст. Але при цьому у загальносоціальному аспекті становлення міської правової системи в Україні не може виходити за рамки загального процесу урбанізації суспільства.

2. Правова система міста Києва формується під значним впливом виконання цим містом столичних функцій, що зумовило специфіку розвитку нормативних засад його правової системи. Фінансова та політична залежність Києва від виконавчої та законодавчої влади хоча й є значною, але не настільки потужною, щоб унеможливити формування у ньому міського права. Формування правової системи Києва значно ускладнено тим, що діяльність нормотворчих органів столиці більшою мірою націлена на ухвалення індивідуальних, а не нормативних актів.

3. Серед пріоритетних напрямів розвитку правової системи Києва – містобудівна галузь, що визначається спрямованістю Києва на розвиток у вигляді мегаполісу. Нормативні акти, ухвалювані у цій царині, визначають специфіку використовуваних підходів до здійснення забудови, однак при цьому містобудівне право Києва характеризується декларативністю основних положень, що знижує його реальний вплив як на містобудівну діяльність у місті, так і на ухвалення інших індивідуальних і нормативних правових рішень.

4. Особливу роль у правовій системі Києва відіграють програмні акти різної спрямованості та масштабності. Поширеність програмного регулювання в Києві, однак, не компенсує відсутності належного нормативного та інституційного забезпечення реалізації цих програм, що сповільнює розвиток Києва як самостійного та цілісного правового простору, передового у справі становлення міського права в Україні.

5. У контексті проблем формування правових систем сучасних українських міст Львів є одним із найбільш прогресивних осередків розвитку міського права. Міське право сучасного Львова багато у чому формується під впливом культурного фактору. Якщо рушійною силою, джерелом міського права Києва є його столичний статус, то для Львова такою рушійною силою стає необхідність збереження культурної спадщини та образної неповторності міста. Правова система міста Львова демонструє свою націленість на збереження культурної спадщини, але при цьому вона є достатньо багатогранною для того, щоб можна було констатувати її повноцінність у нормативному та інституційному сенсі. Розвинена та активна нормотворча діяльність Львівської міської ради у поєднанні зі специфічними якостями правової ментальності самих львів'ян та їх прагненням творити несхожість є запорукою інституціоналізації особливого правового простору міста Львова зі своєю правовою стилістикою у правозастосовній діяльності, правовій практиці та комунікаціях.

6. Важливим фактором розвиненості правової системи Львова є те, що в ній починають формуватися самостійні нормативні інститути, такі як інститут розміщення реклами, інститут правового режиму історичної зони міста, інститут збереження культурного та художнього образу Львова тощо. Ці інститути виходять за рамки винятково національного законодавчого регулювання, оскільки їх джерелом та призначенням виступають інтереси та потреби конкретного міста.

7. Однією із характерних рис правової культури одеситів і важливих складових ідеологічної складової правової системи Одеси є багатонаціональність. І хоча зараз більшість одеситів є етнічними українцями,

образ одеського «плавильного котла», в якому змішані євреї, молдавани, німці, росіяни, болгари, вірмени, гагаузи, румуни тощо є настільки потужним, що він повсякчасно використовується для правового позиціонування Одеси у правовому просторі сучасної України. Отож плюралізм, несхожість та строкатість є визначальними рисами правового простору Одеси та її правової системи.

8. Етнонаціональна політика є одним із пріоритетних напрямів розвитку міського права Одеси. Вона знаходить своє вираження на рівні нормативних, індивідуальних, програмних та декларативних актів. Основою для цієї політики розвитку правової системи міста є своєрідний «одеський міф» про особливість «одеськості» з відповідними рисами правосвідомості, правової поведінки тощо. Формування правової системи Одеси зорієнтовано на консервацію цього міфу та відповідного правового образу міста та його мешканців.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальну наукову проблему, яка полягає у формуванні загальнотеоретичної концепції міської правової системи як особливого аспекту правової реальності сучасної України, характеристиці специфіки її становлення, розвитку та нормативного забезпечення. Основними висновками дослідження є такі:

1. Проблематика міського права у сучасній юриспруденції пов'язана з усе більшою фрагментацією правового простору. З точки зору різновидів диференціації вона відбувається за кількома напрямами: галузева, державна, просторова. Міське право набуває усе більшого значення саме у зв'язку з просторовою диференціацією права. Неоднорідність правового простору пояснюється тим, що він є частиною соціального простору, а це зумовлює особливості взаємодії різних частин та прошарків суспільства між собою в механізмі правової комунікації. Методологічна програма дослідження міського права базується на ідеях міждисциплінарності та використанні ідей урбаністики. Місце урбаністичного підходу у структурі юридичного знання визначається такими обставинами: а) урбаністичний підхід не просто дозволяє констатувати неоднорідність правового простору, а й чітко вказати фактори, які цю неоднорідність утворюють: наявність в межах правового простору центрів, в яких концентрація правових зв'язків і відносин значно вища, ніж на периферії; існування в цих центрах особливої форми правової культури – міської правової культури, яка володіє потужним асиміляційним впливом на людину; розвиток центрів з позицій урбаністичного підходу дозволяє державі формуватися як моноцентричній або поліцентричній; б) урбаністичний підхід є міждисциплінарним. З цього випливає, що його місце в методології юриспруденції визначається необхідністю залучення нових знань з соціології, економіки та політології – трьох основних сфер, де використовують ідеї урбаністики. Правова урбаністика як міждисциплінарна науково-дослідна програма має метою розкриття кількох основних наукових сюжетів: розгляд

міста як специфічного правового простору; феномен міської правової культури як особливої інформаційно-семіотичної системи; правові засоби адміністрування міста.

2. Правовий образ міста пов'язаний з виявленням феноменолого-герменевтичних аспектів відображення різних іпостасей міста (економічних, соціальних, політичних, історичних, культурних) у правовій сфері. Правовий образ міста формується такими внутрішніми та зовнішніми факторами: правовою свідомістю городян та їх специфічною просторовою самоідентифікацією (внутрішній фактор) та оформленням правового статусу міста (зовнішній фактор). Специфіка правового образу міста, отже, визначається його плюралістичністю та отримує своє продовження у становленні відмінних правових статусів міст.

3. Поняття міського права може розкриватися у трьох значеннях: 1) як специфічний прояв права в історії цивілізацій і культур, що пов'язано із визнанням факту, що для більшості суспільств (як історичних, так і сучасних) право сформувалося як породження міста; 2) міське право може розумітися у «класичному» історичному сенсі як результат поліфонії, або диференціації права в результаті Папської революції XII ст.; 3) міське право може розглядатися як аспект сучасної правової реальності, який формується у процесі поступового переходу від державної ідентифікації права – через індивідуальну – до просторової, коли міста стають центрами не лише економічного, політичного та соціального розвитку, а й правового життя, акумулюючи правові нормативи та цінності.

4. Сучасне розуміння міського права має базуватися, передовсім, на визнанні його існування як особливої частини правової реальності, автономної стосовно до національної правової системи, так і щодо права інтегративного чи міжнародного. У цьому контексті міське право постає як урбаністичне право (англ. urban law), тобто спрямоване на створення особливої правової цілісності як юридичного фундаменту міського простору. Міське право – це ціннісно-нормативна регулятивна система, що встановлює і закріплює суб'єктивні права,

законні інтереси та юридичні обов'язки міських жителів, а також містить систему правових засобів і процедур, за допомогою яких здійснюється міське адміністрування.

5. Розмежування феноменів муніципального та міського права має будуватися на кількох важливих заувагах: 1) муніципальне право, регламентуючи здійснення місцевого самоврядування, є галуззю права, що належить до нормативної підсистеми української правової системи. Відповідно його нормативи та цінності поширюються на всі публічно-владні відносини, що виникають у сфері муніципалістики незалежно від того, де вони формуються – у місті, селищі чи селі; 2) муніципальне право створює нормативні засади для реалізації права територіальних громад на самоврядування, а міське право є власне реалізацією цього права, в результаті чого формується самостійна автономна правова система; 3) у муніципальному праві існують та формуються нормативи, як правило, публічно-правового характеру, натомість міське право, оформлене як міська правова система, може охоплювати і аспекти приватноправового життя міста; 4) існування муніципального права та його дія обмежені державним простором, а міське право та його нормативи мають транскордонний характер, оскільки міста можуть встановлювати правові комунікації з іншими містами, людьми та їх об'єднаннями прямо, без державного посередництва. Норми міського права характеризуються подвійною легітимністю. Вони є легітимними, оскільки вторинні норми отримують свою легітимність унаслідок того, що вони ухвалені на основі первинних норм. У цьому сенсі норми муніципального права – це сфера гарантування, тобто певна система правових норм, які легітимізують процеси локальної нормотворчості. З іншого боку, легітимність міського права виникає шляхом визнання правил, які встановлюються в межах міста, судами та іншими суб'єктами права.

6. Одна з важливих характеристик сучасного міста полягає в тому, що воно виступає центром концентрації ресурсів, інформаційних потоків, людей та культурних кодів. Це зумовлює ту обставину, що міста впливають на

організацію не тільки правового, але й державного простору, тобто вони залучені до структурації держави, впливають на функціонування її механізму тощо. Державний простір, будучи неоднорідним, формується шляхом розподілу ресурсів та повноважень за центр-периферійним принципом. Застосування теорії центр-периферійних відносин до проблеми децентралізації держави, коли під центрами розуміють урбанізовані території, а під периферією – їх прилеглі території, передбачає сприйняття державного простору як специфічної комунікативної мережі, яка пов'язана з управлінням, рухом фінансових коштів та формуванням політичної волі. Центр-периферійна методологія виявляє свою ефективність при побудові програми децентралізації державної влади. Перенесення акцентів з регіонів на анклави, які з соціально-економічної точки зору є реальними носіями центр-периферійних відносин, є шляхом, який дозволить значно посилити статус міста в українському праві та в державному просторі, сформувати таку матрицю взаємин між державою та локальними територіями, яка надасть можливість побудувати взаємовигідні умови фінансового, політичного та юридичного характеру. Саме українські міста сьогодні мають бути визнані рушіями децентралізації, адже без належного правового супроводу урбанізаційних процесів децентралізація української держави виявиться нездійсненним проектом.

7. Місто виступає не тільки як територіальна одиниця з певним правовим статусом, але й як специфічний правовий простір з особливим характером відношення до права. Унікальність міст у структурі державного простору, структурно представленого адміністративно-територіальним поділом, задає пріоритетний напрям розвитку цієї структури: рух від акцентування ресурсів на областях та районах до їх акцентування в містах є не просто одним із можливих варіантів розвитку державного простору, але й адекватною відповіддю на виклики часу. У структурі державного простору міста виконують одразу кілька функцій: по-перше, вони є управлінськими вузлами, через які проходять усі зв'язки комунікацій з територіями держави; по-друге, у містах

концентрується значна кількість стратегічних ресурсів, що зумовлює їх значимість з точки зору управління господарством; по-третє, за допомогою міст забезпечується баланс між центральними та периферійними зонами державного простору.

8. Від впливу потужних міст-центрів на організацію держави залежить її внутрішня організація. На цій основі доцільним є виділення моноцентричних та поліцентричних держав. Моноцентрична держава – це такий тип держави, формування і розвиток економічної, політичної, правової тощо сфер якої визначається домінуванням одного центрального міста, яке, як правило, є столицею держави. Властивостями моноцентричної держави є: відносно високий рівень концентрації управлінських та людських ресурсів в одному місті-центрі, міграція населення до цього міста з подальшою його асиміляцією, незалежно від нормативно закріпленого рівня централізації державної влади; наявність відносно стійкої ієрархії міст-центрів, яка визначається динамікою політико-правових процесів у регіонах держави, внаслідок чого формуються «депресивні» зони із низьким економічним потенціалом та зони розвитку; як правило, правова система моноцентричних держав орієнтована на нормативно-правове закріплення правового статусу лише центрального міста; моноцентричні міста часто мають унітарну форму організації території.

9. Поліцентрична держава – це такий тип держави, в якому розвиток політико-правової та економічної сфер формується у результаті конкуренції двох або більше міст-центрів, одне з яких, як правило, є містом-столицею. Властивостями поліцентричної держави є: виникнення конкурентних відносин між містами у виробництві та концентрації ресурсів часто пов’язане з історичними циклами переходу першості від одного міста до іншого або з об’єднанням у межах однієї держави декількох політично організованих територій, кожна з яких мала свої власні міста-центри; управлінські та політико-правові відносини у поліцентричних державах засновані на принципі альтернативних територіальних ієрархій, коли формується декілька

потужних просторових зон, кожна з яких має власне місто-центр; як правило, поліцентричні держави мають значну територію, яка дозволяє містам утворювати відносно автономні одна від одної агломерації; поліцентричні держави є, здебільшого, регіональними або федеративними.

10. Розвиток центральних зон у державі веде до відповідної інституціоналізації периферійних зон. Для України нормативно-правове та організаційне забезпечення функціонування периферії є однією з основних проблем, що стосуються оформлення державного простору. За відсутності належних нормативно-правових механізмів забезпечення розвитку периферійних територій має місце і криза інституційних утворень, функціональне призначення яких стосується проблем рівномірного сталого розвитку не лише центрів, але й тих просторів, які їм підконтрольні. Проблема правової інституціоналізації периферії в Україні може бути розв'язана шляхом роздержавлення основних стратегічних важелів розвитку села та створення вільного та прозорого ринку земельних ресурсів, що надасть змогу зменшити економічну нерівність між центрами та периферією, яка склалася зараз у нашому суспільстві.

11. Розгляд міського права у формі міської правової системи потребує застосування відповідної релевантної методології. Одним із варіантів такої методології може виступати параметрична загальна теорія систем, поняття системи в якій представлене через три системні дескриптори: концепт, структуру і субстрат. При дослідженні правових систем на рівні загальнотеоретичної юриспруденції важливим є співвідношення понять «право» і «правова система», щодо якого склалося три основні підходи: а) поняття «правова система» і поняття «право» тотожні за обсягом і можуть використовуватись як синоніми; б) поняття «правова система» ширше, ніж поняття «право». Така точка зору сьогодні є домінуючою, що пов'язано, передовсім, з позитивістською традицією у пізнанні змісту права; в) поняття «право» трактується як більш широке поняття, ніж поняття «правова система». Саме виходячи з третього варіанта співвідношення

права та правової системи найдоцільніше розглядати проблематику міської правової системи.

12. Розгляд міського права як особливої правової системи дозволяє стверджувати, що воно утворює правові системи нового типу – урбаністичні правові системи. Вони включають у себе правові системи міст та міські правові системи: а) правова система міста формується у процесі інституціоналізації міського правового простору, коли в межах міста формуються особливі правила поведінки, які отримують нормативно-правове закріплення та соціальне визнання; б) міська правова система існує як правова система міста, що вийшла за межі його правового простору, і використовувана як зразок для побудови правових систем інших міст. Специфіка урбаністичних правових систем полягає в тому, що їх легітимність забезпечується не лише специфічним апаратом примусу, але й особливими механізмами міської соціалізації.

13. З точки зору виділення міської правової системи саме місто постає як система. При цьому системність міста має кілька вимірів. З одного боку, місто є системою, що включає в себе кілька підсистем. З іншого боку, місто можна розглядати як елемент систем більш високого рівня: регіонального, державного, світового. Міська правова система у цьому сенсі постає як аспект, складова міської системи як цілісності. Розгляд міської правової системи потребує виявлення її концепту – основної ідеї, яка лежить в основі розгляду цієї системи. Поєднання системного та феноменологічного бачення концепту міської правової системи дозволяє стверджувати, що ним виступає місто. Місто, представлене як концепт міської правової системи, набуває нових змістовних характеристик, які мають бути взяті до уваги при характеристиці міської правової системи. Найперше, місто виступає як особливий соціальний простір, що однозначно зумовлює належність міської правової системи до просторових, а не персональних. Концептом міської правової системи також є зв’язність та цільність, але відносно такого соціального феномена як місто, що зумовлює особливості цієї

правової системи. Саме відносини між містом та державою, врегульовані правом, розривають зв'язність та цільність національної правової системи, тому що місто як певний центр створює навколо себе іншу правову систему зі своїми зв'язками та структурними елементами на основі особливого субстрату.

Правова система міста – це зумовлена особливостями та закономірностями розвитку конкретного міста ціннісно-нормативна цілісність юридичних феноменів та процесів, які інституціоналізуються у правовому житті городян та використовуються жителями міста та муніципальними органами для досягнення приватних і публічних цілей та забезпечення сталого розвитку міської системи.

14. Субстратні характеристики міської правової системи пов'язані з існуванням особливого правового простору – міського правового простору. Характеристика міського правового простору має базуватися на уявленнях про міський простір як такий, як певну соціальну неоднорідність, простір дискурсів та комунікацій, та відштовхуватися від методологічних принципів урбаністики. Такими особливостями виступають: 1) горизонтальна й вертикальна неоднорідність правових комунікацій у межах міського правового простору; 2) прагнення міського правового простору до автономізації; 3) міський правовий простір інституціоналізується у соціально активній поведінці городян; 4) міський правовий простір може виходити за межі території окремого міста. Міський правовий простір виступає як структуроване навколо правового образу міста та на основі міської правосвідомості явище, пов'язане зі специфічними правовими ситуаціями і подіями, що визначають ціннісно-нормативну наповненість центр-периферійних відносин у межах території міського впливу.

15. Антропологічною основою міського права виступають права городян як особливий компонент правового статусу. Права городян нетотожні за змістом муніципальним правам. Якщо муніципальні права людини традиційно розглядаються як невід'ємна складова конституційного правового статусу

людини, тобто того статусу, який випливає з юридичного факту її громадянства, то права городян випливають з юридичного факту проживання в місті, що створює принципову відмінність між цими двома групами прав. Городянство, а не громадянство, є особливим фактом-станом, що породжує виникнення, закріплення та інституційне забезпечення прав городян. При цьому важливо підкреслити той факт, що права городян прямо не пов'язані з юридичним фактом громадянства, оскільки їх носіями можуть бути і іноземці, і особи без громадянства, що проживають у місті.

Правовий статус міста може бути представлений з урахуванням існування трьох їх основоположних типів, які в тій чи іншій формі існують у кожній державі: загальний, спеціальний і винятковий. Загальний правовий статус – статус, при якому місто сприймається як урбаністична спільнота, покликана вирішувати низку загальних завдань щодо забезпечення життєдіяльності та прав міського населення. Спеціальний правовий статус притаманний містам, які мають особливості територіального, економічного, оборонного, адміністративного характеру. Винятковий правовий статус передбачає, що місто вирізняється за конкретною індивідуальною підставою.

16. Нормативна підсистема міської правової системи пов'язана з виокремленням системи джерел міського права, до якої можуть бути включені, найперше, нормативно-правові акти, нормативні договори, правові звичаї, юридичні прецеденти, які регулюють міські правові відносини. Існування зовнішніх та внутрішніх джерел міського права виражає закономірності її співіснування з іншими правовими системами, передовсім, з міжнародною та національною. Під зовнішніми джерелами міського права розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм і принципів, на основі яких виникає можливість створення норм міського права. Під внутрішніми джерелами міського права, відповідно, розуміються ті форми вираження і закріплення правових норм, які безпосередньо регулюють міські правовідносини.

Система зовнішніх джерел міського права в Україні має багаторівневу структуру та містить не тільки джерела, які існують на рівні міжнародної та національної правової системи, тобто закони та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, а також акти застосування та нормативного тлумачення права. Внутрішні джерела міського права являють собою нормативно-правові акти місцевого рівня. На міському рівні нормативно-правові акти у системі джерел міського права представлені статутами територіальних громад, рішеннями місцевих референдумів, нормативними рішеннями міських рад. Внутрішніми джерелами міського права є також міські програми. До внутрішніх джерел міського права належать і нормативні договори та правові звичаї.

17. Інституціоналізація міського права зумовлена існуванням трьох основних типів інститутів: нормативних, організаційних та функціональних. Інститути міського права можуть формуватися під впливом багатьох факторів, пов’язаних із тим, наскільки ефективним є муніципальне законодавство, яким є рівень самостійності міста у площині його функціонування як автономної соціально-територіальної одиниці тощо. Серед нормативних правових інститутів міського права слід назвати: інститут міського управління, інститут життєзабезпечення міста, інститут права міської власності, інститут міського планування, інститут міського туризму, інститут міської екології, інститут збереження історичної спадщини міст тощо. До основних організаційних інститутів міського права належать: міський голова, міська рада та її структурні підрозділи, органи самоорганізації городян. Але цими інститутами інфраструктура міського права не обмежується. Можна говорити також про існування особливих міських інститутів, які не є при цьому інститутами муніципального права, наприклад, спеціальні комісії щодо реалізації угод між містами-побратимами. Останній, третій різновид інститутів – це функціональні інститути. Їх відмінність від нормативних та організаційних інститутів полягає в тому, що вони, функціонуючи на основі правових приписів, виражають не статику міського права (як організаційні інститути), а його динаміку. Зазвичай

такі інститути мають яскраво виражену процесуальну характеристику. Наприклад, до функціональних інститутів сучасного міського права можна віднести інститут міської нормотворчості, інститут міського бюджету, інститут взаємодії з органами виконавчої влади на місцях.

18. Система правових зв'язків та правових відносин у міській правовій системі відображається у комунікативній підсистемі, основою якої може бути теорія центр-периферійних відносин. При цьому сама правова комунікація в міському праві здійснюється за трьома основними напрямами: правова комунікація між містом та городянами; правова комунікація між містами; правова комунікація між державами з приводу міст. Муніципальні засоби правової комунікації між містом та городянами часто закріплюються на рівні статутів територіальних громад міст та включають у себе форми безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Щодо другої групи засобів правової комунікації в містах, які пов'язані зі специфікою кожного окремого міста, то тут слід звернути увагу на існування певних міських традицій, які можуть отримувати юридичний аспект та стосуватися добробуту міста. Не менш важливим є інший напрям правових комунікацій у міському праві – правові комунікації між містами. Фактично тут ідеться про існування особливих джерел міського права – договорів між містами про побратимство. Третім напрямом реалізації комунікативного аспекту міської правової системи є взаємодія держав щодо міст. Цей напрям є доволі специфічним, оскільки міста, по суті, знаходяться поза межами цієї комунікації, виступають не її суб'єктом, а приводом. Водночас слід констатувати значимість такої комунікації для правового життя багатьох сучасних міст.

19. Ідеологічний компонент міської правової системи виражений у міській правосвідомості та міській правовій культурі. Міська правосвідомість як категорія загальнотеоретичної юриспруденції може розумітися у вузькому та широкому сенсі. У вузькому сенсі міська правосвідомість може бути визначена як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів міських жителів стосовно до права свого міста. У широкому сенсі – це сукупність

уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв та почуттів людей, які проживають на певному міському просторі, стосовно права взагалі. Міська правова культура, існування якої багато в чому зумовлює рівень правової культури загалом, являє собою цілий пласт ідейно-психологічних і поведінкових елементів, що потребують соціального регулювання і впливають на нього. Підвищення рівня міської правової культури, безсумнівно, потребує встановлення і чіткої роботи соціальних норм, проте сама природа міського середовища диктує свої ненормовані основи. Отже, нормативне регулювання, що потребує відповідної поведінки від суб'єктів міської правової культури, має бути підкріплено ненормативним, що походить із природних умов формування міської правової культури.

20. Правова система міста Києва формується під значним впливом виконання цим містом столичних функцій, що зумовило специфіку розвитку нормативних засад його правової системи. Фінансова та політична залежність Києва від виконавчої та законодавчої влади хоча й є значною, але не настільки потужною, щоб унеможливити формування у ньому міського права. Формування правової системи м. Києва є значно ускладненим тим, що діяльність нормотворчих органів столиці більшою мірою націлена на ухвалення індивідуальних, а не нормативних актів. Серед пріоритетних напрямів розвитку правової системи м. Києва є містобудівна галузь, що визначається спрямованістю м. Києва на розвиток у вигляді мегаполісу. Нормативні акти, ухвалювані у цій царині, визначають специфіку використовуваних підходів до здійснення забудови, однак при цьому містобудівне право м. Києва характеризується декларативністю основних положень, що знижує його реальний вплив як на містобудівну діяльність у місті, так і на ухвалення інших індивідуальних і нормативних правових рішень. Особливу роль у правовій системі м. Києва відіграють програмні акти різної спрямованості та масштабності. Поширеність програмного регулювання в м. Києві, однак, не компенсує відсутності належного нормативного та інституційного забезпечення реалізації цих програм, що сповільнює розвиток м. Києва як самостійного та

цілісного правового простору, передового у справі становлення міського права в Україні.

21. У контексті проблем формування правових систем сучасних українських міст м. Львів є одним із найбільш прогресивних осередків розвитку міського права. Міське право сучасного Львова багато у чому формується під впливом культурного фактору. Якщо рушійною силою, джерелом міського права Києва є його столичний статус, то для м. Львова такою рушійною силою стає необхідність збереження культурної спадщини та образної неповторності міста. Правова система міста Львова демонструє свою націленість на збереження культурної спадщини, але при цьому вона є достатньо багатогранною для того, щоб можна було констатувати її повноцінність у нормативному та інституційному сенсі. Розвинена та активна нормотворча діяльність Львівської міської ради у поєднанні зі специфічними якостями правової ментальності самих львів'ян та їх прагненням творити несхожість є запорукою інституціоналізації особливого правового простору міста Львова зі своєю правовою стилістикою у правозастосовній діяльності, правовій практиці та комунікаціях. Важливим фактором розвиненості правової системи м. Львова є те, що в ній починають формуватися самостійні нормативні інститути, такі як інститут розміщення реклами, інститут правового режиму історичної зони міста, інститут збереження культурного та художнього образу м. Львова тощо. Ці інститути виходять за рамки винятково національного законодавчого регулювання, оскільки їх джерелом та призначенням виступають інтереси та потреби конкретного міста.

22. Однією із характерних рис правової культури одеситів і важливих складових ідеологічної складової правової системи м. Одеси є багатонаціональність. І хоча зараз більшість одеситів є етнічними українцями, образ одеського «плавильного котла», в якому змішані євреї, молдавани, німці, росіяни, болгари, вірмени, гагаузи, румуни тощо є настільки потужним, що він повсякчасно використовується для правового позиціонування м. Одеси у правовому просторі сучасної України. Отож плюралізм, несхожість та строкатість є визначальними рисами правового простору м. Одеси та його

правової системи. Етнонаціональна політика є одним із пріоритетних напрямів розвитку міського права Одеси. Вона знаходить своє вираження на рівні нормативних, індивідуальних, програмних та декларативних актів. Основою для цієї політики розвитку правової системи міста є своєрідний «одеський міф» про особливість «одеськості» з відповідними рисами правосвідомості, правової поведінки тощо. Формування правової системи м. Одеси зорієнтовано на консервацію цього міфу та відповідного правового образу міста та його мешканців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеева Е. Ю. Город как социокультурное образование : Функционально-типологический анализ : дисс. … д-ра филос. наук : 24.00.01 / Агеева Елена Юрьевна. – Н. Новгород, 2006. – 355 с.

2. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монограф. / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю.М. Оборотова – О. : Фенікс, 2012. – 488 с.

3. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 256 с.

4. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия : Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 714 с.

5. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 11 т. / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2010. – Т. 3. – 495 с.

6. Алексеева Н. П. Город как феномен развития цивилизации и государства / Н.П. Алексеева // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : матер. Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 25–30.

7. Алекси Р. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) / Роберт Алекси ; пер. с нем. А. Лаптев, Ф. Кольшойер. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 192 с.

8. Алфьоров С. В. Територіальна громада: поняття, ознаки, проблеми функціонування в Україні / С.В. Алфьоров // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 1. – С. 47–51.

9. Андрєєв Д. В. Витоки та парадигми соціально-правової комунікації / Д.В. Андрєєв // Право і безпека. – 2013. – № 2(49). – С. 6–12.

10. Андрій Садовий в Одесі: «Потрібно ламати фобії, що існують» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novostnik.com.ua/intervyu/andrij-sadovij-v-odesi-potribno-lamati-fobi%D1%97-shho-isnuyut/

11. Арабаджи Н. Б. Правовий порядок як цінність: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Н.Б. Арабаджи. – О., 2011. – 20 с.

12. Артеменко А. П. Формирование национальной идентичности в условиях современной городской культуры / А.П. Артеменко // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 63–65.

13. Артеменко Я. И. Мульти-/поликультурализм: коммуникативные стратегии восточноевропейского мегаполиса / Я.И. Артеменко, Н.В. Попова // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 50–53.

14. Архипов С. И. Понятие правовой коммуникации / С.И. Архипов // Российский юридический журнал. – 2008. – № 6. – С. 7–17.

15. Архипов С. И. Субъект права : общетеоретическое исследование : моногр. / С.И. Архипов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.

16. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания : моногр. / О.Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 528 с.

17. Атоян О. Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархо-махновщины) : моногр. / О.Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 599 с.

18. Аюпова З. Н. Структура и функции правовой системы / З.Н. Аюпова // Современное право. – 2005. – № 10. – С. 44–50.

19. Бабаев В. К. Норма права как истинное суждение / В.К. Бабаев // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1976. – № 2. – С. 30–37.

20. Бабін Б. Програмне регулювання у сучасному міжнародному праві: еволюція, форми та механізми реалізації : моногр. / Б.В. Бабін ; за заг. ред. проф. М.О. Баймуратова. – О. : Фенікс, 2012. – 454 с.

21. Бабурин С. Н. Территория государства (правовые проблемы) : дисс. … доктора юрид. наук : 12.00.01 / Бабурин Сергей Николаевич. – М., 1998. – 292 с.

22. Бадяк В. П. Історичний центр Львова у Списку всесвітньої спадщини: здобутки та проблеми / В.П. Бадяк // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 21. – С. 32–48.

23. Бадяк В. П. Становлення засад пам'яткоохоронної роботи у Львові / В.П. Бадяк // Праці Центру пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 18. – С. 21–35.

24. Байков А. Ф. Правовая идеология: сущность и реализация в условиях правового государства : автореф. дис. на соискание учен. степени. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / А.Ф. Байков– Екатеринбург, 2006. – 24 с.

25. Баймуратов М. Феноменологія муніципальних прав людини / Михайло Баймуратов // Місцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні. – 2013. – № 1. – С. 52–56.

26. Баймуратов М. О. Ідентифікаційні ознаки місцевого самоврядування як елемента українського конституціоналізму / М.О. Баймуратов // Актуальні проблеми конституційного права та державотворення : зб. наук. праць ; за заг. ред. В.М. Олуйка. –Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту управл. та права, 2008. – С. 216–219.

27. Байтин М. И. Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков / М.И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.

28. Балинська О. М. Семіотика права: моногр. / О.М. Балинська. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – 415 с.

29. Балинська О. М. Дуалістичні характеристики права як системи: філософсько-правовий аналіз / О.М. Балинська // Науковий вісник

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 3. – С. 24–37.

30. Бальцій Ю. Ю. Правовий статус міського голови в Україні : автореф. дис. на здобуття. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право ; муніципальне право» / Ю.Ю. Бальцій– О., 2006. – 18 с.

31. Бальцій Ю. Ю. Основні моделі місцевого самоврядування в містах України / Ю.Ю. Бальцій // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 61. – С. 187–196.

32. Барський В. Р. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Барський Вадим Рудольфович. – О., 2006. – 221 арк.

33. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки / О. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2. – С. 51–57.

34. Батанов О. В. Муніципальне право в умовах глобалізації / О.В. Батанов // Часопис Київського університету права. – 2013. –№ 3. – С. 84–88.

35. Батанов О. В. Проблеми становлення та розвитку муніципального права: основні чинники та суспільно-політичні умови / О.В. Батанов // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 77–81.

36. Батанов О. В. Феноменологія сучасного муніципального права / О.В. Батанов // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1(41). – С. 188–195.

37. Бауман З. Глокализация, или кому глобализация, а кому локализация / З. Бауман // Глобализация: Контуры XXI века : Реф. сб. / Отв. ред. Ю.И. Игрицкий, П.В. Малиновский. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 122–164.

38. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.

39. Безлюбченко О. С. Планування і благоустрій міст : навч. посібник / О.С. Безлюбченко, О.В. Завальний, Т.О. Черноносова. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 191 с.

40. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

41. Березовська С. В. Правове регулювання фінансової діяльності органів місцеового самоврядування : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук. ; спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / С.В. Березовська. – О., 2014. – 18 с.

42. Берент М. Безгосударственный полис: раннее государство и древнегреческое общество / М. Берент // Альтернативные пути к цивилизации / ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. – М. : Логос, 2000. – С. 235–258.

43. Берман Г. Дж. Западная традиция права. Эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман. – 2-е изд. – М. : Норма, 1999. – 624 с.

44. Бесчасний В. Ефективні закони творять громади / В. Бесчасний // Віче. – 2008. – № 4. – С. 17–20.

45. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.С. Бігун. – К., 2003. – 20 с.

46. Богородецька О. Проблеми та перспективи формування побратимських зв’язків міст України та Польщі / О. Богородецька // Науковий вісник. – 2014. – № 1. – С. 157–167.

47. Бойцов В. Я. Система субъектов советского государственного права / В.Я. Бойцов. – Уфа : Башк. кн. изд-во, 1972. – 160 с.

48. Болгова В. В. Публичное право: проблемы теории, методологии, практики : дисс. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Болгова Виктория Владимировна. – Тамбов, 2009. – 147 с.

49. Больсунов М. А. К вопросу о понятии правовой системы / М.А. Больсунов // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». – 2011. – № 1(9). –С. 56–65.

50. Большаков А. С. Измерение и оценка конфликтности мегаполиса: интегрирующий подход / А.С. Большаков // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 41–42.

51. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні / В. Борденюк // Право України. – 2001. – № 12. – С. 24–27.

52. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : моногр. / В.І. Борденюк. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.

53. Бортняк А. Ф. Комунікативний підхід до розуміння правовідносин як середовища функціонування правових знаків / А.Ф. Бортняк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 469–479.

54. Босенко Е. Урбанизм и живопись / Евгения Босенко // Образ міста в контексті історії, філософії, культури : Києвознавчі читання. – К. : ПАРАПАН, 2005. – С. 187–191.

55. Брэбан Г. Французское административное право / Г. Брэбан ; Пер. с фр. – М. : Прогресс, 1988. – 488 с.

56. Булыгин Е. К проблеме объективности права / Е. Булыгин // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 7–13.

57. Бурдье П. Власть права: основы социологии юридического поля / П. Бурдье // Социальное пространство: поля и практики / пер. с франц. ; отв. ред. пер., сост. и послесл. Н.А. Шматко. – СПб. : Алетейя, 2005. – С. 75–128.

58. Вагин В. Социология города [Електронний ресурс] / В. Вагин. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin/index.php

59. Вагин В. В. Русский провинциальный город: ключевые элементы жизнеустройства / В.В. Вагин // Мир России. – 1997. – № 4. – С. 5–12.

60. Вайль П. Гений места / Петр Вайль. – М. : Независимая газета, 2000. – 488 с.

61. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; пер, с англ. ; под ред. В. И. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

62. Введение в украинское право / под ред. С. В. Кивалова, Ю.Н. Оборотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – 768 с.

63. Вебер М. Город / Макс Вебер. История хозяйства. Город ; пер. с нем. И. Гревс. – М. : Канон-Пресс, 2001. – 576 с.

64. Ветютнев Ю. Ю. Городские стены и правовая форма / Ю.Ю. Ветютнев // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 19–22.

65. Вирт Л. Городское общество и цивилизация / Л. Вирт // Личность. Культура. Общество. – 2006. – Вып. 2(30). – С. 21–32.

66. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн ; пер. с англ. Л. Добросельского. – М. : АСТ ; Астрель, 2010. – 250 с.

67. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.

68. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права / Д. Вовк ; наук. ред О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2013. – 64 с.

69. Водолазов Г. Центризм – это новый тип мышления / Г. Водолазов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 5–12.

70. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России / Л.Д. Воеводин. – М. : ИНФРА–НОРМА-М, 1997. – 304 с.

71. Волк И. В. Право, время и пространство: теоретический аспект : автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория

и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / И.В. Волк. – М., 2004. – 26 с.

72. Вопленко Н. Н. Институционализация как закономерность государственно-правовой жизни / Н.Н. Вопленко, Ю.Ю. Ветютнев // Правовая политика и правовая жизнь. – 2004. – № 3. – С. 21–31.

73. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Юрген Габермас // Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 287–324.

74. Габермас Ю. Комунікативна дія та дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю. Габермас // Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84–90.

75. Гаврилов В. В. Понятие национальной и международной правовой системы / В.В. Гаврилов // Журнал российского права. – 2004. – № 11. – С. 22–30.

76. Галіахметов І. А. Парадигма муніципального права України / І.А. Галіахметов // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. – 2013. – Вип. 5. – С. 91–97.

77. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політчиних і правових учень» / В.Д. Гапотій. – Х., 2005. – 17 с.

78. Гафурова О. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення інституту соціального розвитку села / О.В. Гафурова // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 277–281.

79. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Энтони Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с. – («Концепции»).

80. Гладышева Л. А. Правовая система: современные подходы к пониманию / Л.А. Гладышева // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право». – 2006. – № 13. – С. 388–390.

81. Глазычев В. Л. Урбанистика / В.Л. Глазычев. – М. : Европа, 2008. – 220 с.

82. Глотов М. Б. Социальный институт: определение, структура, классификация / М. Б. Глотов // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 13–19.

83. Глухарева Л. И. «Города прав человека» / Л.И. Глухарева // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 121–124.

84. Гнатовський М. М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / Микола Гнатовський. – К. : Промені, 2005. – 224 с. – («Бібліотека кафедри міжнародного права»).

85. Голяк Л. В. Міжнародна регламентація муніципальних прав і свобод особистості / Л.В. Голяк // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – № 3. – С. 54–58.

86. Голяк Л. В. Міжнародно-правова регламентація муніципальних прав людини: сучасні підходи та тенденції розвитку в умовах глобалізації / Л.В. Голяк // Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Право». – 2013. – Вип. 5. – С. 122–128.

87. Гоптарёва И. Б. Федеральная государственность и проблема регионализации: политико-правовой аспект / И.Б. Гоптарёва // Право и политика. – 2005. – № 9. – С. 97–106.

88. Горелова Ю. Р. Образ города : единство реального и идеального / Ю. Р. Горелова // Личность. Культура. Общество. – 2009. – Том XI. – Вып. 4 (№№ 51–52). – С. 353–360.

89. Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : моногр. / К.В. Горобец. – О. : Фенікс, 2013. – 214 с.

90. Горобец К. В. Реальность права как методологическая проблема / К.В. Горобец // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матер. Третьої Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.). – О. : Фенікс, 2013. – С. 89–92.

91. Горобець К. В. Види методологічного плюралізму в обґрунтуванні міського права / К.В. Горобець // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювіл. акад. С.В. Ківалова (Одеса, 16–17 травня 2014 р.) : у 2 т. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – Т. 2. – С. 40–42.

92. Горобець К. В. Системний плюралізм: до методології порівняльного правознавства / К. В. Горобець // Філософія порівняльного правознавства : збір. наук. праць / за ред. О. В. Кресіна. – К. ; Львів : Ліга-прес, 2015. – С. 461–470.

93. Горобець К. В. Ціннісно-нормативні складові правової сфери / К.В. Горобець // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 75–81.

94. Города-побратимы Одессы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odessa.ua/cooperation/twin_cities/

95. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р., № 436-IV, у редакції від 1 червня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.

96. Градостроительная хартия Содружества Независимых Государств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_341

97. Григорьев В. А. Становление местного самоуправления в Украине / В.А. Григорьев. – О. : Юрид. л-ра, 2000. – 112 с.

98. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш. – М. : Наука,1991. – 320 с.

99. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : моногр. / Д.А. Гудима. – Л. : Край, 2009. – 292 с.

100. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія / С.Д. Гусарєв. – К. : Знання, 2005. – 375 с.

101. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Эдмунд Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Скляднева. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 400 с.

102. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид ; пер. с франц. и вступ. ст. В.А. Туманова. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.

103. Дамирли М. А. Междисциплинраность в исследовании права / М. А. Дамирли // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матер. четвр. наук. конф., присвяч. пам. проф. О. В. Сурілова / за ред Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2015. – С. 26–34.

104. Дамірлі М. А. Специфіка компаративістсько-правової герменевтики / М. А. Дамірлі // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 31–36.

105. Данилюк И. А. Правовой статус личности: понятие, юридическая конструкция / И.А. Данилюк // Известия Алтайского государственного университета. – 2013. – № 2(78). – С. 90–93.

106. Дахин А. В. Город как место памятования / А.В. Дахин // Гуманитарная география : Альманах. – М. : Институт культурного наследия им. Д.С. Лихачева, 2006. – № 4. – С. 30–48.

107. Дворкин Р. О правах всерьез / Рональд Дворкин ; пер. с англ. ; ред. Л.Б. Макеева. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 392 с.

108. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; Пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 288 с.

109. Делія Ю. В. Статути територіальних громад як джерело муніципального права України / Ю. В. Делія // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009 – № 9(95). – С. 26–36.

110. Делія Ю. В. Судовий прецедент як джерело муніципального права України // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 303–308.

111. Делія Ю. В. Толерантність як принцип муніципальної правотворчості в Україні / Ю.В. Делія // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 234–240.

112. Демиденко В. О. Предмет правового регулювання муніципального права України / В.О. Демиденко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2013. – № 3. – С. 125–131.

113. Демченко І. С. Місце муніципльних прав людини у системі прав і свобод людини та громадянина / І.С. Демченко // Університетські наукові записки. – 2010. – № 1(33). – С. 21–25.

114. Деррида Ж. Письмо и различие / Жак Деррида ; пер. с франц. Д. Ю. Кралечкина. – М. : Академический проект, 2012. – 376 с.

115. Детройт: крупнейшее банкротство в истории США : Російська служба BBC [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/russian/international/2013/07/130718_detroit_bankruptcy.shtml

116. Джабраілов Р. А. Господарська правосуб'єктність міста : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. доктора юрид. наук ; спец. : 12.00.04 «Господарське право ; господарсько-процесуальне право» / Р.А. Джабраілов. – Донецьк, 2010. – 31 с.

117. Джабраілов Р. А. Господарська правосуб'єктність міста: теорія і практика : моногр. / Р.А. Джабраілов. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 455 с.

118. Джабраілов Р. А. Еволюція права комунальної власності в Україні / Р.А. Джабраілов // Економіка та право. – 2003. – № 1. – С. 44–49.

119. Дія права: інтегративний аспект : монографія / Кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. – 360 с.

120. Дмитришин Ю. Л. Організація міського самоврядування в місті Торунь на основі Хелмінського права / Ю.Л. Дмитришин // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 52. – С. 451–456.

121. Дністрянський М. Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення / М. Дністрянський // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2007. – Вип. 34. – С. 83–89.

122. Добкін М. М. Адміністративно-правовий статус виконавчих органів міських рад : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / М.М. Добкін– К., 2009. – 20 с.

123. Договір як універсальна правова конструкція : моногр. / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2012. – 432 с.

124. Доктринальное сопровождение юридической практики: история и современный опыт кафедры конституционного права : сб. науч.-практ. статей / сост., авт. предисловия и общ. ред. М.Ф. Орзих. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – 440 с.

125. Долматов І. В. Просторове буття сучасної держави : дис. … канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 / Долматов Іван Володимирович. – О., 2008. – 212 арк.

126. Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посіб. / В.В. Дудченко, М.Р. Аракелян, В.В. Завальнюк. – О. : Фенікс, 2014. – 184 с.

127. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : моногр. / В.В. Дудченко. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 304 с.

128. Дюги Л. Общество, личность и государство. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства / Леон Дюги. – СПб. : Вестник знания, 1914. – 73 с.

129. Европейская хартия городов II. Манифест новой урабнистики : обсуждена и одобрена Палатой местных властей 28 мая 2008 г., принята Конгрессом 29 мая 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1293215&Site=CM

130. Ершов М. Ф. Генезис города: теоретические аспекты / М.Ф. Ершов // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 6. – С. 20–25.

131. Ефремов В. А. Теория концепта и концептуальное пространство / В.А. Ефремов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 104. – С. 96–106.

132. Європейська хартія місцевого самоврядування : ратифіковано Законом України №452/97-ВР від 15 липня 1997 р // Офіційний вісник України. – 2013. – № 39. – Ст. 1418.

133. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013 р. : Генеральна прокуратура України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=184158

134. Зайцева І. О. Організаційно-правове забезпечення муніципальної статутної нормотворчості в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / І.О. Зайцева // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-тут держав. і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 59. – С. 115–121.

135. Зайченко М. Організаційні механізми врегулювання спільних інтересів територіальних громад агломерованих зон / М. Зайченко // Управління сучасним містом. – 2004. – № 10. – № 12(16). – С. 236–246.

136. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : моногр. / Л.І. Заморська. – О. : Фенікс, 2013. – 304 с.

137. Зарема З. М. Концептуальные основы юридического плюрализма / З.М. Зарема // Философия права. – 2010. – № 4. – С. 122–124.

138. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 324 с.

139. Заяць І. Я. Правовий статус області в Україні : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.02 «Конституційне право» / І.Я. Заяць. – Х., 2000. – 20 с.

140. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., № 2768-III, у редакції від 5 грудня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 2-3. – Ст. 27.

141. Зубаревич Н. В. Города как центры модернизации экономики и человеческого капитала / Н.В. Зубаревич // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 5–19.

142. Ивакин А. А. Диалектическая философия : моногр. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / А. А. Ивакин. – О. : Фенікс ; Суми : Університетська книга ; М. : ТрансЛит, 2007. – 435 с.

143. Иванов В. Нормативный конституционно-правовой договор: теория и практика. К критике современной теории государства / Виталий Иванов. – М. : Территория будущего, 2008. – 415 с.

144. Ильин И. А. Теория права и государства / И.А. Ильин ; под ред. В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 550 с.

145. Іваницька М. П. Напрями посилення ролі податкових надходжень у системі доходів міських бюджетів / М.П. Іваницька // Інноваційна економіка. – 2013. – № 8(46). – С. 297–301.

146. Іваницька М. П. Сучасні реалії та проблеми розвитку міських бюджетів України / М.П. Іваницька // Економічний форум. – 2014. – № 2. – С. 189–194.

147. Ізарова І. Містобудівне право як галузь права / І. Ізарова // Право України. – 2011. – № 7. – С. 229–234.

148. Калинина Е. В. К вопросу о феномене города в историческом и политико-правовом контексте. Города-убежища / Е.В. Калинина // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 21–24.

149. Камінська Н. Міжнародно-правові джерела міського права / Наталія Камінська // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 3. – С. 87–92.

150. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – 510 с.

151. Каравашкин А. В. Опыт исторической феноменологии. Трудный путь к очевидности / А.В. Каравашкин, А.Л. Юрганов. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2003. – 388 с.

152. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье ; пер. с фр. и вступ. статья В.А.Туманова. – М. : Прогресс, 1980. – 352 с.

153. Карташов В. Н. Юридическая практика как объект (предмет) юридической науки / В.Н. Карташов // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2010. – № 1(12). – С. 13–23.

154. Каткова Т. Г. Субнациональные правовые системы современного Китая / Т.Г. Каткова // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : збірн. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова, Ю.С. Шемшученка. – О. : Фенікс, 2013. – С. 107–108.

155. Квасніцька О. Містобудівне законодавство України: проблеми та перспективи розвитку / Ольга Квасніцька // Господарське право – 2008 – № 7. – С. 12–15.

156. Квачадзе О. Б. Феномен средневекового городского права в истории развития западной цивилизации / О.Б. Квачадзе // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 84–87.

157. Кеглер Г. Г. Этика после постмодернизма / Г.Г. Кеглер ; пер. с англ. Д.Г. Лахути // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 111–117.

158. Ким Ю. В. Федерализм, регионализм, и региональная политика: вопросы методологии / Ю.В. Ким // Российский юридический журнал. – 2008. – № 6. – С. 56–66.

159. Киримова Е. А. Правовой институт: теоретико-правовое исследование : автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства ; История права и государства ; История политических и правовых учений» / Е. А. Киримова. – Саратов, 1998. – 23 с.

160. Кириченко Ю. М. Адміністративно-правові засади діяльності міського голови : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / Ю.М. Кириченко. – Х., 2007. – 19 с.

161. Кириченко Ю. М. Пропозиції з удосконалення правового статусу міського голови / Ю.М. Кириченко // Наше право. – 2006. – № 3(ч. 1). – С. 14–19.

162. Кіселичник В. П. Міське право Львова (друга половина XIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / В.П. Кіселичник. – К., 2012. – 36 с.

163. Кіселичник В.П. Міське право Львова: від магдебургії до статутного права / В.П. Кіселичник // Правова держава : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 21. – С. 25–33.

164. Книгин А. Н. Философские проблемы сознания / А. Н. Книгин. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1999. – 338 с.

165. Кобан О. Г. Онтологічний плюралізм права Є. Ерліха / О.Г. Кобан // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 25. – С. 27–31.

166. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / М.М. Кобилецький. – Львів, 2010. – 35 с.

167. Коваль Д. О. Міжнародно-правовий захист культурних цінностей у зв’язку зі збройним конфліктом : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Д.О. Коваль. – О., 2014. – 20 с.

168. Ковбасюк С.В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація» / С.В. Ковбасюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 177–182.

169. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X, у редакції від 26 квітня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

170. Колева З.И. Побратимство как культурно-социальная практика, влияющая на формирование социального пространства города / З.И. Колева //

Вестник Самарского государственного университета. – № 8/1(99). – 2012. – С. 50–54.

171. Колесниченко В. В. Теория правовой системы в структуре общетеоретической юриспруденции / В.В. Колесниченко // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези 2-ої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова (Одеса, 30–31 березня 2012 р.). – О. : Фенікс, 2012. – С. 49–52.

172. Колесниченко В.В. Категориальный статус правовой системы / В.В. Колесниченко // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (Одеса, 20–21 травня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2011. – Т. 1. – С. 53–54.

173. Колесниченко В. В. Общее и особенное в правовой и политической системе общества / В.В. Колесниченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Т. X. – С. 237–243.

174. Комітет міст-побратимів Полтави та Ірондеквойту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada-poltava.gov.ua/international/usa/

175. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия [Електронний ресурс] // Сайт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. – Режим доступу : http://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf

176. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р., ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР № 6673-XI від 4 жовтня 1988 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/6673-11

177. Конспект лекций по курсу «Социология города» / сост. : С.В. Пирогов. – Томск : Томский гос. ун-т, 2003. – 216 с.

178. Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30 декабря 2008 г. № 6-ФКЗ, от 30 декабря 2008

г. № 7-ФКЗ, от 5 февраля 2014 г. № 2-ФКЗ, от 21 июля 2014 № 11-ФКЗ // Собрание законодательства Российской Федреации. – 2014. – № 31. – Ст. 4398.

179. Конституція Автономної Республіки Крим : затверджена Законом України № 350-XIV від 23 грудня 1998 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 5–6. – Ст. 43.

180. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., у редакції від 2 березня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

181. Концепція реформи місцевого самоврядування та проект змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/2919/240414.pdf

182. Корнев А.В. К вопросу об исторических предпосылках формирования городского самоуправления и городского права / А.В. Корнев // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 112–115.

183. Корнієнко М. І. Муніципальне право України. Концептуальні та організаційно-правові питання : навч. посіб. / М. І. Корнієнко. – К. : Алерта, 2005. – 144 с.

184. Кравиц В. Юридическая коммуникация в современных правовых системах: (теоретико-правовая перспектива) / В. Кравиц ; пер. с нем. М.В. Антонова // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2011. – № 5. – С. 8–26.

185. Кравченко В. В. Принципи формування компетенції місцевого самоврядування відповідно до міжнародних стандартів / В. В. Кравченко // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2012. – № 13. – С. 15–22.

186. Крестовська Н. М. До питання про періодизацію історико-правових макропроцесів / Н.М. Крестовська // Наукова спадщина професора

В.С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність : Матер. XXIV Міжнар. історико-правов. конф. (м. Львів, 28 квітня–1 травня 2011 р.). – Л., 2011. – С. 112–119.

187. Крестовська Н. М. Правовий вимір незавершеної урбанізації в Україні / Н.М. Крестовська // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук.-практ. конф, присвяч. ювіл. акад. С.В. Ківалова : у 2 т. – Т. 2. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – С. 35–37.

188. Крижанівський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення / А.Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – Вип. 29. – С. 12–18.

189. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : моногр. / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2009. – 504 с.

190. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія : моногр. / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 193 с.

191. Крижановський А. Ф. Методологія та структура правознавства: кілька гостроактуальних проблем / А.Ф. Крижановський, О.В. Коломієць // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 9–12.

192. Крупеня Е. М. Город и политико-правовая активность личности: теоретические аспекты / Е.М. Крупеня // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 124–127.

193. Крусян А. Р. Публічно-самоврядна влада як інституціональна складова сучасного українського конституціоналізму / А.Р. Крусян // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 61. – С. 16–25.

194. Кулакова Є. В. Щодо поняття та сутності територіальних громад / Є.В. Кулакова, А.С. Брєчко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 25. – С. 44–48.

195. Курдюк Г. П. Отрасль права как элемент системы права: теоретико-правовое исследование : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук; спец. 12.00.01. «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Г.П. Курдюк. – Краснодар, 2004. – 27 с.

196. Курис П. М. Статус вольного города в международном праве : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук / П.М. Курис. – М., 1965. – 20 с.

197. Курочкин В. И. Местное самоуправление в городах-мегаполисах: теоретико-правовое исследование : автореф. на соиск. ученой степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История чений о государстве и праве» / Курочкин В. И. – М., 2012. – 26 с.

198. Кухарук Т. В. Некоторые теоретико-методологические вопросы исследования правовой системы общества / Т.В. Кухарук // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1998. – № 2. – С. 5–15.

199. Кучабський О. Великі міста та агломерації в системі адміністративно-територіального устрою України / О. Кучабський // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. – Вип. 1 (4). – С. 130–139.

200. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ / И. Лакатос // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 135–154.

201. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос ; пер. с венг. – М. : Медиум, 1995. – 236 с.

202. Левицька Н. О. Нормативно-правовий інститут: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; Історія політичних і правових учень» / Н. О. Левицька. – Львів, 2013. – 20 с.

203. Лесечко М. Д. Методологічні підходи до управління розселенням / М.Д. Лесечко // Регіональна політика України: наукові основи, методи,

механізми : зб. наук. праць : за матер. доп. Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–23 травня 1998 р. – Л., 1998. – Ч. ІІІ. – С. 43–51.

204. Лешкевич Т.Г. Философия науки: традиции и новации / Т.Г. Лешекевич. – М. : ПРИОР, 2001. – 428 с.

205. Лищенко Н. Ф. Одесский городской текст и карнавальная традиция / Н.Ф. Лищенко // Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Філологія. – 2014. – Вип. 4(13). – С. 134–139.

206. Лісовський В. М. Центр-периферійні відносини в територіально-політичній системі держави з позицій просторової ідентифікації : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. політ. наук ; спец. 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси» / В.М. Лісовський. – Миколаїв, 2007. – 21 с.

207. Ллойд Д. Идея права : репрессивное зло или социальная необходимость? / Деннис Ллойд ; пер. с англ. М.А. Юмашева и Ю.М. Юмашева. – 3-е изд. – М. : Книгодел, 2006. – 415 с.

208. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об’єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю.П. Лобода. – Л. : Світ, 2009. – 280 с.

209. Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Ю.М. Лотман // Семиотика города и городской культуры. Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1984. – Вып. XVIII. – С. 30–45.

210. Лощихін О. М. Актуальні проблеми сучасної муніципалістики та муніципального права / О.М. Лощихін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. –С. 415–416.

211. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность / Е.А. Лукашева. – М. : Наука, 1986. – 262 с.

212. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. для студ. юрид. ф-тов и вузов / И. И. Лукашук. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.

213. Луман Н. Социальные системы. Очерки общей теории / Н. Луман. – СПб. : Гнозис, 2008. – 641 с.

214. Луць Л. А. Категорії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи / Л.А. Луць // Вісник Львівського університету. Серія «Право». – 2001. – Вип. 36. – С. 47–53.

215. Людвік В. Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці : автореф. дис. на здобу. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / В.Д. Людвік. – Х., 2009. – 20 с.

216. Ляхоцький А. Аналіз інноваційного середовища у міських радах України / А. Ляхоцький, О. Ігнатенко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – № 1. – С. 162–168.

217. Магновський І. Й. Міста Київ та Севастополь: особливості конституційно-правового статусу / І. Й. Магновський // Юридичний вісник. – 2010. – № 1(14). – С. 43–46.

218. Макарычев А. С. Концепты центра и периферии в политической регионалистике: возможности пост-структуралистской деконструкции / А.С. Макарычев // Псковский регионологический журнал. – 2006. – № 2. – С. 22–27.

219. Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності / С.І. Максимов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2009. – Вип. 2. – С. 54–60.

220. Малахов В. Образ города в современном гуманитарном дискурсе: некоторые проблемные направления / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури : Київознавчі читання. – К. : ПАРАПАН, 2005. – С. 16–18.

221. Малахов В. П. Право в его универсальности, особенности и конкретности : моногр. / В. П. Малахов. – М. : Изд-во Моск. ун-та МВД России, 2005. – 241 с.

222. Малишев Б. В. Цілеспрямованість правової системи (теоретичні аспекти) / Б.В. Малишев // Європейські перспективи. – 2012. – № 4(1). – С. 13–18.

223. Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления / А.В. Малько // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 6–10.

224. Мальцев Г. В. О социальной природе юридических институтов / Г.В. Мальцев // Институционализация в праве : сб. науч. ст. – М. : Изд-во РАГС, 2010. – С. 5–23.

225. Мамардашвили М. Классический и неклассический идеалы рациональности / Мераб Мамардашвили. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2010. – 288 с.

226. Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособ. / М.Н. Марченко. – 2-е изд., исправ. и доп. – М. : Проспект, 2011. – 432 с.

227. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 2-е изд., доп. – М. : Проспект, 2004. – 640 с.

228. Матузов Н. И. «Правовая система» и «правовая жизнь»: теоретико-методологический аспект / Н.И. Матузов // Ленинградский юридический журнал. – 2004. – № 1. – С. 7–19.

229. Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура / Владимир Матусевич // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43–56.

230. Матюшина И. И. Место ценностей в коммуникации (по работам Ю. Хабермаса) / И.И. Матюшина // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 40. – О. : Юрид. літ., 2008. – С. 86–93.

231. Международная и внутригосударственная защита прав человека : учеб. / под ред. Р.М. Валеева. – М. : Статут, 2011. – 830 с.

232. Мельничук О. І. Статус всесвітньої культурної та природної спадщини людства в міжнародному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Міжнародне право» / О.І. Мельничук. – К., 2006. – 19 с.

233. Мельничук О. С. Городская территориальная община как субъект городского права / О. С. Мельничук // Закон и жизнь. – 2014. – № 9/2 (273). – С. 95–99.

234. Мельничук О. С. Загальнотеоретичні аспекти правосуб'єктності міста в Україні / О. С. Мельничук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. праць. – Вип. 6–1, т. 1. – 2013. – С. 52–55.

235. Мельничук О. С. Зовнішні джерела міського права: поняття та види / О. С. Мельничук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. праць. – Вип. 9–2, т. 1. – 2014. – С. 27–29.

236. Мельничук О. С. Інституційне забезпечення міської правової системи / О. С. Мельничук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 4. – С. 37–42.

237. Мельничук О. С. Комунікативний компонент міської правової системи / О. С. Мельничук // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно–аналітичне право». – 2014. – № 4. – С. 27–31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/4_2014/7.pdf

238. Мельничук О. С. Концепція центр–периферійних відносин міста та держави / Мельничук О. С. // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 449–455 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/FP/2012–2/12mocmtd.pdf

239. Мельничук О. С. Міська правова система та її компонентний склад / Мельничук О. С. // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 153–158.

240. Мельничук О. С. Міська правова система: теоретичні та нормативні засади : монографія / О. С. Мельничук. – Одеса : Фенікс, 2015. – 408 с.

241. Мельничук О. Міське право в аспекті правової системи / О. Мельничук // Право України – 2013. – № 11. – С. 328–335.

242. Мельничук О. С. Міське право в історичній ретроспективі та сучасній реальності / О. С. Мельничук // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія «Юридичні науки». Вип. 2. – Т. 1. – 2014. – С. 90–95.

243. Мельничук О. С. Міське та муніципальне право: концептуальні засади розмежування / О. С. Мельничук // Прикарпатський юридичний вісник. Збірник наукових праць. – Івано–Франківськ. – Випуск 3 (6). – 2014. – С. 37–47.

244. Мельничук О. С. Міський правовий простір: від метафори до поняття / О. С. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 67. – О. : Юрид. л–ра, 2012. – С. 139–148.

245. Мельничук О. С. Місто та міське право як предмет аксіологічного дискурсу / О. С. Мельничук // Вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – Серія Право, Вип. 22, ч. І, т. 1. – С. 61–64.

246. Мельничук О. С. Місто як концепт міської правової системи / О. С. Мельничук // Право і суспільство – 2014. – № 6–1. – С. 28–33.

247. Мельничук О. С. Нормативна інституціоналізація міської правової системи / О. С. Мельничук // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2014. – № 2 (7). – С. 23–29.

248. Мельничук О. С. Периферія у сучасній український державі та її правове оформлення / О. С. Мельничук // Правова держава. – № 19. – 2015. – С. 24–29.

249. Мельничук О. С. Просторова диференціація права у контексті правової урбаністики / О. С. Мельничук // Jurnalul juridic national: teorie si practica. Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 3 (7). – С. 16–21.

250. Мельничук О. С. Просторова основа міської правосвідомості / О. С. Мельничук // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – Т. Х / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. В. М. Дрьомін. – Одеса : Юридична література, 2011. – С. 424–436.

251. Мельничук О. С. Феноменологія міста та формування його правового образу / О. С. Мельничук // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3 – С. 27–31.

252. Мельничук О. С. Фундаментальные основания городского права / О. С. Мельничук // Закон и жизнь. – 2013. – № 8/4 (260). – С. 73–77.

253. Меньок В. Пам’ять і обітниця: феноменологія пам’яті за Полем Рікером / Віра Меньок // Літературознавчі студії. Серія «Філософія». – 2012. – Вип. 26. – С. 43–58.

254. Мережко А. Социология права Н. С. Тимашева : моногр. / Александр Мережко. – О. : Феникс, 2012. – 244 с.

255. Мищенко И. В. Пространственные аспекты устойчивого развития сельских территорий / И.В. Мищенко // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 3(19). –С. 95–102.

256. Міжнародна хартія з охорони та реставрації архітектурно-містобудівної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_009

257. Міжнародна хартія про охорону історичних міст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_761

258. Мішина Н. В. Порівняльно-правова характеристика органів самоорганізації населення та інших організаційно-правових форм територіальної спмоорганізації / Н.В. Мішина // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – О. : Фенікс, 2008. – Вип. 34. – С. 143–147.

259. Могилевский Р. С. Городская преступность как объект криминологических исследований / Р.С. Могилевский, Ю.А. Суслов // Правоведение. – 1973. – № 5. – С. 110–116.

260. Мозоль А. П. Актуальні аспекти кримінологічного аналізу злочинності м. Києва [Електронний ресурс] / А. П. Мозоль, С. І. Мінченко, С. А. Мозоль. – Режим доступу до статті : http://www.naiau.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_3/mozol.htm

261. Молодожен Ю. Б. Поняття і сутність територіальної громади в системі місцевого самоврядування в Україні / Ю.Б. Молодожен // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2(18). – С. 347–352.

262. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.

263. Муніципальне право України : підруч. / В.Ф. Погорілко, М.О. Баймуратов, Ю.Ю. Бальций [та ін.] ; За ред. М.О. Баймуратова. – 2-ге вид., доп. – К. : Правова єдність, 2009. – 720 с.

264. Мурашин О. Правова система України в генезисній структурі правових систем: поняття і основні ознаки / О. Мурашин, М. Мірошниченко // Юридичний вісник. – 2013. – № 1. – С. 5–10.

265. Мурашин О. Проблема ідентичності національних правових систем в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аспект / О. Мурашин // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. праць. – 2013. – № 2. – С. 44–51.

266. Наврузов Ю. Категорія «громада» в сучасному лексиконі місцевого самоврядування / Ю. Наврузов // Збірник наукових праць Української академії державного управління. – 2000. – Вип. 1. – С. 272–289.

267. Назарко А. Система місцевого самоврядування великих міст / А. Назарко // Юридичний вісник. – 2013. – № 2. – С. 37–42.

268. Назарко А. Т. Міські агломерації в Україні: проблеми правової інституціоналізації / А.Т. Назарко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 61. – С. 144–150.

269. Назарко А. Т. Муніципальний статус особи: поняття і зміст / А.Т. Назарко // Правове життя сучасної України : тези доповідей 10-ї звіт. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (Одеса, 27–28 квітня 2007 р.). – О. : Фенікс, 2007. – С. 104–106.

270. Назарко А. Т. Правовий статус міста: поняття, зміст, структура / А.Т. Назарко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – Вип. 11 : Матеріали 4-ї (56-ї) звітн. наук. конф. проф.-виклад. складу ОНЮА «Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави». – С. 154–157.

271. Назарко А. Т. Статути територіальних громад великих міст: юридична природа та особливості / А.Т. Назарко // Правове життя сучасної України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (Одеса, 21-22 травня 2010 р.). – О. : Фенікс, 2010. – С. 260–262.

272. Найдорф М. Очерки европейского мифотворчества / Марк Найдорф. – О. : ВМВ, 2001. – 267 с.

273. Неказаков В. Я. Системная концепция правового статуса личности (человека и гражданина) / В.Я. Неказаков // Бизнес в законе. – 2013. – № 2. – С. 28–34.

274. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В.С. Нерсесянц. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1998. – 281 с.

275. Ніколаєва Г. О. «Одеський міф»: минуле та сьогодення / Г.О. Ніколаєва // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2013. – Вип. 19. – Т. 1. – С. 229–234.

276. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Науч.-ред. совет : В.С. Степин (председ.) и др. – М. : Мысль, 2010. – Т. II. – 634 с.

277. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-тут философии РАН ; Науч.-ред. совет : В.С. Степин (председ.) и др. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – 736 с.

278. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм / К.Э. Альчуррон, Е.В. Булыгин, П. Герденфорс, Д. Макинсон ; под ред. Е.Н. Лисанюк. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2013. – 380 с.

279. О внесении изменений в Федеральный закон «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» и отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный Закон Российской Федерации от 23 июня 2014 г. № 165-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2014. – № 113. – Ст. 656.

280. О мерах по недопущению проявлений нацизма, фашизма и радикального национализма в городе Одессе : Решение Одесского городского

совета от 19 февраля 2013 г. № 2824-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/47953/

281. О мерах по противодействию проявлениям фашизма, нацизма, ультранационализма в городе Одессе : Решение Одесского городского совета от 7 июля 2009 г. № 4434-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/22041/

282. О реализации положений Закона Украины «Об основах государственной языковой политики» в городе Одессе : Решение Одесского городского совета от 13 августа 2012 г. № 2419-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ru/acts/council/43297/

283. О создании управления европейской интеграции и связей с Одесской диаспорой : Решение Одесского городского совета от 15 июля 2005 г. № 4229-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/190/

284. Об утверждении Положения о символике города Одессы и символах Одесского городского головы : Решение Одесского городского совета от 16.04.2013 г. № 3297-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/49946/

285. Оборотов И. Г. Структура канонико-правовой системы / Оборотов Игорь Гариславович // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : збірн. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученка. – О. : Фенікс, 2013. – С. 91–93.

286. Оборотов Ю. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави / Ю. Оборотов // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 44–51.

287. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 1. – С. 44–51.

288. Оборотов Ю. Місцерозвиток в основі апологізації українського права / Ю. Оборотов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 142–150.

289. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України – 2010. – № 4. – С. 49–55.

290. Оборотов Ю. Н. К вопросу о формировании глобальной правовой системы / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – Т. X. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – С. 229–236.

291. Оборотов Ю. Н. Концептуальные начала существования права как иммунной системы (на примере городского права) / Ю.Н. Оборотов // Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювіл. акад. С.В. Ківалова (16–17 травня 2014 р., м. Одеса) : у 2 т. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – Т. 2. – С. 34–35.

292. Оборотов Ю. Н. Образы государств в глобализующемся мире / Ю.Н. Оборотов // Закон и жизнь. – 2004. – № 8. – С. 4–8.

293. Оборотов Ю. Н. Современное государство: основы теории : учеб. курс / Ю.Н. Оборотов. – О. : Астропринт, 1998. – 132 с.

294. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права. Прагматический курс : экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 186 с.

295. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии : моногр. / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – 156 с.

296. Оборотов Ю.Н. Уровни постижения правовых ценностей / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми філософії права. Правова аксіологія : матеріали Міжнародного «круглого столу» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.). – О. : Фенікс, 2012. – С. 39–43.

297. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учеб. / под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.

298. Овчинникова А. Концепты правовой культуры: понятие, структура, содержание / А. Овчинникова // Юридичний вісник. – 2014. – № 3. – С. 10–16.

299. Оглезнев В. В. Истоки современной аналитической философии права / В.В. Оглезнев // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 4. – С. 81–88.

300. Оглезнев В. В. Онтоэпистемологические основания философии права Герберта Харта / В.В. Оглезнев // Schole, СХОЛЭ. – 2010. – № 1. – С. 137–148.

301. Огурцов А. П. Генетическая методология и переход от индивидуальной инновации к ее общезначимости / А.П. Огурцов // Методология науки и антропология / отв. ред. О.И. Генисаретский, А.П. Огурцов. – М. : ИФ РАН, 2012. – С. 11–58.

302. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права) : моногр. / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 256 с.

303. Оксамытный В. В. Сравнительное правоведение и законоведение / В.В. Оксамытный. – Брянск : Брянский гос. ун-тет, 2011. – 240 с.

304. Олюха В. Г. Оптимізація капітального будівництва: господарсько-правові проблеми : монографія / В.Г. Олюха. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 302 с.

305. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні : моногр. / Н.М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 132 с.

306. Оніщук Г. І. Міський комплекс України: теорія та практика розвитку : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. доктора економ. наук. ; спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка» / Г.І. Оніщук. – К., 2002. – 41 с.

307. Опалько Ю. В. Збереження культурної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 84–86.

308. Орзих М. Личность и право / М. Орзих. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 312 с.

309. Основні напрями діяльності Асоціації міст України на 2013–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.auc.org.ua/sites/all/sites/default/files/files/%D0%9E%D1%81%D0%BD

%D0%BE%D0%B2%D0%9D%D0%B0%D0%BF%D1%802013-2014_%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.doc

310. Павлов О. І. Формування системи управління розвитком сільських територій / О.І. Павлов // Економіка агро-промислового комплексу. – 2009. – № 12. – С. 109–115.

311. Паламарчук М. Л. Город как феномен в рамках социального пространства-времени / Л.М. Паламарчук // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 63-1. – С. 242–248.

312. Павлович-Сенета Я. П. Місто у системі територіального устрою України: теоретико-правовий аспект / Я.П. Павлович-Сенета // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – № 2. – С. 205–216.

313. Паренчук Т. Н. Эволюция функций городской праздничной культуры в XX-XXI вв. / Т. Н. Паренчук // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Вып. 5–6 (44–45). – С. 315–321.

314. Пастух Т. Я. Львів очима його мешканців: досвід застосування авторської методології оцінки іміджу міста / Т.Я. Пастух // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2012. – № 993. – С. 136–140.

315. Пеллегрино П. Смысл пространства / П. Пеллегрино // Семиотика пространства : Сб. науч. трудов Междунар. ассоц. семиотики пространства / Под ред. А.А. Барабанова. – Екатеринбург : Архитектон, 1999. – С. 69–92.

316. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с.

317. Петришина М. О. Нормотворча діяльність в органах місцевого самоврядування в Україні : монограф. / О.М. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 232 с.

318. Петрова Е. А. Город как политико-правовой феномен: теоретико-правовые аспекты / Е.А. Петрова // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 28–32.

319. Пилипенко І. Загальна харктеристика методів суспільно-географічного аналізу систем типу «центр-периферія» / Ігор Пилипенко // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – Вип. 17(2). – С. 47–51.

320. Пилипенко І. О. Систематика периферії у суспільній географії / І.О. Пилипенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія «Географія». – 2009. – Вип. 19. – С. 141–147.

321. Пирогов С. В. Феноменологическая социология и урбанистика / С.В. Пирогов // Вестник Томского государственного университета. – 2004. – № 282. – С. 97–103.

322. Пирогов С. В. Социология города : учеб. пособ. / С.В. Пирогов. – М. : Издательский дом «Новый учебник», 2004. – 208 с.

323. Пількевич В. О. Культурні та природні пам’ятки України в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / В.О. Пількевич // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Історія. – 2012. – Т. 171. – Вип. 159. – С. 120–123.

324. Плотніков О.В. Фрагментація міжнародного права: методологічний аспект / О.В. Плотніков // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – О. : Юрид. л.-ра, 2013. – Вип. 67. – С. 200–208.

325. Погребняк С. Загальні принципи права як джерело права / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1(64). – С. 14–25.

326. Погребняк С. Генезис ідеї свободи як основоположного принципу права / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 7-17.

327. Погребняк С. Договір: загальнотеоретичне розуміння / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 17-28.

328. Поленина С. В. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия / С.В. Поленина // Государство и право. – 1996. – № 2. – С. 3–28.

329. Полное собрание русских летописей / с предисл. Б.М. Клосса. – М. : ЯРК, 1998. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – 848 с.

330. Положення про Уповноваженого з прав людини Скадовської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uapravo.org/doc/pravo_poloj/doc/

331. Поляков А. В. Коммуникативно-феноменологическая концепция права / А. В. Поляков // Неклассическая философия права: вопросы и ответы. – Х. : [б. в.], 2013. – С. 94–126.

332. Поляков А. В. Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций / А.В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.

333. Полякова Н. А. Город как локальная социопространственная сфера правовой культуры / Н. А. Полякова // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 35–36.

334. Поппер К. Логика научного исследования / Карл Поппер ; пер. с англ. – М. : АСТ ; Астрель, 2010. – 565, [11] с.

335. Постанова Верховного Суду України від 25 грудня 2012 р. у справі № 21-412а12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/4409b944d2765c4cc2257c9200398e3c/$FILE/21-412a12.doc

336. Постанова Верховного Суду України від 6 червня 2011 р. у справі № 21-50а11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://document.ua/pro-peregljad-uhvali-vishogo-administrativnogo-sudu-ukrayini-doc65876.html

337. Поцелуев Е. Л. Понятие, признаки и структура правовой системы в российской и зарубежной юридической науке / Е.Л. Поцелуев // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1(41). – С. 130–138.

338. Права человека : учеб. для вузов. / Отв. ред. – член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 573 с.

339. Право на город: ликвидация неравенства в городах (Материалы пятой сессии Всемирного форума городов в Рио-де-Жанейро от 22–26 марта 2010 года). – Найроби: Программа ООН по населенным пунктам, 2010. – 112 с.

340. Прейскурант тарифів оплати дій юридичних та фізичних осіб, що призвели до порушення нормативних актів про зовнішній благоустрій міста : затверджений Рішенням Київської міської ради від 14 липня 1998 р. № 94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/0688E4738E76D615C22573C0004CA43B?OpenDocument – (втратив чинність).

341. Про асоціації органів місцевого самоврядування : Закон України від 16 квітня 2009 р., № 1275-VI, у редакції від 12 грудня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 534.

342. Про бюджет м. Києва на 2015 р. (з додатками) : Рішення Київської міської ради у редакції від 4 березня 2015 р. № 163/1028 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/4BD07617E61E6724C2257DDD006DF017?OpenDocument

343. Про бюджет міста Одеси на 2015 рік : Рішення Одеської міської ради від 21 січня 2015 р. № 6259-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ru/acts/council/67004/

344. Про визнання недійсними пунктів рішення : Рішення Господарського суду міста Києва від 25 квітня 2002 р. у справі № 20/207 // Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. – 2002. – № 43–44. – Ст. 10.

345. Про вихід міста Одеси, Одеської міської ради зі складу ряду міжнародних організацій : Рішення Одеської міської ради від 29 жовтня 2014 р. №5557-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ru/acts/council/64877/

346. Про внесення змін до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» : проект закону № 4289 від 26 лютого 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=49976&pf35401=292285

347. Про внесення змін до Міської цільової програми включення центральної історичної частини забудови Одеси до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на 2013-2015 роки, затвердженої рішенням Одеської міської ради від 16 квітня 2013 р. № 3313-VI : Рішення Одеської міської ради від 24 грудня 2014 р. №5998-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/66573/

348. Про впорядкування розміщення технічних елементів (пристроїв) на фасадах будинків на території м. Львова : Рішення Львівської міської ради від 1 лютого 2002 р. № 028, у редакції від 9 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/ED42714AEFE47EA042256B660050691D?OpenDocument

349. Про вступ міста Одеси до Європейської коаліції міст проти расизму : Рішення Одеської міської ради від 9 квітня 2009 р. №4 098-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/20469/ – (втратило чинність)

350. Про вступ міста Одеси до Ліги історичних міст : Рішення Одеської міської ради від 20 січня 2009 р. № 4082-V [Електронний ресурс]. – Режим досутпу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/19051/

351. Про вступ Одеської міської ради до Асоціації ЄВРОМІСТА : Рішення Одеської міської ради від 5 квітня 2007 р. №1169-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/7065/

352. Про Генеральну схему планування території України : Закон України від 7 лютого 2002 р., № 3059-III, у редакції від 18 листопада 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 204.

353. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16 січня 2014 р. № 719-VII, у редакції від 3 квітня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 9. – Ст. 93.

354. Про Державний бюджет України на 2015 рік : Закон України від 28 грудня 2014 р. №80-VIII, у редакції від 16 квітня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №5. – Ст. 37.

355. Про Державний фонд сприяння місцевому самоврядуванню України : Указ Президента України від 24 червня 2010 р. № 723/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 49. – Ст. 1609.

356. Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні : Указ Президента України від 30 серпня 2001 р. № 749/2001, у редакції від 14 квітня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 36. – Ст. 1658.

357. Про забезпечення недопущення самочинного будівництва та самовільного зайняття земельних ділянок : Рішення Київської міської ради від 2 квітня 2015 р. № 317/1182 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/928C2702E06405D9C2257E3700686CE0?OpenDocument

358. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII, у редакції від 22 листопада 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 26. – Ст. 892.

359. Про затвердження Генерального плану м. Одеси : Рішення Одеської міської ради від 25 березня 2015 р. №6489-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/69315/

360. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 від 19 вересня 2007 р., у редакції від 20 грудня 2013 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 73. – Ст. 2715.

361. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст : Закон України від 4 березня 2004 р. № 1580-IV, у редакції від 10 червня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 24. – Ст. 332.

362. Про затвердження Концепції розвитку індустріального парку м. Львова : Ухвала Львівської міської ради від 20 вересня 2012 р. № 1734 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/51DFA20A22D914B6C2257A8E002DB767?OpenDocument - (втратила чинність)

363. Про затвердження Концепції розміщення зовнішньої реклами у м. Львові : Рішення Львівської міської ради від 20 липня 2007 р. № 485 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/871DABE27A726D45C225732F0024C68C?OpenDocument

364. Про затвердження Міської програми підтримки діяльності національно-культурних товариств міста Одеси на 2010 рік : Рішення Одеської міської ради від 13 липня 2010 р. № 5942-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/28694/

365. Про затвердження Міської програми підтримки інформаційної сфери м.Одеси на 2014 рік : Рішення Одеської міської ради № 4592-VI від 13 лютого 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odessa.ua/acts/council/57744/

366. Про затвердження міської цільової комплексної програми профілактики та протидії злочинності в м. Києві «Безпечна столиця» на 2012–2015 роки : Рішення Київської міської ради від 26 січня 2012 р. № 16/7353 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/1745E0BDF8F5F916C22579BF006DEE35?OpenDocument

367. Про затвердження Міської цільової програми включення центральної історичної частини забудови Одеси до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на 2013–2015 роки : Рішення Одеської міської

ради № 3313-VI від 16.04.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odessa.ua/ru/acts/council/49938/

368. Про затвердження Міської цільової програми правової освіти населення міста Києва на 2012–2016 роки : Рішення Київської міської ради від 29 грудня 2011 р. № 1005/7241 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MR111843.html

369. Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання та внесення змін до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 174 : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. № 1709, у редакції від 22 жовтня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – №51. – Ст. 2305.

370. Про затвердження Плану діяльності Одеської міської ради з підготовки проектів регуляторних актів на 2015 рік : Рішення Одеської міської ради від 24 грудня 2014 р. № 5987-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/66628/

371. Про затвердження Положення про акустичний режим у м. Львові : Ухвала Львівської міської ради від 25 січня 2001 р. № 932 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/003CCE70FF413DCCC22570B3004C7ACB?OpenDocument

372. Про затвердження положення про історико-культурний заповідник «Личаківський цвинтар» : Ухвала Львівської міської ради від 5 листопада 1990 р. № 2550, у редакції від 19 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/1B00FB9369E091EFC225758A00508268?OpenDocument

373. Про затвердження Положення про порядок в'їзду автомобільного транспорту на територію центральної частини м.Львова, внесеної до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО : Рішення Львівської міської ради від 21 серпня 2001 р. № 396 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-

adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/01528E435A87360642256AAF0052F365?OpenDocument – (втратило чинність).

374. Про затвердження Правил благоустрою території міста Одеси (текстової частини) у новій редакції : Рішення Одеської міської ради від 23 грудня 2011 р. № 1631-VI [Електронний ресурс]. – Режим досутпу : http://omr.gov.ua/ua/acts/council/38553/

375. Про затвердження Правил дотримання тиші у громадських місцях на території м. Львова : Ухвала Львівської міської ради від 28 січня 2010 р. № 3166 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/990B63865C8C9AC2C22576C4004849B8?OpenDocument

376. Про затвердження Правил розміщення зовнішньої реклами у м. Львові : Рішення Львівської міської ради від 21 травня 2010 р. № 569, у редакції від 17 травня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/8DEB31C95B658391C22577380022A279?OpenDocument

377. Про затвердження Програми «Екологічно чистий транспорт одеситам» : Рішення Одеської міської ради від 25.12.2008 р. № 3760-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odessa.ua/acts/council/18739/

378. Про затвердження Програми комплексного соціально-економічного розвитку м. Одеси на 2005–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1604 від 30.11.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odessa.ua/programmes/210

379. Про затвердження Програми розвитку єдиного паркувального простору в м. Києві до 2015 року : Рішення Київської міської ради від 22 травня 2013 р. № 326/9383 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/73493EBF3E4F4FC8C2257BAC006873A0?OpenDocument

380. Про затвердження Програми розвитку органів самоорганізації населення в м. Одесі на 2012–2015 роки : Рішення Одеської міської ради від 23 грудня 2011 р. № 1630-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odessa.ua/ru/acts/council/38631/

381. Про затвердження Програми соціально-економічного розвитку м. Одеси на 2014 рік : Рішення Одеської міської ради від 13 лютого 2014 р. № 4595-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odessa.ua/acts/council/57608/

382. Про затвердження Програми урбаністичного розвитку м. Львова на 2015–2016 роки : Ухвала Львівської міської ради від 23 квітня 2015 р. № 4528 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/8B085831EA5A4CBBC2257E370050247D?OpenDocument

383. Про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для створення індустріального парку у м. Львові на вул. Т. Шевченка, промислова зона «Рясне-2», ділянка 1-1 та про організацію і проведення конкурсу з вибору керуючої компанії індустріального парку : Ухвала Львівської міської ради від 18 липня 2013 р. № 2567, у редакції від 6 лютого 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/a19074bb3a9b23eac2256ac40046fcb4/92d6c7d693036147c2257bbe00250bab?OpenDocument

384. Про затвердження Стратегії розвитку міста Києва до 2025 року : Рішення Київської міської ради від 15 грудня 2011 р. № 824/7060 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MR111604.html

385. Про збереження історичної забудови у центральній частині міста Львова : Указ Президента України від 2 липня 1997 р. № 603/97 // Урядовий кур’єр. – 1997. – 8 липня. – С. 2.

386. Про міжнародний відкритий конкурс архітектурних, дизайнерських та ландшафтних проектів для впорядкування місць, пов’язаних з єврейською

історією у м. Львові : Рішення Львівської міської ради від 6 серпня 2010 р. № 1076 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/B934EA4D3A5E0488C225778300238F02?OpenDocument

387. Про місто-герой Севастополь : проект Закону України від 6 листопада 2011 р., № 3552 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48952

388. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р., № 280/97-ВР, у редакції від 22 червня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

389. Про міський бюджет м. Львова на 2015 рік : Рішення Львівської міської ради від 14 січня 2015 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/9FCA44E0FEF8C557C2257DD0003084ED?OpenDocument

390. Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва : Указ Президента України від 25 лютого 2008 р. № 157/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 6. – Ст. 299.

391. Про основні засади містобудівної політики у місті Києві : Рішення Київської міської ради від 13 листопада 2013 р. № 519/10007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/44B296A92366562CC2257C40006DE0C4?OpenDocument

392. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села : Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 51. – Ст. 2201.

393. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р., № 1805-III, у редакції від 19 квітня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

394. Про погодження Програми збереження історичних цінностей Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : Ухвала Львівської міської ради від 3 листопада 2011 р. № 862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/3F2E77270ABDC47FC2257942004C60DD?OpenDocument

395. Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою УРСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12 березня 1981 р., у редакції від 20 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1654-10

396. Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві : Рішення Київської міської ради від 16 червня 2005 р. № 438/3014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/73DE445D68318C6DC22573C000538316?OpenDocument

397. Про Порядок розроблення, затвердження та виконання міських цільових програм у місті Києві : Рішення Київської міської ради від 29 жовтня 2009 р. № 520/2589 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/D6C1233F6DE6E5C3C2257697006DE1BF?OpenDocument

398. Про проведення загальноміських заходів : Розпорядження міського голови №319-Р від 15 жовтня 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vmr.gov.ua/Docs/MajorOrdersR/Forms/DispForm.aspx?ID=14450

399. Про проведення парламентських слухань про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі : Постанова Верховної Ради України № 256-IV від 28 листопада 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 52. – Ст. 381.

400. Про Програму економічного і соціального розвитку м. Києва на 2015 рік : Рішення Київської міської ради від 28 січня 2015 р. № 59/924 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/l_docki2.nsf/alldocWWW/9769F24B5BC18261C2257DDD006DEFFC?OpenDocument

401. Про Раду регіонів : Указ Президента України від 9 квітня 2010 р. № 533/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 27. – Ст. 1058.

402. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 р., № 3038-VI, у редакції від 19 квітня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 34. – Ст. 343.

403. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 вересня 2005 р., № 2850-IV, у редакції від 2 грудня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.

404. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15 січня 1999 р., № 401-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 11. – Ст. 79.

405. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 121-р від 3 лютого 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 12. – Ст. 585. – (втратило чинність)

406. Про територіальний устрій України : Проект Закону України від 10 березня 2009 р. № 4182. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34704

407. Про територіальний устрій України : Проект Закону України від 14 квітня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 75. – С. 10–13.

408. Про територіальний устрій України : Проект Закону України, розроблений Інститутом громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.csi.org.ua/www/?p=91

409. Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій : Постанова Кабінету Міністрів України № 1124 від 27 грудня 2008 р. у редакції від 29 квітня 2013 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 100. – Ст. 3315.

410. Про утворення Ради з питань управління історичним містом : Розпорядження Львівського міського голови від 12 квітня 2007 р. № 117

[Електронни ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/4B959AFBF1410750C22572BC004AADC8?OpenDocument

411. Про утворення Ради сільських та селищних голів при Кабінеті Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України № 495 від 23 травня 2009 р. // Офіційний вісник України . – 2009. – № 39. – Ст. 1296. – (втратила чинність).

412. Про утворення робочої групи з питань формування заявки щодо набуття Львовом статусу «Місто літератури ЮНЕСКО» : Розпорядження Львівської міської ради від 27 грудня 2013 р. № 557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/43BC796501CBD235C2257C51004E752B?OpenDocument

413. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України : Постанова Верховної Ради України 4 березня 2014 р., № 849-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 13. – Ст. 234.

414. Про фінансування об’єктів з бюджету розвитку міського бюджету м. Львова : Розпорядження № 287 від 17 липня 2013 р. Львівської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/A4E6FFA30AA04FCEC2257BB1004F54C2?OpenDocument

415. Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, І.І. Бодрова та ін. ; за ред. Ю.М. Тодики. – Х. : Право, 2009. – 540 с.

416. Пытикова Т. А. Правовая природа и признаки локальных правовых актов / Т.А. Пытикова, С.В. Бошно // Юрист. – 2006. – № 5. – С. 7–9.

417. Рабинович П. Социалистическое право как ценность / П. Рабинович. – 2-е изд., стереотипное [репринт]. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 167 с.

418. Рабінович П. Загальнотеоретичне праводержавознавство в Україні: здобутки, проблеми, перспективи / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 3-16.

419. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 10-16.

420. Рабінович П. М. Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ — головне завдання юридичної науки / П. М. Рабінович // Юридична наука. – 2011. – № 1. – С. 7-13.

421. Радбрух Ґ. Філософія права / Ґустав Радбрух ; пер. с нім. Є. Причепія, В. Приходько. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.

422. Развитие управления городами и агломерациями. Обобщение опыта социалистических стран / Беньямин М., Любовный В., Пчелинцев О., Томашек П. – М. : Прогресс, 1985. – 73 с.

423. Ратцель Ф. Политическая география (в изложении Л. Синицкого) // Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – СПб. : Питер, 2007. – С. 15–36.

424. Регламент Сумської міської ради VI скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://s0.meria.sumy.ua/ua/power/rada/regulations?chapter_id=0

425. Регламент Харківської міської ради : затв. рішенням міськ. ради 31 травня 2006 р. № 17/06. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.city.kharkov.ua

426. Реутов В. П. Типы правопонимания и проблема источников и форм права / В.П. Реутов // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2010. – № 2. – С. 54–70.

427. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр ; пер. с фр. И.И. Блауберг и др. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 726 с.

428. Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер. – К. : Дух і літера, 2002. – 114 с.

429. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.

430. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 3 та 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» (справа щодо статусу депутатів рад) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 851.

431. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України та конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої, третьої, четвертої статті 118, частини третьої статті 133, частин першої, другої, третьої статті 140, частини другої статті 141 Конституції України, статті 23, пункту 3 частини першої статті 30 Закону України «Про державну службу», статей 12, 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», статей 10, 13, 16, пункту 2 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», статей 8, 10 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (справа про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 52, т. 1. – Ст. 2829.

432. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 61 народного депутата України про офіційне тлумачення положень пункту 10 частини першої статті 106, частин першої, другої, четвертої статті 118, частини третьої статті 133, частини другої статті 140 Конституції України, частини четвертої статті 1, частини другої статті 8, частини четвертої статті 9 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», пункту 2 розділу VII

«Прикінцеві положення» Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» (справа про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування в районах міста Києва) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2663.

433. Рішення Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 11 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32532898

434. Рішення Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 7 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41242777

435. Розин В. М. Соотносительный анализ культуры (на материале становления античной личности и права) / В.М. Розин // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2008. – № 1. – С. 125–135.

436. Романюк Я. Роль Верховного Суду України у забезпеченні принципу правової визначеності / Ярослав Романюк // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 3(4). – С. 6–13.

437. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: интегративный тип современного правопонимания / Р.А. Ромашов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 5–11.

438. Ромашов Р. А. Феномен города в социокультурном и политико-правовом измерении / Р.А. Ромашов // Журнал российского права. – 2009. – № 11. – С. 53–68.

439. Роскош М. В. Город как система / М.В. Роскош // Научный диалог. – 2013. – № 12 (24). – С. 48–57.

440. Российское государство и правовая система. Современное развитие, проблемы, перспективы : моногр. / под ред. Ю.Н. Старилова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1999.– 340 с.

441. Рудоквас А. Д. Лев Петражицкий и современный правовой плюрализм / А.Д. Рудоквас, Е. В. Тимошина // Российский ежегодник теории права. – 2010. – № 3. – СПб. : Юридическая книга, 2011. – С. 825–841.

442. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / Норбер Рулан ; пер. с франц. ; отв. ред. В.С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2000. – 310 с.

443. Русанова С. Ю. Муніципальні права членів територіальної громади: поняття та класифікація / С.Ю. Русанова // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 369–374.

444. Рыбаков А. В. Общественные эффекты институционализации политико-властных отношений / А.В. Рыбаков // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – № 2. – С. 146–156.

445. Самылов И. В. Понятие и система коллективных субъектов права / И. В. Самылов // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2009. – № 4. – С. 25–32.

446. Сахаєнко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування : моногр. / С.Є. Сахаєнко. – О. : ОФ УАДУ, 2001. – 188 с.

447. Семків В. Місто і міське право у Середньовічній Європі / В. Семків // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XI регіональної наук.-практ. конф. (3–4 лютого 2005 р.). – Л. : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – С. 65–66.

448. Сергей Кивалов: Настало время готовить Конституцию для Одесчины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.odessit.ua/news/oblast/24446-sergey-kivalov-nastalo-vremya-gotovit-konstituciyu-dlya-odeschiny.html

449. Сигалов К. Е. Цивилизационные факторы становления среды права в средневековом городе / К. Е. Сигалов // Право и образование. – 2006. – № 3. – С. 178–193.

450. Сидоренко О. М. Догма права у сучасній юриспруденції : загальнотеоретичне дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сидоренко Олена Михайлівна. – О., 2013. – 202 арк.

451. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира : учеб. для студ. вузов: акад. курс / О.Ф. Скакун. – К. : Ін Юре, 2008. – 464 с.

452. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О.Ф. Скакун. – 3-е вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 504 с.

453. Скубченко Л. Ф. Безопасность личности в контексте урбанизации общества / Л.Ф. Скубченко // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 138–140.

454. Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : моногр. / С.М. Скуріхін ; за ред. Ю.М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 212 с.

455. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології : навч. посіб. / Марина Соболевська. – К. : Дух і літера, 2010. – 164 с.

456. Социология права : учеб. пособ. / В.В. Глазырин, Ю.И. Гревцов, В.В. Зенков и др. ; Под ред. проф. В.М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2001. – 480 с.

457. Стан та структура злочинності в Україні за 2012 р. : Міністерство внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua/mvs/doccatalog/document?id=813149

458. Стародубровская И. Организация местного самоуправления в городах федерального значения / И. Стародубровская, М. Славгородская, С. Жаворонков. – М. : Институт экономики переходного периода, 2004. – 86 с.

459. Статут територіальної громади міста Вінниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vmr.gov.ua/Lists/VinnytsyaCity/ShowContent.aspx?ID=3

460. Статут територіальної громади міста Дніпропетровська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dniprorada.gov.ua/statut-teritorialnoi-gromadi-mdnipropetrovska

461. Статут територіальної громади міста Донецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lukyanchenko.donetsk.ua/public_echo_ua.php?id_public=12872

462. Статут територіальної громади міста Луцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lutskrada.gov.ua/city-charter

463. Статут територіальної громади міста Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.citi-adm.lviv.ua

464. Статут територіальної громади міста Одеси : затверджено Рішенням Одеської міської ради від 25 серпня 2011 р. №1240-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/OD110471.html

465. Статут територіальної громади міста Скадовська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.skadovsk.ks/ua/rada_statut_1.php.

466. Статут територіальної громади міста Харкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.citi.kharkov.ua/uk/article/statut-teritorialnoyi-gromadi-mista- kharkova-49.html

467. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – 3-е изд. – М. : Академический проект, 2004. – 991 с.

468. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения / В.С. Степин // Постнеклассика: философия, наука, культура. – СПб. : Издательский дом «Міръ», 2009. – С. 249–295.

469. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права : моногр. / А.В. Стовба. – Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2006. – 176 с.

470. Стременовський М. С. Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття : історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / С. М. Стременовський. – О., 2000. – 20 с.

471. Суржанская Ю. В. Концепт как философское понятие / Ю.В. Суржанская // Вестник Томского государственного университета. Серия : Философия. Социология. Политология. – 2011. – № 2. – С. 70–78.

472. Суханов В. В. Правовое пространство и его формы : дисс. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Суханов Валерий Владимирович. – М., 2005. – 176 с.

473. Таболин В. В. Муниципальное городское право. Правовые и организационные основы деятельности органов местного самоуправления / В.В. Таболин, А.В. Корнев. – М. : Формула права, 2000. – 304 с.

474. Тарский А. Понятие истины в языках дедуктивных наук / А. Тарский // Философия и логика Львовско-Варшавской школы. – М. : Мысль, 1999. – С. 14–178.

475. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.

476. Теплюк М. О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / М.О. Теплюк. – К., 2014. – 37 с.

477. Терещук Г. Понад 10 років Львів у списку ЮНЕСКО, а ставлення до історично спадщини варварське [Електронний ресурс] / Галина Терещук // Радіо свобода. – Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/article/1730355.html

478. Тиунова Л. Б. О системном подходе к праву / Л.Б. Тиунова // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 46–52.

479. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю.А. Тихомиров // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 6–10.

480. Тихомиров Ю. А. Правовая система развитого социалистического общества / Ю.А. Тихомиров // Советское государство и право. – 1979. – № 7. – С. 31–40.

481. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник / Ю.А. Тихомиров. – М. : Издательство БЕК, 1995. – 339 с.

482. Тімуш І. С. Проблема єдності природного та позитивного підходів до джерел правової нормативності / І.С. Тімуш // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 1(20). – С. 11–17.

483. Ткаченко А. В. Метафора «плавильного котла» и функционализм сравнительного правоведения / А. В. Ткаченко // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 32–34.

484. Ткачук А. Ф. Децентралізація влади: від потреби до реалізації / А.Ф. Ткачук. – К. : Легальний статус, 2013. – 116 с.

485. Токарська А. С. Комунікативна природа права і правової комунікації / А.С. Токарська // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – № 1. – С. 32–39.

486. Трубина Е. Г. Город в теории. Опыт осмысления пространства / Е.Г. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 520 с.

487. Туркина В. Г. Город в постнеклассической парадигме / В.Г. Туркина // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2008. – № 4. – С. 179–187.

488. Туркина В. Г. Город как «топос» / В.Г. Туркина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия : Философия. Социология. Право. – 2009. – № 7. – С. 5–12.

489. Туровский Р. Баланс отношений «центр-регионы» как основа территориально-государственного строительства / Р. Туровский // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 12. – С. 54–65.

490. Тыхеева Ю. Ц. Человек в городском пространстве (философско-антропологические основания урбанологии) / Ю. Ц. Тыхеева [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/professor.ru/Tyheeva/

491. Уёмов А. Общая теория систем для гуманитариев : учеб. пособ. / А. Уёмов, И. Сараева, А. Цофнас. – Варшава : Wydavnictwo Universitas Rediviva. – 276 с.

492. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уёмов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.

493. Урманов Д. В. Локальные территории в пространственном развитии системы «центр – периферия» региона / Д.В. Урманов // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 339. – С. 127–130.

494. Усенко І. Б. Магдебурзьке міське право / Юридична енциклопедія : у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – Т. 4 : Н–П. – С. 312.

495. Устименко В. А. Коммунальная собственость- разновидность публичной собственности: проблемы конституционно-правового обеспечения / В.А. Устименко // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики. – 2011. – С. 212–320.

496. Федущак-Паславська Г. М. Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політчиних і правових учень» / Г.М. Федущак-Паславська. – Л., 2000. – 18 с.

497. Фоканов Ю. В. Диаспора: к вопросу о концептуализации понятия в условиях глобализации / Ю. В. Фоканов // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 60. – С. 284–289.

498. Форманюк В. В. Локальність як ціннісна характеристика нормативно-правових актів / В.В. Форманюк // Актуальні проблеми філософії права. Аксіосфера права та держави : матер. міжнар. «кругл. столу» ; за ред. Ю. М. Оборотова. – О. : Фенікс, 2013. – С. 102–104.

499. Форманюк В. В. Методологічні аспекти розуміння локальних нормативно-правових актів / В. В. Форманюк // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матер. Третьої Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов. – О. : Фенікс, 2013. – С. 156–159.

500. Фридман Дж. Центр и периферия в социологических исследованиях: методологические подходы / Дж. Фридман // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1. – С. 81–92.

501. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Френсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ. МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220, [4] с.

502. Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода : Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с. (Серия «Политическая наука»)

503. Ханькевич А. М. До поняття злочинності в сільській місцевості з урахуванням регіональних аспектів / А.М. Ханькевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlduvs/2010_1/10_1_2_9.pdf

504. Харви Д. Право на город / Дэвид Харви // Логос. – 2008. – № 3(66). – С. 80–94.

505. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є.О. Харитонов. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – 328 с.

506. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1998. – 236 с.

507. Хартия «Города Европы на пути к устойчивому развитию» (Ольборгская Хартия) : одобрена участниками Европейской Конференции по устойчивому развитию больших и малых городов Европы (Ольборг, Дания, 27 мая 1994 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://masters.donntu.edu.ua/2004/feht/lebedev/library/aalborgchapter.htm

508. Хаустова М. Правова система серед інших узагальнюючих категорій правової науки / М. Хаустова // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4(63). – С. 48–57.

509. Хаустова М. Г. Правова система як соціальний феномен: поняття, зміст, структура / М.Г. Хаустова // Теорія і практика законодавства. – 2012. – № 1(2). – С. 5–12.

510. Хилл Р. Ч. Города и вложенные иерархии / Ричард Чайлд Хилл // Международный журнал социальных наук. – 2005. – № 51. – С. 39–53.

511. Хомко Л. Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні (XII – XIX): основні засади / Л. Хомко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XIII регіон. наук.-практ. конф., 8-9 лютого 2007 р. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2007 – С. 140–141.

512. Хонда М. П. Конституційно-правовий статус столиці України – міста Києва : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право ; муніципальне право» / М.П. Хонда. – К., 2007. – 19 с.

513. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Христова Ганна Олександрівна. – Х., 2004. – 232 арк.

514. Христова Ю. В. Національний та зарубіжний досвід захисту прав людини у громаді місцевим омбудсманом / Ю.В. Христова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2. – С. 103–108.

515. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., № 435-IV, у редакції від 1 червня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

516. Цимбалюк М. М. Правосвідомість як об’єкт сучасного правознавства: методологічні альтернативи вивчення / М.М. Цимбалюк // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 795–800.

517. Цогла А. І. Макрополіс та екополіс, як тип територіальної громади-корпорації: поняття та значення / А.І. Цогла // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 796–802.

518. Цофнас А. Ю. Гносеология : учеб. пособ. / А.Ю. Цофнас. – Изд. 2-е, испр. и доп. – О. : Наука и техника, 2011. – 248 с.

519. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания : моногр. / А.Ю. Цофнас. – О. : Астропринт, 1999. – 308 с.

520. Цофнас А. Ю. Философия. Ч. 1. Предмет философии. Онтология : учеб.-справ. пособие / А.Ю. Цофнас. – О. : Наука и техника, 2009. – 196 с.

521. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии : учеб. пособ. для филос. ф-тов и отделений ун-тов / А.Н. Чанышев. – М. : Высш. школа, 1981. – 374 с.

522. Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник / В.И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 704 с.

523. Черных И. Д. Репрезентация Одессы в виртуальном пространстве / И.Д. Черных, Г.Н. Стоянова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Історія, філософія, політологія. – 2012. – № 4. – С. 17–22.

524. Честнов И. Л. Актуальные проблемы теории государства и права. Эпистемология государства и права / И.Л. Честнов. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2004. – 62 с.

525. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности : моногр. / И.Л. Честнов. – СПб. : С.-Петерб. юрид. ин-т Генер. прокуратуры Рос. Федерации, 2000. – 103 с.

526. Четвернин В. А. Институциональная теория права / В.А. Четвернин, А.В. Яковлев. – М. : ГУ-ВШЭ, 2009. – 25 с.

527. Шаляпин С. О. К вопросу о месте конфессионально-правовых систем в современной компаративистике / С.О. Шаляпин // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : збірн. наук. праць / за ред. С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученка. – О. : Фенікс, 2013. – С. 80–82.

528. Шамраєва В. М. Міста-побратими як інструмент регіонального співробітництва між Україною та США / В. М. Шамраєва // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип. 1(28). – С. 1–7.

529. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування / В. Шаповал // Право України. – 2002. – № 3. – С. 48–54.

530. Шаповал В. Д. Конституційно-правовий статус сільського, селищного та міського голови в Україні : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня

канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право, муніципальне право» / В.Д. Шаповал. – К., 2009. – 20 с.

531. Шаповалов А.А. Отрасль современного российского права: вопросы теории: автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.А. Шаповалов. – Белгород, 2011. – 21 с.

532. Шахов И. И. Город как фактор становления гражданского общества / И.И. Шахов // Город как явление социокультурной и экономико-правовой реальности : сб. тезисов Междунар. научн.-практ. конф., 28–29 ноября 2008 г. – СПб : Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 128–130.

533. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи України : моногр. / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

534. Шилз Э. Центр и периферия / Эдвард Шилз // Общая социология. Хрестоматия ; сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин ; пер. В.Г. Кузьминов ; под общ. ред. Н.И. Лапина. – М. : Высш. школа, 2006. – С. 570–604.

535. Шипилов А. В. Иное города [Електронний ресурс] / А.В. Шипилов. – Режим доступу : http://ecsocman.hse.ru/data/088/996/1219/shipilov2.pdf

536. Шипилов А. В. О смысле города и городе-смысле / А.В. Шипилов // Человек. – 2006. – № 1. – С. 23–30.

537. Шкабаро В. Поняття міста / Вероніка Шкабаро // Юридична Україна. – 2008. – № 5. – С. 37–41.

538. Шкабаро В. М. Місто як суб’єкт конституційно-правових відносин / В.М. Шкабаро // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 5(43). – С. 105–111.

539. Шохин Е. И. Для центризма появилась объективная основа / Е. И. Шохин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 5–17.

540. Шохов А. Бренд Одессы и методология проектирования развития городов [Электронный ресурс] / А. Шохов. – Режим доступу : http://shokhov.livejournal.com

541. Шпак Ю. А. Правове регулювання муніципальної нормотворчої діяльності у регламентах місцевих рад / Ю.А. Шпак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – № 4. – С. 22–30.

542. Шугрина Е. С. Муниципальное право : учеб. пособие / Е.С. Шугрина. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 268 с.

543. Щепанская Т. Б. Традиции городских субкультур / Т. Б. Щепанская // Современный городской фольклор. – М. : РГГУ, 2003. – С. 27–33.

544. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзешстадт ; пер. с англ. А. В. Гордона ; под ред. Б. С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

545. Эрлих О. Основоположение социологии права / Ойген Эрлих ; пер. с нем. М.В. Антонова ; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. – СПб., Университетский издательский консорциум, 2011. – 704 с.

546. Юдин З. М. Индивидуальное и нормативное в содержании договора / З.М. Юдин // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матер. 3-ї Міжнар. наук. конф. (Одеса, 12 квітня 2013 р.). – О. : Фенікс, 2013. – С. 135–138.

547. Юдин З. М. Об основаниях правового контрактивизма / З.М. Юдин // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2011. –Т. X. – С. 308–314.

548. Юдін З. М. Державний суверенітет і процеси контрактивізації правової сфери / З.М. Юдін // Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі : Матер. XXXI Міжнар. історико-правової конф. (27–30 листопада 2014 р.). – К.–Ужгород : Говерла, 2014. – С. 215–220.

549. Южакова Т. Л. Региональное правовое пространство: теоретико-правовой аспект : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Южакова Татьяна Леонидовна. – Краснодар, 2007. – 200 с.

550. Anssi P. Europe as a Social Process and Discourse. Considerations of Place, Boundaries and Identity / Paasi Anssi // European Urban and Regional Studies. – 2012. – № 8 (10). – P. 7–28.

551. Charles B. J. Applying Law / Bradley J. Charles. – Durham : Carolina Academic Press, 2011. – 212 p.

552. Dworkin R. A Matter of Principle / Ronald Dworkin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 448 p.

553. Dworkin R. Law's Empire / Ronald Dworkin. – Harvard : Harvard University Press, 1988. – 488 p.

554. Eichbauer M.H. Law as a Profession and Practice in Medieval Europe / Melodie Harris Eichbauer. – London : Ashgate Publishing, Ltd., 2013. – 442 p.

555. European Charter for the Safeguarding of the Human Rights in the City: Approved in St Denis on the 18th May 2000 [Electronic resours]. Access mode : http://www.idhc.org/cat/documents/Carta_ingles.pdf

556. Explanatory Notes Home Owner Grant 2010 // Vancouver City Council. – 2009. – Vol 11-6. – P. 11.

557. Federal Constitutional Law [Electronic resours]. Access mode : http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf

558. Fitch підтвердив рейтинги Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.epravda.com.ua/news/2015/03/23/535056/

559. Global Charter-Agenda on Human Rights in the City [Electronic resours]. Access mode : http://www.uclg-cisdp.org/en/committee/mission

560. In largest-ever U.S. city bankruptcy, cuts coming for Detroit creditors, retirees [Electronic resource]. – Access mode : http://www.reuters.com/article/2013/12/03/us-usa-detroit-bankruptcy-judge-idUSBRE9B20PZ20131203

561. Ladavac N.B. Legal pluralism – theoretical problems and globalization / N.B. Ladavac // Abstracts : Special Workshops and Working Groups I. – Beijing, 2009. – P. 54–55.

562. Le pluralisme juridique / Gillissen J. (ed.). – Bruxelles : Université de Bruxelle, 1971. – 332 p.

563. Melnychuk O. S. Systems Approach in the Urban Legal System Affirmation / O. S. Melnychuk // Evropský politický a právní diskurz. – 2014. – Volume 1, Issue 4. – P. 121–129.

564. Melnychuk O. S. 'Urban Law' as an Academic Discipline / O. S. Melnychuk // Innowacyjnosc, pravo i politologia w wychowaniu. Innovation, law and political science in education. – 2013. – № 1. – P. 41–50.

565. Merryman J. H. The Civil Law Tradition : An Introduction to the Legal System of Europe and Latin America / John Henry Merryman. – 3rd ed. – Stanford : Stanford University Press, 2007. – 192 p.

566. Mumford L. The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects / Lewis Mumford. – N.-Y. : Houghton Mifflin Harcourt, 1968. – 784 p.

567. Raz J. The Authority of Law / Joseph Raz. – 2nd ed. – New York : Oxford University Press, 2009. – 360 p.

568. Raz J. The Concept of a Legal System. An Introduction to the Theory of Legal System / Joseph Raz. – 2nd ed. – New York : Oxford University Press, 1980. – 241, [IX] p.

569. Rechtstheorie: Begriff, Geltung und Anwendung des Rechts / Bernd Ruchter, Axel Birk. – Munchen : Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 2005. – 633 s.

570. Redfield R. The Folk Society / R. Redfield // The American Journal of Sociology. – 1947. – Vol. LII. – P. 93–138.

571. Rīgas attīstības plāna 2006. – 2018.gadam apakšprojekts [Electronic resours]. Access mode : http://www.rdpad.lv/uploads/rpap/att_plan_izpetes/05_zemes_izmantosanas_vadlinijas_rap.pdf

572. Sister Cities International Strategic Plan 2014-2016 [Electronic resours]. Access mode : http://www.sister-cities.org/sites/default/files/SCI_Strategic%20Plan.pdf

573. Territorial integrity of Ukraine : Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 [Electronic resours]. Access mode : http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262

574. Wood G.S. Empire of Liberty: A History of the Early Republic, 1789–1815 / Gordon S. Wood. – NY : Oxford History of the United States, 2009. – 320 p.